

9(47.925)

Է-Դ

Երգանյան

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀԵՏՈՒԵՖՈՐՄՅԱՆ
ԱԳՐԱՐԱՅԻՆ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հայպետհրատ Երևան 1964

9/47.925/

225

Ե-13

Եզանյան Մ.

Հայաստանի հեռու-

ստան ազդարարին հարաբեր.

գինը 19 կոպ

9(47.925)

6 - 13

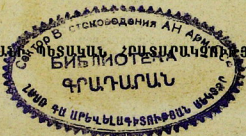
Մ. ԵԳԱՆՅԱՆ

13

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀԵՏՈՒԹՈՐՄՅԱՆ
ԱԳՐԱՐԱՅԻՆ
ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

295

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԵՏՈՒԹՈՐՄՅԱՆ ՀԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ



9 (С 43) 1
b 18

МИХАИЛ НИКОЛАЕВИЧ ЕГАНЯН
ПОРЕФОРМЕННЫЕ АГРАРНЫЕ ОТНОШЕНИЯ
АРМЕНИИ

(На армянском языке)
Армянское государственное издательство
(Айпетрат), Ереван, 1964

ԱՌԱՋԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ

Այս աշխատության մեջ շարադրել ենք ագրարային հարաբերությունները և կապիտալիզմի ձևավորումն ու զարգացումը հետոսֆորմյան Արևելյան Հայաստանում: Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ այդ հարցերի ուսումնասիրումը կարող է լիարժեք լինել միայն այն դեպքում, երբ հետադոստողը աչքաթող չի անում երկրամասի գաղութային ենթակայությունը և, միաժամանակ, հաշվի է առնում տիրող հարաբերությունների առանձնահատկությունները: Ցավոք, սովետական պատմաբանները և տնտեսագետները մինչև այժմ ոչ բոլոր դեպքերում են պատշաճ կերպով պահպանել այդ պահանջները:

Պրոֆ. Վ. Ռշտունին առաջինն է ձեռնարկել գյուղացիական ռեֆորմի ուսումնասիրությունը Հայաստանում:

«Գյուղացիական ռեֆորմը Հայաստանում» իր մենագրության մեջ նա բազմակողմանիորեն վերլուծում է հողային ռեֆորմի վերաբերյալ ցարական կառավարության օրինադրությունները, հետադոստում է գյուղացիական հողաբաժինների վիճակը, պարհակները, փրկագնման պայմանները, ռեֆորմի հետ կապված հասարակական հոսանքները և, վերջապես, ռեֆորմի հետևանքները: Չփստելով այդ հարցերի ուսումնասիրության խիստ կարևորությունը, մենք չենք կարող չարձանագրել, որ հարգելի պրոֆեսորը այդ հարցերն ուսումնասիրել է՝ պատշաճ ուշադրություն չդարձնելով նրանց ներքին կապի վրա և այդ պատճառով էլ չի թափանցել արտաքինպես հանդես եկող երևույթների ներքին էության մեջ: Դրա համար էլ ընթերցողը լիակատար պատկերացում չի կազմում ինչպես ռեֆորմի կապակցությամբ երկրում ստեղծված դրության, այնպես էլ նրա իրագործման մասին:

Պրոֆ. Ռշտունին իրավացի կերպով նկատում է, որ ցարիզմը Հայաստանը դիտում էր իբրև իր գաղութի, և գյուղացիական ռեֆորմի վերլուծման ժամանակ այդ երևույթը չպետք է վրիպի մեր ուշադրությունից։ Թվում է, թե ելնելով այդ միանգամայն ճիշտ պահանջից, նա իր հետազոտությունամբ պետք է հանգեր այն հետևության, որ հողային ռեֆորմի վերաբերյալ ցարական կառավարության հրատարակած օրինադրությունները չէին կարող քիչ թե շատ լուրջ փոփոխություն մտցնել գոյություն ունեցող հողային հարաբերությունների մեջ։ հենց այդ պատճառով էլ կապիտալիստական հարաբերություններն այստեղ իրենց համար շատ ավելի դժվար էին ուղի հարթում, քան բուն Ռուսաստանում, օրտեղ, իրոք, հողային ռեֆորմը անցկացվեց, և գյուղացին դարձավ հողի մասնավոր սեփականատեր։ Հեղինակը ոչ միայն այդ չի անում, այլև տարօրինակ կերպով հանգում է այն եզրակացության, թե գյուղացիական ռեֆորմը Հայաստանում անց էր կացվում գյուղացիների համար ավելի բարենպաստ ձևով և այդ պատճառով էլ նա այստեղ ավելի լայն ասպարեզ բացեց կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման համար, քան բուն Ռուսաստանում։

«Ռուս և հատկապես վրացական կալվածատերերը,— գրում է նա,— ավելի մեծ հնարավորություն ստացան կլորելու գյուղացիական հողերը, քան հայկական կալվածատերերը, հետևաբար, էլ ավելի պահպանելու նրանց նկատմամբ իրենց իշխանությունը»¹։ Վրացական գյուղացիների հողաբաժինները... հայկականից զգալի շափով քիչ էին։ 1870 թվականի կանոնադրությամբ... թույլ էր տրվում մի ձեռքից հողի անցումը մյուսի ձեռքը, իսկ 1861 թվականի կանոնադրությամբ... անհնար էր դառնում մի ձեռքից հողի ազատ անցումը մյուսի ձեռքը²։

Կատարելով նման մի շարք համեմատություններ, պրոֆ. Վ. Ռշտունին, վերջապես, եզրակացնում է. «Այստեղից հե-

¹ Վ. Ռշտունի — Գյուղացիական ռեֆորմը Հայաստանում, 1947 թ., էջ 261, (ռուս.)։

² Տե՛ս նույն տեղը։

տեսում է, որ գյուղացիական ռեֆորմի բուրժուական բովանդակությունը Հայաստանում համեմատաբար ավելի ուժեղ է հանդես գալիս», քան Ռուսաստանում և... Վրաստանում¹։

Մենք կաշխատենք ապացուցել, որ իրերի իսկական դրությունը միանգամայն այլ է, որ ցարիզմը բոլորովին էլ շահագրգռված չէր որևէ չափով թեթևացնելու աշխատավոր գյուղացիության դրությունը և զարգացնելու կապիտալիստական հարաբերությունները Հայաստանում։ Ուստի նա, մի կողմից, ամեն կերպ ձգձգում էր գյուղացիական ռեֆորմի անցկացումը, մյուս կողմից, ռեֆորմի պատրվակի տակ ավելի էր ուժեղացնում իր քաղաքական տիրապետությունը։

Հողային ռեֆորմը և հատկապես կապիտալիզմի զարգացման հարցերն ուսումնասիրել է նաև պրոֆ. Հ. Թումանյանը։ «Հայաստանի տնտեսական զարգացումը» խորագիրը կրող իր ծավալուն աշխատության մեջ պրոֆ. Թումանյանը իրավացի կերպով նշում է, որ տնտեսական զարգացման ընթացքը օբյեկտիվորեն ցարիզմին մղեց ռեֆորմ անցկացնելու նաև Անդրկովկասում. նա զարգացնում է այն միտքը, որ ռեֆորմը մի միջոց էր ավելի վատթար պայմանների մեջ դնելու աշխատավոր գյուղացիությանը։

«1870 թվականի մայիսի 14-ի օրենքի հիման վրա Հայաստանում անցկացված գյուղացիական ռեֆորմը,— գրում է նա,— ավելի վատացրեց գյուղացիների դրությունը²։ «Գյուղացիական ռեֆորմի անցկացման օգնությամբ Անդրկովկասի կալվածատերերը և պետական գանձարանը փաստորեն իրենց ձեռքը վերցրին հողերի մեծ և լավագույն մասը³։ «Ռեֆորմի հետևանքով գյուղացիները զրկվեցին ոռոգելի ու լավագույն հողերից»⁴։

Պրոֆ. Հ. Թումանյանը, անկասկած, ճշմարտացի է նաև այն բանում, երբ գյուղացիական ռեֆորմի հարցի քննար-

¹ Վ. Ռշտունի — Գյուղացիական ռեֆորմը Հայաստանում, 1947 թ., էջ 262։

² Հ. Թումանյան—Հայաստանի տնտեսական զարգացումը, մաս 1, էջ 120, (ռուս.)։

³ Նույն տեղում, էջ 102։

⁴ Նույն տեղում, էջ 113։

կումը դիտելով Հայաստանում գոյութիւն ունեցող տնտեսական հարաբերութիւնների տեսանկյունով, գտնում է, որ փոստորեն այն շփոխեց այդ հարաբերութիւնները: Այդ մասին են վկայում նրա հետեւյալ դրույթները. «Փաստորեն հողատերերը և գյուղացիների փոխհարաբերութիւնները, որոնք գոյութիւն ունենին մինչև ռեֆորմը, համարյա շփոխվեցին»¹: «Հայաստանում ռեֆորմի ժամանակաշրջանում փրկագնման գործառնութիւններ չէին կատարվում»²: «1864 թվականի օրենքը, ինչպես նաև 1870 թվականի օրենքը Անդրկովկասի գյուղացուն չտվեցին ո՛չ հող, ո՛չ էլ նրան ազատագրեցին մինչև ռեֆորմի շրջանի պարհակներից»³:

Ընթերցողը նկատում է, անշուշտ, որ պրոֆ. Հ. Թումանյանի տեսակետը հողային ռեֆորմի վերաբերյալ զգալի չափով տարբերվում է պրոֆ. Ռշտունու տեսակետից, շնայած նրան, որ երկուսն էլ ընդունում են գյուղացիական ռեֆորմի անցկացումը Հայաստանում: Բայց հենց այստեղ էլ ընթերցողն իրավունք ունի հարցնելու, թե ինչո՞ւ արտահայտվեց այդ ռեֆորմը, կամ ինչպե՞ս կարելի է մի կողմից ասել, որ ռեֆորմը համարյա որևէ ազդեցութիւն չունեցավ երկրում գոյութիւն ունեցող հարաբերութիւնների վրա, պահանջվեցին հին հարաբերութիւնները և միաժամանակ գրե՛լ՝ «հետռեֆորմի ժամանակաշրջանի ագրարային հարաբերութիւնները շատ բանով կանխորոշեցին գյուղատնտեսութեան զարգացման ուղիները»⁴ ու այդ հիման վրա շարադրել կապիտալիստական վերափոխումները: Ասել, որ ռեֆորմը շփոխեց հին հարաբերութիւնները և միաժամանակ նկարագրել կապիտալիզմի զարգացումը, անշուշտ, հակասութիւն է: Բայց այդ հակասութիւնը Հայաստանի դեպքում իրականութեան արտահայտութիւնն է: Այդ պետք է բացատրել, մի կողմից, 1861 թվականի ռեֆորմի հետևանքով տեղի ունեցող ռուսական կապիտալիզմի զարգացումով և,

¹ Հ. Թումանյան, — Հայաստանի տնտեսական զարգացումը՝ մաս 1, էջ 100:

² Նույն տեղում, էջ 101:

³ Նույն տեղում, էջ 102:

⁴ Նույն տեղում, էջ 121:

մյուս կողմից, Հայաստանի ֆեոդալական տնտեսակարգի առանձնահատկություններով:

Մեզ հետաքրքրող հարցը բավական ընդարձակ կերպով լուսարանվել է Պաև պրոֆ. Մ. Ադոնցի «Արևելյան Հայաստանի տնտեսական զարգացումը» խորագիրը կրող աշխատության մեջ, ուր նա արդարացի քննադատական խոսք ասելով պրոֆ. Վ. Ռշտունու գրքի՝ նրա կողմից ռեֆորմի սխալ սոցիալական գնահատման մասին, հարուստ տվյալներով նկարագրում է ինչպես ռեֆորմի ու նրա հետևանքների մասին, այնպես էլ կապիտալիստական հարաբերությունների ձևավորման ընթացքը: Պրոֆ. Մ. Ադոնցի աշխատությունը, անկասկած, մի նոր քայլ է Հայաստանի հետեֆորմյան շրջանի տնտեսական հարաբերությունները պարզաբանելու բնագավառում: Սակայն նա նույնպես այն տեսակետին է, որ գյուղացիական ռեֆորմը իրականացվել է Հայաստանում և այդ պատճառով էլ նա խոսում է ֆեոդալիզմի մնացորդների մասին: Այդ տեսակետը մենք բաժանել չենք կարող:

Ուսումնասիրությունը մեզ համոզում է, որ ռեֆորմը Հայաստանում չի անցկացվել գյուղացիությանը ֆեոդալական կախումից ազատագրելու իմաստով, և, հետևապես, խոսքը պետք է վերաբերի ոչ թե ֆեոդալական մնացորդներին, այլ նրա տիրապետող նշանակությանը: Ուստի Հայաստանում կապիտալիստական հարաբերությունների առաջացումը և զարգացումը պետք է դիտել ոչ թե իբրև կատարված ռեֆորմի արդյունք, այլ, ամենից առաջ, որպես կայսրության մյուս մարզերում ու երկրամասերում իրոք կենսագործված ռեֆորմի հետևանք, և այդ պատճառով արագորեն զարգացող ուսումնական արդյունաբերական կապիտալիզմի հետևանք:

Հետեֆորմյան շրջանի ագրարային հարաբերություններն ուսումնասիրողների հիմնական թերությունը, մեր կարծիքով, այն է, որ նրանք խնդիր չեն դրել պարզելու, թե ինչու ցարական կառավարությունն անվերջ ձգձգում էր գյուղացիական ռեֆորմի անցկացումն Անդրկովկասում: Մենք բոլորովին էլ հավակնություն չունենք ասելու, որ մեր ուսումնասիրությամբ լիակատար և սպառիչ պատասխան է

տրվում այդ հարցին: Նոր փաստերի հայտաբերումը և նոր երևույթների լուսաբանումը չի բացառված նաև հետագայում:

Մեր ուսումնասիրության հիմնական հարցը հանդիսանում է կապիտալիստական հարաբերությունների առաջացումը և ձևավորումը գյուղատնտեսության մեջ: Այդ հարցի հետազոտման գործում շնորհակալ աշխատանք են կատարել պրոֆ. Հ. Թումանյանը և պրոֆ. Մ. Ադոնցը: Մեր աշխատանքը լրացնում է այդ կատարածը բազմաթիվ նոր տվյալներով: Այդ հարցում մենք հանգել ենք հետևյալին.

Ռուսաստանում հողային ռեֆորմը հասցրեց արդյունաբերական կապիտալիզմի բուռն զարգացմանը: Դա ծայրամասերը տնտեսապես յուրացնելու հարցին սուր բնույթ տվեց: Զարգացող կապիտալիզմի շահերը պահանջում էին ստեղծել հոմաքի էժան աղբյուրներ և ընդարձակել վաճառահանման շուկաները: Ռուս արդյունաբերողների ապրանքների ուժեղ հոսանքը, այդ հիման վրա առևտրական կապիտալի գործունեության աճումը մի կողմից, առևտրական հողագործության զարգացումը և գյուղացիության քայքայումը մյուս կողմից, պայմաններ ստեղծեցին Հայաստանում կապիտալիստական հարաբերությունների ձևավորման ու զարգացման համար, թեև այդ պրոցեսը այստեղ շատ ավելի դանդաղ էր ընթանում, քան Ռուսաստանի այն մարզերում, որտեղ հողային ռեֆորմ էր անցկացվել:

Մեր աշխատության մեջ ցույց ենք տալիս, որ գյուղատնտեսության մեջ կապիտալիստական հարաբերությունների առաջացումը և զարգացումը հնարավոր է նաև ֆեոդալական հարաբերությունների պահպանման դեպքում: Սակայն այդ պայմաններում կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման վճռական գործոնը ոչ այնքան ներքին ազդակներն են, որքան արտաքին ազդեցությունը: Կապիտալիստորեն զարգացող գաղութարարական տերության առաջընթաց շարժումը անխուսափելի է, այս կամ այն չափով ընդգրկում և իր նման կերպարանափոխում է նաև գաղութային կախյալ երկրների զարգացումը:

Մեր աշխատության մեջ հիմնականում օգտագործել ենք Երևանի նահանգի և մասամբ Կարսի մարզի տվյալները:

ԳՅՈՒՂԱՑԻԱԿԱՆ ՌԵՖՈՐՄԸ ԵՎ ՅԱՐԻՉՄԻ ԱԳՐԱՐԱՅԻՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

1 Հարցադրում

Հայաստանը ցարական Ռուսաստանի ժայռամասային՝ դադութներից մեկն էր։ Ցարիզմը, ելնելով իր արտաքին քաղաքականության մոտիվներից և աշխատավոր մասսաներին հլու հնազանդ պահելու նպատակից, մինչև ֆորմյան ժամանակաշրջանում նախընտրեց չփոխել Հայաստանում տիրող ֆեոդալական հարաբերությունները։ Այդ պատճառով էլ նա վերականգնեց պատերազմի ընթացքում խախտված բոլոր հողատերերի շահագործողական իրավունքները։ Այդ իրավերջնական արտահայտությունը գտավ 1846 թվականի հրովարտակում։ Ավելին։ Հողատերերի հավատարմությունը շահելու և երկրում սոցիալական հենարան ստեղծելու համար ցարիզմը որոշեց նրանց անվանական սեփականատերերից դարձնել իսկական սեփականատերեր, իսկ գոյություն ունեցող սովորությունների ուժը փոխարինել օրենքի ուժով։ Այսպիսով, Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին չվերացրեց գյուղացիների կախումը հողատերերից և չփոխեց գոյություն ունեցող շահագործման ձևերը։

Միակ փոփոխությունը, որ տեղի ունեցավ այդ ժամանակաշրջանում, այն էր, որ իր տիրապետությունն ամրացնելու

նպատակով ցարիզմը հողատիրական դասակարգի կողքին ստեղծեց իր սեփական հրամանատարական դասը և տեղական բնակչության հետ հարաբերությունների օգնությամբ կառավարման նախկին սիստեմը: Բայց վերաց-նելով կառավարման նախկին սիստեմը, ցարիզմը դրանով իսկ մերժեց բրավարանական այն հիմքը, որի վրա խա-րըսխվում էր գյուղացիներից հողատերերի անաշխատ եկա-մուտ ստանալու իրավական դրուսթյունը: Որովհետև նախկին կառավարման ժամանակ նրանք համարվում էին միայն հո-ղատերեր և ոչ թե նրա մասնավոր սեփականատերեր, և մուք ու թիով ստանալու նրանց իրավունքի գոյությունը կապված էր վարչա-դատական որոշ ֆունկցիաներ կատա-րելու հետ:

Նթե վերանանք 1846 թվականի հրովարտակից և 1847 թվականի օրինադրություններից, որոնք այն ժամանակ չէին իրագործվում, և ելնենք իրերի իսկական վիճակից, ապա պետք է ասել, որ գյուղացիական ռեֆորմի նախօրյակին Անդրկով-կասում սոցիալ-տնտեսական պայմանները, բացառությամբ Քուսիսի և մասամբ Թիֆլիսի նահանգների, խիստ տար-բերվում էին Ռուսաստանի սոցիալ-տնտեսական պայման-ներից:

Ռուսաստանում և վրաստանում գոյություն ունեւ դա-րավոր ճորտատիրական իրավունք, ուստի գյուղացիներն իրավունք չունեին իրենց հողաբաժինը անձեռնմխելի կերպով օգտագործելու: Կալվածատերերն ուզած ժամանակ իրա-վունք ունեին շինականին զրկել հողաբաժնից, վերաբնո-կեցնել այլ հողամասում, իր մոտ ծառայության վերցնել, վաճառել, պայմանագրով վարձու տալ գործարանատիրոջը և այլն:

Նրա հետ միասին կալվածատերն ինքը իր գյուղացիներին տալիս էր հողաբաժին, նշանակում էր այս կամ այն աշխատանքի, իր միջոցներով այս կամ այն կերպ կարգա-վորում էր նրանց կենցաղը՝ ի վարձատրություն նրանց կա-տարած աշխատանքի:

Ճորտատիրության ռուսական կամ վրացական ձևը Հա-յաստանում գոյություն չունեւ: Հողատերերի իրավունքներն

այստեղ սահմանափակված էին: Նախ, հողատերերն այստեղ չէին համարվում հողի մասնավոր սեփականատերեր, և, երկրորդ, հողատերերը չէին կարող խախտել գյուղացիների անձնական ու գույքային իրավունքները: Գյուղացուն չէր կարելի զրկել իր հողաբաժնից, կալվածատիրոջ հայեցողությամբ վերաբնակեցնել մեկ այլ տեղ, վաճառել և այլն: Այդ դրույթներն անխախտ էր ճանաչում նույնիսկ 1846 թվականի հրովարտակը:

Ըստ սովորությունների՝ շինականների հողօգտագործման իրավունքը պատմականորեն առաջացել էր շատ ավելի վաղուց, քան 1846 թվականի հրովարտակը, որի միջոցով դարիզմը հողատերերին փորձեց դարձնել սեփականատերեր, ուստի, լուրջ բարդացումներից խուսափելու համար, հատուկ կետով օրինականացվեց գյուղացու իրավունքը՝ իր հողաբաժնի նկատմամբ, որտեղ էլ նա գտնվելիս լինի: Կալվածքին կցագրված գյուղացիների իրավունքը ոչ մի դեպքում չէր կարելի վիճառել:

Նվ, վերջապես, գյուղացին այստեղ ամրագրված չէր հողին, դրա համար Հայաստանում տնտեսական պատշաճ պայմաններ գոյություն չունեին: Պատմականորեն գործը դասավորվել է այնպես, որ մուլքի և թիուլի օտարելու իրավունքի գոյության շնորհիվ կալվածքը մաս-մաս մեկ տիրոջից անցնում էր մյուսին, և շատ հաճախ միևնույն կալվածքը անբաժան կերպով տիրում էին մի քանի անձեր, ըստ որում նրանցից ոչ մեկը չգիտեր, թե որտեղ է տեղավորված կալվածքի նրա բաժինը և ովքեր են նրա գյուղացիները:

Հիրավի, ընթերցողը կարող է հարցնել. իսկ ինչո՞ւմն էր արտահայտվում այդ պայմաններում գյուղացիների կախվածությունը կալվածատերերից: Դա արտահայտվում էր գյուղացիների այն պարտավորություններով, որ նրանք կատարում էին որոշակի դրամական և նատուրալ պարհակներ: Սրանք են իրականում Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական պայմանների տարբերիչ գծերը ռեֆորմի նախօրյակի մուսաստանի իրականությունից:

Անդրկովկասում հողային ռեֆորմի բոլոր օրինադրությունների սնանկությունը արտահայտվում էր հենց նրա-

նում, որ նրանք չէին բխում փաստացի վիճակից, այլ հիմ-
նովում էին 1846 թվականի հրովարտակի վրա, որը, մի կող-
մից, ընդունում էր հողատերերի՝ հողի մասնավոր սեփա-
կանության իրավունքը, իսկ մյուս կողմից՝ գյուղացու ան-
ձեռնմխելի իրավունքը իր հողաբաժնի նկատմամբ: Հետևա-
բար ունեցորմի մասին հրատարակված օրինադրությունը
իրերի իսկական վիճակի ուշադիր ուսումնասիրման և տըն-
տեսական բազմազան պայմանների լուրջ հաշվառման ար-
դյունք չէր, այլ ավելի շուտ դա գրասենյակի ստեղծածն էր:
Ի՞նչ նպատակ էր հետապնդում ցարիզմը ունեցորմի վե-
րաբերյալ այդ օրենքները հրատարակելով:

1870 թվականի մայիսի 14-ի շինականային կանոնա-
դրությունը ելնում էր 1846 թվականի ցարական հրովար-
տակից և նպատակ ուներ ոչ թե վերացնել գոյություն ունե-
ցող ֆեոդալային-կախվածային հարաբերությունները, այլ
ամենից առաջ դրանք համապատասխան դարձնել հրովար-
տակի հետ, այն հաշվով, որ հողատերերը ձանաչվեին հողի
սեփականատերեր, իսկ գյուղացիները պարտական համար-
վեին որոշակի պարհակներ կատարելու նրանց համար:

Դեռ 1846 թվականի հրովարտակը նախապատրաստելու
ժամանակաշրջանում կոմս Վորոնցովը հաղորդում էր, թե
«Մուսուլմանական բարձր դասի գույքային իրավունքների
հաստատումն այն ձևով, որը համարյա ամենուրեք գոյու-
թյուն ունի նաև այժմ, այն միակ միջոցն է, որը ամրապն-
դում է երկրամասի բարեկեցությունը՝ հաստատուն և ան-
կախ հիմունքներով, և նախապատրաստում է նրա բարոյա-
կան, առևտրական և արդյունաբերական ուժերի զարգա-
ցումը»¹:

Հատկապես Վորոնցովի այդ դրույթը հավանության ար-
ժանացավ ցարական կառավարության կողմից և դրվեց ինչ-
պես 1846 թվականի հրովարտակի, այնպես էլ 1870 թվա-
կանի օրինադրության հիմքում:

Այն մասին, որ ցարիզմը հենց սկզբից մտադիր էր ունե-
ցորմի գործը հիմնականում հանգեցնել 1846 թվականի հրո-

¹ Հայկական ՍՍՌ, ՊԿԱ, ֆ. 113, գ. 131, ք. 2.

վարտակի. 1847 և 1851 թվականների օրինադրությունների տարածմանը, ի միջի այլոց, դեռ 1865 թվականին Երևանի զինվորական նահանգապետին, հաղորդել է Կովկասի փոխարքայի զխափոր վարչության պետական քարտուղար բարոն Ա. Նիկողայր: Քթանի որ Երևանի նահանգի հողատերերի և նրանց հողերում ապրող շինականների վրա ենթադրվում է տարածել հողատերերի և շինականների փոխադարձ հարաբերությունների մասին 1847 թվականի ապրիլի 28-ի... բարձրագույն հաստատված օրինադրությունը... ապա տեղյակ լինելու համար սույնի հետ կցվում է 1847 թվականի դեկտեմբերի 28-ի հիշյալ տպագրված օրինադրությունը...»¹:

Այնուհետև ցարական կառավարությունը նպատակ ուներ հողային ռեֆորմի օրինադրությանը տալ ձևական-իրավաբանական բնույթ և, հողաշինարարության պատրվակի տակ՝ էլ ավելի ուժեղացնել աշխատավորության սոցիալ-քաղաքական ստրկացումը:

Հենց այդ նպատակով էլ ցարիզմը որոշեց հաշտարար միջնորդների ինստիտուտի հիմնադրման միջոցով շատ ավելի ընդարձակել դեռ մինչև ռեֆորմյան ժամանակաշրջանում իր կողմից ստեղծված հրամանատարական դասը: Այդ դասի և հատկապես հաշտարար միջնորդների ինստիտուտի ստեղծումով գյուղացիներն ընկան, ինչպես ասում են, մուրճի ու ղնդանի միջև: Նրանց իրավունքները միատեսակ ոտնահարվում էին ինչպես հողատերերի ու գյուղական աճող բուրժուազիայի, այնպես էլ ցարական ուժեղացրած բյուրոկրատիայի կողմից: Բերենք այդ բազմաթիվ օրինակներից մեկը.

«Ահա երկրորդ տարին է, որ մենք գտնվում ենք անելանելի վիճակի մեջ, շնորհիվ այն անօրինականությանը, որ թույլ են տալիս մեր գլուղի ուժեղները՝ քլոխվայի գլխավորութեամբ... հաշտարար միջնորդին մեր արած բողոքները

¹ Հայկական ՍՍՌ, ՊԿԱ, ֆ. 125, գ. 9, թ. 2—3:

² Այս փաստաթուղթը իր աշխատության մեջ հիշատակում է նաև պրոֆ. Մ. Ադոնցը, սակայն նա մեզ համար անհասկանալի պատճառով կարծում է, որ ցարական կառավարությունը հրատարակելով 1870 թվականի օրինադրությունը ռեֆորմի անցկացման մասին, դրանով իսկ հրաժարվել է իր նախկին մտադրութունից:

մնում են ձայն բարբառո հանապատի... Այժմ մեր մի քանի հարուստ համագյուղացիները, մեր հասարակական քյոխ-վայի աջակցությամբ, մեզնից խլում են մեր հողաբաժինները, կամայականորեն հավաքում են բերքը, մեր առանց այն էլ աղքատիկ գոյության վերջին աղբյուրը: Այսպես, օրինակ, մեր ցանած հողամասերից ցորենի բերքը ամառը պ. պրիստավը խլեց և հանձնեց ուրիշ անձերի, և երբ մենք արցունքն աչքներին խնդրում էինք, որ նա այդ շանի, մեր երեխաներին շրկի մի պատառ հացից, նա մեզ անխնա ծեծեց ու հայհոյեց... Երբ ձերդ պայծառափայլության կարգադրության համաձայն հաշտարար միջնորդը եկավ հարցաքննելու, ապա նա իջևանեց մեր մոկքատեր Մուսա-խանի մոտ, որի հրամանով քյոխվան և այն անձնավորությունները, որոնց տրվում է մեր հողաբաժինները, սկսեցին մեզ ծեծել և մեզ ստիպել, որ մենք հրաժարվենք մեր դիմումից, առավել ևս, որ պ. հաշտարար միջնորդը չափից ավելի տենդենցիով կերպով էր վերաբերվում մեզ հետ, մեր տված յուրաքանչյուր բացատրության համար բղավում ու հայհոյում էր, և մեր հակառակորդ կուսակները, խրախուսվելով իրենց նկատմամբ հաշտարար միջնորդի այդպիսի հովանավոր վերաբերմունքից, մեզ ծեծում, վախեցնում էին և հնարավորություն չէին տալիս բացատրել այն ամբողջ անօրինականությունը և այն վրդովեցուցիչ անարդարությունը, որը մեզ կհասցնի ամեն ինչից զրկվելուն¹...

Այսպիսով, եթե առաջ հողատերերը գործում էին առանձին-առանձին և այդ պատճառով նրանց պահանջմունքները միշտ չէր, որ բավարարվում էին, ապա նոր պայմաններում հաշտարար միջնորդների ստեղծած ինստիտուտը, ունենալով գյուղացիներին իրեն ենթարկելու բազմակողմանի հնարավորություններ, լիովին ընդունակ գտնվեց արդյունավետ կերպով պաշտպանելու տիրապետող դասակարգի շահերը: Անկաւակած իրավացի էին դումայի 34 դեպուտատները, երբ 1908 թվականի դեկտեմբերի 15-ին դումային ներկայաց-

¹ Հայկ. ՍՍՌ ՊԿԱ, ֆ. 73, ց. 1, գ. 44, թ. 11—12, Երևանի նահանգի Կարխուն գյուղի 80 բնակիչ հավատարմատարների դիմումը:

րած իրենց նախագծում գրում էին... ճորտատիրական ու-
ֆորմը հետապնդում էր մի նպատակ՝ հաստատուն դարձնել,
կազմակերպել ու սխտեմի բերել խոշոր կոռալին տնտեսու-
թյան սոցիալական տիրապետությունը անմիջական արտա-
դրողների վրա և ամրապնդել երկրամասում բյուրոկրա-
տիայի իշխանությունը¹։

Նվ, վերջապես, ցարական կառավարությունը, հրատա-
րակելով Անդրկովկասում հողային ուֆորմի օրենքները,
ձգտում էր ավարտել երկրամասի տնտեսական յուրացումը։
Ընդ որում նա ելնում էր այն բանից, որ անհրաժեշտ է ամ-
րապնդել իշխանությունը։ Ուստի, նա վարում էր զգույշ քա-
ղաքականություն, սառեցման քաղաքականություն, դանդաղ
գործողության քաղաքականություն, որպեսզի գոյություն ու-
նեցող սոցիալական հարաբերությունները չենթարկվեն ա-
րագ հեղաբեկման վտանգի։ Այդ չէին ժխտում նաև ցարա-
կան կառավարության ներկայացուցիչները։ Բնորոշ է Ա. Ս.
Ստեշինսկու 1910 թվականի դեկտեմբերի հետևյալ ցուցումը՝
գյուղացիների ժամանակավորապես պարտավոր և կախյալ
հարաբերությունները դադարեցնելու մասին. «...Կովկասի
բարձր իշխանությունը որոշել է գյուղացիների ազատագրու-
ման գործը տանել որոշ հաջորդականությամբ և այն սկսել
Թիֆլիսի նահանգից»²։

Այդ ցույց էր տալիս նաև կովկասյան կառավարչության
ավելի քան 40-ամյա հողաշինարարական անարդյունք աշ-
խատանքը։

Ավելի կոնկրետ քննարկենք այն հարցը, թե ինչու ցա-
րիզմը շահագրգռված չէր Հայաստանում արմատապես լու-
ծելու հողային հարցը։

2 Հողային ուֆորմը և պետական գյուղացիները

Հայաստանի և Ադրբեջանի պետական շինականների հո-
ղաշինարարության առաջին կանոնադրությունը հրատա-
րակվել է 1870 թվականի մայիսի 14-ին, որը վերաբերում

¹ Հայկական ՍՍՌ, ՊԿԱ, ֆ. 113, գ. 76, թ. 1—2։

² Նույն տեղում, ֆ. 113, գ. 131, թ. 1։

էր միայն այն շինականներին, որոնք բնակեցված էին մահ-
մեղական բարձր ագնվականութեան և հայ մեկիքների հողե-
րի վրա: Ինչ վերաբերում է այն շինականներին, որոնք բնա-
կեցված էին պետական գերատեսչության հողերի և պետա-
կան մուքադարական հողերի վրա, ապա ճորտատիրական
իրավունքը վերացնելու օրենքը նրանց վրա չէր տարած-
վում:

Յարիզմը շահագրգռված չէր պետական այն գյուղացի-
ների հողաշինարարութունն արագացնելու մեջ, որոնք բնա-
կեցված էին պետական և պետական մասնատիրական հո-
ղերի վրա, որովհետև այն կարող էր խիստ կրճատել նրա
եկամուտները:

Հաշտատանում ցարական կառավարութունն իր ձեռքումն
էր կենտրոնացրել բոլոր անտառները, ընդերքը, ամառային
արոտավայրերը, ձմեռային արոտավայրերի հիմնական մա-
սը, ջրային ռեսուրսների հիմնական մասը և, վերջապես,
գյուղացիական հողաբաժինների մեծ մասը:

Պետական տիրույթների հսկայական չափի մասին վկա-
յում են ամենից առաջ բահրային հողվածները:

Պետության տնօրինության տակ գտնվող բահրային հողվածների
ընդհանուր տարածությունը
(1897 թվականի տվյալներով)¹

Շրջանների անունները	Բանջ. հողվ. քանակը	Բանջ. տարա- ծուք.	Այդ թվում			
			ամառային արոտավ.	ձմեռային արոտավ.	հողային	ձկնորսակ.
1	2	3	4	5	6	7
Երևանի և Նոր Բայազետի	611	406025	163950	35087	26988	180000
Էջմիածնի և Սուրմալուի	471	258136	60347	205216	2573	—
Շարուր-Դարալագյազի և Նախիջևանի	298	115133	74690	25659	14784	—

¹ Տե՛ս Հայկական ՍՍՌ ՊԿԱ, ֆ. 139, գ. 21, թ. 99, պետական գույ-
քերի Երևան—Կարսի կառավարչության վարման ենթակա տնտեսության
վիճակի վերաբերյալ զեկուցումը:

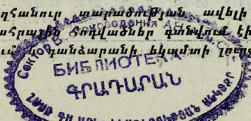
1	2	3	4	5	6	7
Շորագյալի, Զարուշատի, Աղբարայի	228	80258	49338	21161	9759	—
Կարսի, Սողանլուի, Կաղզը- վանի, Արդահանի, Պաս- խովի, Շալդիրի, Գելի, Օլթենի և Բալուսկերտի	100	167855	18867	83950	52264	12744
Ընդամենը	—	1037407	367192	371103	106355	192744

Համադրելով բահրային հողվածները ամբողջ հողային ֆոնդի ընդհանուր տարածության հետ, մենք կստանանք հետևյալ պատկերը.

Հողերի և ջրերի ընդհանուր տարածությունը և պետական բահրային հողվածների չափը

Երջանների անունները	Հողերի և ջրերի ընդ- տարած.	Մասնավոր ան- ձանց օգտագ. տակ գտնվող տարած.	Գանձարանի տնօրինույթ. տակ գտնվող բահրային հող.	Բահրային հողվածների տոկոսը
Նրեանի և Նոր Բայազետի էջմիածնի և Սուրմալուի	701081 661645	295047 333509	406034 268136	57,2 40,0
Շարուր-Դարալագյազի և Նախիջևանի	678405	563272	115133	17,1
Շորագյալի, Զարուշատի, Աղբարայի	723752	643494	80258	11,1
Կարսի, Սողանլուի, Կաղզը- վանի, Արդահանի, Պաս- խովի, Շալդիրի, Գելի, Օլթենի և Բալուսկերտի	1355964	1168109	167855	12,4
Ընդամենը	4120847	3083431	1037416	25,2

Այսպիսով, ընդհանուր տարածության ավելի քան 25 տոկոսը որպես բահրային հողվածներ գտնվում էին կառավարության ձեռքում. հողանձարանի եկամտի լուրջ աղբյուր



էին ծառայում: Միայն Երևանի նահանգի բահրային հող-վաճեններից ստացվող եկամուտների տարեկան մուտքը կազմում էր ավելի քան 100 հազար ռուբլի:

Բերված տվյալները դեռևս անբավարար են բնութագրում պետութայն տեսակարար կշիռը երկրի ընդհանուր էկոնոմիկայում: Յարիզմը, համարվելով գյուղացիների ճնշող մեծամասնության հողատիրոջների սեփականատերը, փաստորեն նրանցից դրամական ձևով հարկեր ու պարհակներ էր գանձում այն նույն չափով, ինչ չափով հողատերերը բնեզեն և դրամական ձևով ստանում էին իրենց կախյալ գյուղացիներից: Պետական գյուղացիների հարկերի ու պարհակների չափազանց մեծ չափի մասին կիսոսենք առանձին: Այստեղ միայն նշենք պետական հողերի տեսակարար կշիռը հողային ընդհանուր տարածությունում մեջ:

Սկզբից վերցնենք Երևանի նահանգի պետական հողերի տեսակարար կշիռը օգտակար հողերի ընդհանուր տարածության նկատմամբ:

Պետական հողերի տեսակարար կշիռը ընդհանուր հողային ֆոնդի նկատմամբ

Գալաւներէ տնուհները	Օգտակ. հողեր ընդամ.	Այդ թվում						Գյուղացիական	պետական հող տնու.
		պետակ.	պետակ. մուլթագա-րական	մուլթագա-րական	թիւլա-մուլթ.	թիւլակն	եկեղեցա-կան		
Այլքսանդր-բաղդի	197175	197175	—	—	—	—	—	—	100
Նոր Բայա-զետի	210004	203741	—	5123	—	1140	—	—	97,0
Երևանի	134148	104703	7902	162 5	5338	—	—	—	78,0
Սուրմալուի	151343	103059	9177	39107	—	—	—	—	69,0
Էջմիածնի	134106	92959	5841	16849	—	662	17995	—	69,3
Շարուր-Դա-րալագյաղի	95088	71978	2707	14629	—	—	—	5774	75,6
Նախիջևանի	257759	87585	31120	130447	—	8607	—	—	34,0
Ընդամենը՝	1179623	861200	56747	222180	5338	9269	19135	5774	73,0

Թվերը ցույց են տալիս, որ բնակատեղերի բոլոր օգտակար հողերի ընդհանուր քանակի 73 տոկոսը պատկանում էր դանձարանին, որպես արքունապատկան հողեր: Եթե դրան տվելացնենք նաև պետական-մուլքադարական, պետական-թիուլային և պետական-վանքապատկան հողերը, ապա դանձարանի բաժինը կկազմի մոտավորապես 80 տոկոս:

Այ՛, հարաբերությունը պահպանվել է նաև հետագայում, 1900 թվականից հետո:

Պատկերը ավելի լրիվ և ցայտուն դարձնելու համար բերենք Հայաստանի, այսինքն՝ Երևանի նահանգի և Կարսի մարզի այն ժամանակվա ամբողջ տերիտորիային վերաբերող տվյալները: (Տես 20-րդ էջի)* աղյուսակը:

Աղյուսակը ցույց է տալիս, որ Հայաստանի ընդհանուր հողատարածության մեջ մասնավոր հողատերերի տեսակարար կշիռը կազմում էր ընդամենը 12,7 տոկոս: Այդ տոկոսի մեջ տառացիորեն մտնում էին՝ պետքական և անպետք, բնակեցված և անբնակ բոլոր հողերը:

Քանի որ պետական-մուլքադարական և պետական-վանքապատկան հողերը լիովին վերագրվել են մասնավոր հողատիրականին, ապա մենք անհրաժեշտ ենք համարում հողի մասնավոր հողատիրական սեփականության տվյալները ավելի մանրամասն բերել:

* Մանր. 1. Բահրային հողվածների մեջ մտնում են նաև ոչ հողային հողվածներ և Սարդարաբադի տափաստանը, որոնք եկամտաբեր չէին:

Մանր. 2. Շրջանների կազմը. 1. Երևանի գավառը Նոր Բայազետի գավառի առաջին տեղամասի և Մխիթանյայի ամառային արոտավայրերի հետ միասին, 2. Նոր-Բայազետի երկրորդ, երրորդ և չորրորդ տեղամասերը, Աղզաթ, Աղմաղանի ամառային արոտավայրերի հետ, 3. Նախիջևանի և Շարուր-Պարալազյազի գավառները, 4. Էջմիածնի գավառը Ալազյազի շրջանի ամառային արոտավայրերով, 5. Սուրմալուի գավառը, 6. Ալեքսանդրապոլի գավառը, 7. Կարսի օկրուգը, Չալդերի տեղամասով և Ղուսիբ գյուղի շրջանով, 8. Կաղզվանի օկրուգը, 9. Օլթենի օկրուգը Արդահանի օկրուգը Աղզամանի, Գելի և Պասխովի տեղամասերով:

Երևանի նամանգի և Կարսի մարզի արհմեծի հոգիների անսակարար կշիռը
(Զբոսանային հասկածով)¹

Երկրանիշ	Ընդհանուր ապրած.	Այդ թվում		Պետական հոգիների սովորող	Գյուղաց. հոգա.	Բանք. հոգվ.	Պետակ- անտա.	Աճող. աբուս.	Զմեռային աբուսով.
		մասնատե- րական	պետական						
I	395668	82129	313639	79,2	187689	17285	50397	24218	34050
II	435 13	5760	429553	95,6	137624	140094	7150	144785	—
III	678405	283506	394599	58,1	268780	15631	13650	83400	13138
IV	329 72	77096	251976	76,5	74405	673	8520	38753	129625
V	392573	66839	26 934	80,0	124125	1927	27500	35953	76529
VI	347296	417	346879	100,0	270291	4632	45311	26645	—
VII	6 024	—	610294	100,0	48 236	14745	38023	77290	—
VIII	393194	—	393494	100,0	341900	28348	9940	13306	—
IX	545712	—	545712	100,0	380615	23862	89259	51976	—
Ընդ. 4.67927	515747	355180	87,3	2265565	247197	289750	496325	253342	

¹ Թվականն ավյալները վերցված են պետական պալատի տեղեկագրից,
տե՛ս Հայկ. ՄԱՍՈ ՊԵՍ, ֆ. 133, ց. 1, գ. 2309.

Ֆնանսական և անոթային, արտադրական և անոթային բոլոր հարա-
 ցանկությունների տվյալները, նշված հարա-
 ցանկությունների տվյալները, նշված հարա-
 ցանկությունների տվյալները, նշված հարա-

Գաղափարների անունները	Ամբողջ հոգը	Այդ թվում						
		Հատկապես	Պատկեր հատկապես	Պատկեր հատկապես	Պատկեր հատկապես	Պատկեր հատկապես	Պատկեր հատկապես	Պատկեր հատկապես
Երևանի	305783	233755	8272	18254	5596	—	—	39906
Այդ թվում՝ անպետք	131684	129152	370	2014	258	—	—	—
Անբաժան	197592	197175	—	—	—	—	—	417
Այդ թվում՝ անպետք	61	—	—	—	—	—	—	61
Երևանի	186345	109150	6550	10106	—	—	—	27691
Այդ թվում՝ անպետք	24595	16191	709	1663	—	—	—	47
Ն. Բալայանի	221508	203741	—	—	—	—	—	11504
Այդ թվում՝ անպետք	—	—	—	—	—	—	—	—
Սուրբավանի	185294	126635	13442	—	—	—	—	8863
Այդ թվում՝ անպետք	35110	25576	4265	5227	—	—	—	42
Շարվար-Բալայանի	125984	93757	2939	—	—	—	—	2976
Այդ թվում՝ անպետք	28975	21667	231	—	—	—	—	960
Նախկինների	380752	117473	36822	—	—	—	—	42419
Այդ թվում՝ անպետք	104037	29588	5682	—	—	—	—	23483
Հնդկական	1613259	1083656	68024	10106	9995	5596	7229	133776
Այդ թվում՝ անպետք	324462	222374	11257	1663	433	258	1550	24593

Այս աղյուսակից երևում է, որ Երևանի նահանգում 1613289 դեսյատին հողից մասնավոր հողատերերին պատկանում էր ընդամենը 310417 դեսյատին բնակելի և 133777 դեսյատին անբնակ հողեր: Եթե հաշվենք, որ պետական-մուլքադարական և պետական-մանքապատկան հողերի կեսը նույնպես պատկանում է նրանց, ապա մասնատիրական ընդհանուր հողը կլինի 4832297 դեսյատին, որը պակաս է հողի մեկ երրորդ մասից, ընդ որում այդ հողի ճիշտ կեսը գտնվում էր Նախիջևանի գավառում:

Այդ քանակից հանձնք անբնակ և անպետք հողերը, կմնա ընդամենը 254 հազար դեսյատին:

Բերված թվերը վկայում են այն մասին, որ ցարական կառավարութունը երկրի ամենախոշոր հողատերն էր:

Թվում է, թե ելնելով բերված փաստերից, հողային ոեֆորմը ամենից առաջ պետք է անցկացվեր պետական և պետական-մասնատիրական գյուղերում: Սակայն ցարական կառավարութունը այդ հարցի լուծումը շարունակ հետաձգում էր:

Եթե Ռուսաստանում պետական և բաժնեհողային գյուղացիների համար ճորտատիրական իրավունքի վերացումը փաստորեն սկսվեց 1858 թվականի հուլիսի 20-ի և 1859 թվականի օգոստոսի 26-ի հրամանագրերով և վերջնականապես կենսագործվեց 60-ական թվականներին, ապա Հաստատանում պետական հողերի վրա սեղավորված գյուղացիների ճորտատիրական իրավունքի վերացումը ձևականորեն սկսվեց միայն 1903 թվականին, իսկ փաստորեն ցուրիզմի ժամանակ չկենսագործվեց:

Յարը, լինելով ավելի խոշոր հողատեր, քան բոլոր մասնավոր հողատերերը միասին վերցրած, և ունենալով մեծ քանակի բահրատու հողվածներ, շահագրգռված էր պետական հողերում տեղավորված գյուղացիների հողաշինարարութունը արագացնելու գործում:

Յարական կառավարութունը ոեֆորմի ձգձգման իր քաղաքականութունը զգեստավորել էր Անդրկովկասում գյուղացիական կենցաղի ընդհանուր կարգավորման բանաձևում:

Դյուղացիներին բոլոր հարցումներին ու բողոքներին նա պատասխանում էր.

«...ընդհուպ մինչև վերջնական հողաշինարարությունը»։ Այսպես, Երինակ, պետական գույքերի մինիստրությունը 1885 թվականի հոկտեմբերին Բեյքենդ և Կարալ գյուղերի միջև եղած վեճի առթիվ գրում էր հետևյալը. «Ստորագրությամբ հայտնել, որ Կարալ գյուղի համայնքին ժամանակավորապես առանձնացվել է 444 դեսյատին արոտավայրային հողամաս միաժև քոչի ժամանակամիջոցի համար...»։

«Այդ հողամասը պետք է թողնվի համայնքի (Կերախպուր—Մ. Ն.) օգտագործման համար ընդհուպ գյուղացիների առաջիկա հողաշինարարությունը» (պետական գույքի մինիստրի լիազորի 1895 թվականի մարտի 20-ի նամակից)։

Քիրմալու, Դադալու և Շահգոջի գյուղերի միջև ծագած վեճի առթիվ Նրեանի նահանգի հողային և պետական գույքերի վարչության 1905 թվականի հունիսի 14-ի վարչական որոշումը ասում է. «...Այդ որոշումը նշանակութուն ունի ընդհուպ մինչև Անդրկովկասի երկրամասում գյուղերի վերջնական հողաշինարարությունը»։

Վերջապես Նոր Բայազետի գավառի Աղկալա գյուղի բնակիչների այն դիմումին, որ նրանցից ոչ ճիշտ խլված և պետական բահրատու ու հոգվածների մեջ մտցված 52 դեսյատին հողը իրենց վերադարձնելու մասին 1913 թվականին տրվեց հողային վարչության հետևյալ պատասխանը. «Նրանց խնդիրը ներկայումս թողնվել է առանց բավարարման, մինչև այդ գյուղի հողաշինարարության հարցի վերջնական լուծումը, հողաշինարարություն, որը կատարվելու է աչի կարգով, ինչ նախատեսվել է 1903 թվականի ապրիլի 25-ի հողաշինարարության օրենքով»։

Այսպիսով, ընդհուպ մինչև 1913 թվականը, ինչպես այդ վկայում են բերված բազմաթիվ այլ փաստաթղթերը, հողային ռեֆորմի հիմքը հանդիսացող հողաշինարարական աշխատանքները Հայաստանում ավարտված չէին։

Պետական հողատիրական գյուղացիները նույնպես իրենց հողերի սեփականատերեր չէին համարվում և այդ տեսակե-

տից նրանք ոչնչով չէին տարբերվում մասնավոր հողատերերի գյուղացիներից:

Այդ տեսակետից բնորոշ են - հետևյալ փաստերը: 1900 թվականի № 2255 գործից երևում է, որ Ղուրդուղուլի գյուղի բնակիչ Մանուկ Գասպարյանը հրապարակային աճուրդով իր պտղատու այգին վաճառել է իշխան Կոհարովին: Գասպարյանի ժառանգները, հիմնվելով կառավարության այն կարգադրության վրա, որ գյուղացիական հողաբաժինները ոչ մի դեպքում վաճառման ենթակա չեն, դիմեցին պետական գույքերի վարչությանը: Գործը տրվեց դատարան և օկրուգային դատարանն իր 1896 թվականի մայիսի 10-ի որոշումով ոչնչացրեց Կոհարովի այգետեր լինելու իրավունքի փաստաթղթերը և այն վճռեց գանձարանի օգտին: Գործից երևում է, որ այգին 1882 թվականից պատկանում էր Գասպարյանին, որպես շնչապատկան հողաբաժին:

Բնորոշ է նաև Կովկասի հողագործության և պետական գույքի միջխտրությունների իրավախորհրդատուի հետևյալ բացատրությունը:

Երևանի նահանգի կառավարչության հարցումին նա 1905 թվականին գրում է. «...այն դեպքերում, երբ բաժանվում է պետական հողը պետական շինականների կողմից, հայտարարում ենք, կարող է վեճ լինել միայն հողի օգտագործման և ոչ թե սեփականության իրավունքի մասին, ահա թե ինչու Անդրկովկասյան երկրամասի սահմանադատման օրինադրության (1897 թվականի խմբագրությամբ) 81 և 82 հոդվածները թույլ չտալով գանձարանի դեմ շինականների ուղղինային վեճեր, թույլ էր տալիս վեճեր միայն շինականների միջև, սակայն ոչ թե սեփականության իրավունքի, այլ միայն գանձարանից վախճալ օգտագործման մասին և այդ վեճերի լուծումը ներկայացվում էր գանձարանին, իբրև սեփականատիրոջ և ոչ թե դատական հաստատություն»:

Այս հարցում որևէ տարակուսանք չթողնելու համար մի քաղվածք ևս բերենք Կովկասում քաղաքացիական մասի գլխավոր պետի՝ 1898 թվականի դեկտեմբերի 19-ի շրջարե-

¹ Հայկական ՍՍՌ ՊԿԱ, ֆ. 133, գ. 1834.

րականից, որ ստորագրել է զեներալ-համհարզ իշխան Գո-
լիցինը:

«Անդրկովկասի երկրամասում,— գրում է նա,— դեռ մին-
չև հիմա վերջնական հողաշինարարություն չի կատարվել:

Տեղաբնակ գյուղացիները չեն ստացել պետական հող
ոչ որպես սեփականության իրավունքով, որը պայմանա-
վորվում է պարտադիր փրկագնումով, ինչպես այդ արվել է
կայսրության ներքին մարզերի գյուղացիների նկատմամբ,
և ոչ էլ մշտական անժամկետ օգտագործման համար, ինչ-
պես այդ գոյություն ունի Սիրիոյում:

Անդրկովկասում մինչև այժմ դեռևս պետական գյուղա-
ցիներին հողաբաժիններ չեն հատկացվել, և պետական հո-
ղը դառնում է սոսկ նրանց փաստացի օգտագործման տակ:
Այսպիսի հողօգտագործումը ...չունի հողաբաժնի օգտա-
գործման ոչ մի իրավական հատկանիշ, ինչպիսիք են, օրի-
նակ, նրա անձեռնմխելիությունը, հողային (կամ էլ փրկա-
գնման) որոշ ձև, սահմանված իրավաբանական ակտ (տի-
րելու և հողաբաժնի գրառումներ) և այլն: Սրա հետևանքով
այդ հողօգտագործման շրջանակներում մինչև այժմ կառա-
վարչության կարդադրությունը հաճախ փոփոխություններ
են կատարվում»¹:

Այսպիսով, ինչպես ցույց են տալիս բերված պաշտոնա-
կան փաստաթղթերը, պետական հողերում, որոնք կազմում
էին ընդհանուր հողատարածության ավելի քան 80 տոկո-
սը, գյուղացիները չէին համարվում իրենց հողաբաժինների
սեփականատերերը, սեփականության իրավունքը առաջվա
նման պատկանում էր պետությանը:

Ցարական կառավարությունը պետական գյուղացիների
հողաշինարարությունը ամեն կերպ ձգձգում էր նաև սահ-
մանադժման պատրվակով: Սահմանադժման աշխատանքը
շարունակվում էր տասնյակ տարիներ, սակայն, չնայած
դրան, դեռևս ճշգրիտ որոշված չէին առանձին գյուղերի և
գյուղականների սահմանները և գործը տնտեսական պլաններ
կազմելուց բացի, առաջ չէր շարժվում: Բնորոշ է, որ հողի

¹ Հայկական ՍՍՌ ՊԿԱ, ֆ. 91, գ. 1ա, թ. 2—3:

սեփականատերը համարվում էր հենց պետությունը, իսկ սահմանագծման ծախսերը կրում էին գյուղացիները: Այդ անարդարության մասին համարձակվել է ասել հատուկ հանձնարարությունների ցարական աստիճանավոր ժորժե-լաձեն: Ահա թե ինչ է գրել նա 1900 թվականին. «Ոչ թե գանձարանի, այլ պետական գյուղացիների կողմից սահ-մանագծման ծախսերի վճարումը չի կարելի օրինական հա-մարել, որովհետև սահմանագծման ծախսերը գանձվում են հողի սեփականատերերից և ոչ թե հողօգտագործողներից, իսկ գյուղացիները միայն հողօգտագործողներ են՝...»

«Գյուղատնտեսական արդյունաբերության կարիքների ծրեանի նահանգային կոմիտեին» եզրակացությունից երևում է, որ 1899 թվականին ծրեանի նահանգում ընդամենը սահ-մանագծվել և նրանց համար սլան է կազմվել 727590 դես-յատին հող, որը կազմում էր ընդհանուր հողատարածության միայն 33 տոկոսը: Սահմանագծված հողը բաշխվում էր այսպես. պետական գերատեսչությանը՝ 587149 դեսյատին, հարկատու բնակչությանը՝ 3574 դեսյատին, զանազան դա-սերի մասնավոր անձանց՝ 7694 դեսյատին, արտոնյալ դա-սերի մասնավոր անձանց, հոգևոր՝ հաստատություններին և մուքադարներին՝ 117807 դեսյատին, քաղաքային՝ 11120 դեսյատին և այլն՝ 222 դեսյատին²:

Այդ ամբողջ ժամանակամիջոցում զանազան հասարա-կություններին ժամանակավորապես օգտագործելու համար քրացուցիչ տրվել է 1750 դեսյատին հող:

Պետական հողերի վրա տեղավորված պետական գյու-ղացիների հողաշինարարությունը Անդրկովկասում ձևակա-նորեն սկսվել է 1903 թվականի ապրիլի 21-ին, ցարի կող-մից հաստատված 1900 թվականի մայիսի 1-ի հրամանագրի հիման վրա:

Այդ հրամանագրի էությունը հետևյալն էր.

1. Հողարածինները հատկացվում են գյուղական հա-

¹ Հայկական ՍՍՌ ՊԿԱ, ֆ. 133, գ. 2306, թ. 26:

² См. «Кавказский календарь», на 1895 г.

մայնքներին, գյուղերին, ավաններին, պահպանելով դրանց օգտագործման գոյությունն ունեցող կարգը:

2. Պետական շինականների ժողովներին իրավունք է տրվում հողի համայնական տիրապետությունը փոխարինելու ծխա-տեղամասային (ժառանգաբար) հողատիրությամբ, եթե դրան համաձայն են ծխատերերի երկու երրորդը, որոնք վճռական ձայն ունեն համայնքի ժողովում:

3. Պետական շինականների հողաշինարարական աշխատանքները սկսվում են միայն վերջնականապես սահմանադրված և գանձարանի օգտին վճռված հողերում¹:

Հողաշինարարությունը սկսվում, 1903 թվականին, ձեռնարկվել է Ալեքսանդրապոլի գավառում և թեև այն շարունակվել է ընդհուպ մինչև 1917 թվականը, բայց չի ավարտվել:

№ 2325 գործում գտնվող նյութերից երևում է, որ նշված գավառում հողաշինարարության ամբողջ ժամանակաընթացքում գյուղական 25 համայնքների հատկացվել են ընդամենը 4030 դեսյատին բահրատու հողվածներ և արոտավայրեր:

Հողային ռեֆորմի ձգձգման քաղաքականությունն ուղեկցվում էր բահրատու հողվածների գները բարձրացնելու քաղաքականությամբ և, հետևաբար, գանձարանի եկամուտների անընդհատ աճմամբ: Պետական բահրատու հողվածների կանոնադրությունը, 60-ական թվականներից հետո, երկու անգամ փոփոխվել է (1876 և 1893 թվականներին):

Վերջին փոփոխության հիման վրա աճուրդից բահրատու հողվածների գների բարձրացման համար աստիճանավորներին տրվում էր վարձատրություն՝ մեկ տարվա ընթացքում եկամուտի բարձրացման գումարի 20 տոկոսի չափով:

Բնակչության կողմից հողի պահանջի բարձրացումը բարձրացրեց նաև ունեւոր դասակարգերի սպեկուլյատիվ շահագորգովածությունը: Կալվածատերերը և կուլակները, առևտրականները և աստիճանավորները սկսեցին մեծ չափերով

¹ Հայկական ՍՍՌ ՊԿԱ, ֆ. 133, դ. 2308:

գնել և վարձակալել պետական հողեր և ավելի թանկ գնելով իրացնել գյուղացիներին:

«...ներկայումս,— գրում է հողագործություն մինիստր Ծրմուլովը,— բահրատու հողվածները երբեմն ընկնում են կուլակների ձեռքը, որոնք հետո վերցրած հողը մանր կտորներով վերագիշում են դրա կարիքն ունեցող գյուղացիներին՝ շատ ավելի բարձր վճարով, քան այն, ինչ որ իրենք վճարում են գանձարանին»¹:

Այնուհետև նա գրում է, որ ամբողջ հասարակության վարձակալած պետական հողամասերը գլխավորապես բաշխվում են ունևոր գյուղացիների միջև, իսկ սակավազոր համայնակիցներին համարյա թույլ չեն տալիս պետական հողերն օգտագործելու:

Կառավարության խրախուսիչ միջոցները և ոճնւորների սպեկուլյատիվ շահերը, կապված գյուղական բնակչության հողի պահանջի բարձրացման հետ, հիմք ծառայեցին բարձրացնելու բահրատու հողվածների գները և ավելացնելու գանձարանի եկամուտները:

Պետական գույքի վարչության հինգերորդ տեղամասի պետական բահրատու հողվածների տեղեկագրից երևում է, որ վարձակալական հողվածների միջին գինը 1895—1898 թվականների ժամանակամիջոցում բարձրացել է համարյա երկու անգամ, այսինքն՝ 12802 ռուբլի 50 կոպեկից հասել է մինչև 25414 ռուբլու:

Չնայած դրան, պետական բահրատու հողվածների վարձակալության գները շատ ավելի ցածր էին, քան գյուղացիներից վարձակալի գանձած եկամուտները:

«Շատ հաճախ են այն դեպքերը,— գրում է 1896 թվականին հատուկ հանձնարարությունների աստիճանավոր ժորժելաձեն,— երբ մեկ դեսյատինի սահմանված վճարը 20 կոպեկ է, իսկ այդ հողերի վարձակալման վճարը հավասար է 2—3 ռուբլու և այդ վիճակը տանում է դեպի լայն առևտուր...»²:

¹ Հայկական ՍՍՌ ՊԿԱ, ֆ. 133, գ. 2308, Ծրմուլովի շրջարերական նամակը:

² Հայկական ՍՍՌ ՊԿԱ, ֆ. 133, գ. 2309:

Որքան ավելի բարձրանում էր պետական հողերի վարձակալման վճարը, այնքան ավելի ուժեղանում էր գյուղացիների շահագործումը վարձակալների կողմից: Վերջին հաշվով դա հասցնում էր աշխատավոր գյուղացիների է՛լ ավելի աղքատացմանը:

Բերված փաստերը պարզ կերպով ցույց են տալիս, որ պետություն համար բոլորովին շահավետ չէր արագացնելու գյուղացիական ռեֆորմը արքունական գյուղում: Սակայն դա միակ պատճառը չէր: Խնդիրն այն էր, որ եթե նա ձեռնարկեր պետական գյուղերի ռեֆորմը և այն արագորեն ավարտեր, ինչպես կատարվեց այդ բուն Ռուսաստանում, դա կարագացներ հողային ռեֆորմը նաև մասնատիրական գյուղերում, իսկ այդ հակասում էր նրա գաղութարարական քաղաքականությանը:

3. Հողային ռեֆորմը մասնավոր հողատերերի կալվածքներում

Հայաստանում գյուղացիական ռեֆորմի յուրահատկությունը նաև այն էր, որ, նախ, ճորտատիրական իրավունքի վերացման օրենքի մշակումը նախապատրաստվեց առանց կալվածատերերի և, երկրորդ, կանոնադրական հրովարտակաները բացառապես կազմում էին հաշտարար միջնորդները և նրանց ենթակա աստիճանավորները:

Ի տարբերություն դրան, Ռուսաստանում կալվածատերերը ոչ միայն ներգրավվել էին ճորտատիրական իրավունքի վերացման օրենքի մշակման գործին, այլև նրանց պարտականությունն էր՝ կազմել իրենց պատկանող գյուղերի կանոնադրական հրովարտակաները: Հաշտարար միջնորդները դրադվում էին միայն այդ հրովարտականների ստուգումով:

Բաղմամթիվ փաստեր վկայում են այն մասին, որ կալվածատերերը և հոգևորականությունը հենց սկզբից ընդդիմանում էին Հայաստանում հողային ռեֆորմի կենսագործմանը¹: Այդ տեսակետից հետաքրքիր է քաղվածքներ բերել

¹ Վ. Ռշտունին անտարակույս սխալվում է, երբ գրում է, թե «1870 թվականի կանոնադրությունների նախագծերը կազմելու գործին մասնակցելու

կովկասի փոխարքայի գլխավոր վարչությանը՝ Դ. Ս. Ստա-
րոսելկիի անունով գրված այննայն հայոց կաթողիկոս
Գևորգ 4-ի նամակից:

Ճնախագծվող փոփոխությունները թեպետև նպատակ
ունեն էջմիածնի գյուղերին, ընդհանրապես հայ գյուղերին
հավասար հասարակական և հողային միատեսակ ու միա-
սեռ կառուցվածք տալու, — դրում է նա, — բայց խոր ուշա-
դրությամբ ուսումնասիրելով դրանք, ես գալիս եմ այն ան-
կեղծ համոզման, որ նախագծված փոփոխությունները եր-
բք շեն կարող ներկայիս հանդեպ լավագույն վիճակի
հասցնել էջմիածնի գյուղերի շինականների տնտեսական
կենցաղը, այլ, ընդհակառակն, կարող են սպառնալ դրանց
այժմյան բարեկեցությանը, քայքայել այն, շափազանց մեծ
հեղաշրջումներ կատարել բնակիչների դարավոր իրավունք-
ների ու սովորությունների մեջ և, ինչպես փորձը ցույց է
տալիս, շատ տեղերում առաջ է բերել անվերջ թյուրիմացու-
թյուններ, դժգոհություններ¹:

Այնուհետև կաթողիկոսը տրտնջում է, որ այդ կիսով
չափ նվազեցնում է վանքի եկամուտների գլխավոր աղբյու-
րը, քայքայում տնտեսությունը և բարոյական վնասներ
պատճառում գահին:

Հողային ռեֆորմի դեմ է՛լ ավելի ցասումով էին հանդես
գալիս հողատերերը. ըստ որում նրանք գործում էին ինչպես
միայնակ, այնպես էլ կոլեկտիվ կերպով: Պետական արխի-

հնարավորությունից Հայաստանի բարձր գասին ղրկելը նրա կողմից ոչ մի
դժգոհության չհանդիպեց, տե՛ս «Ազրարային ռեֆորմը Հայաստանում»,
էջ 225: Իր մյուս աշխատության մեջ նա գրում է. «Երբ Անդրկովկասի իշ-
խանությունները առանց նրանց մասնակցության նախապատրաստեցին և
կենսագործեցին 1870 թվականի գյուղացիական ռեֆորմը, նրանք առանց
որևէ առարկության ընդունեցին այն, շառաչագրելով ոչ մի այլ պահանջ,
նրա մեջ միանգամայն ներդաշնակորեն տեսնելով գյուղացիների դեմ իրենց
շահերի պաշտպանությունը, իրենց իրավունքները Ռուսաստանի և Վրաս-
տանի ազնվական ճորտատերերի իրավունքների հետ հավասարեցնելու
իմաստով»: Վ. Ռշտունու և Կ. Ստեփանյանի ցարիզմի ազրարային քաղաքա-
կանությունը և գյուղացիական շարժումները XX դ. սկզբին, Երևան, 1951,
էջ 38:

¹ ՀՍՍՌ ՊԿԱ, ֆ. 56, դ. 11, թ. 19—22:

վում կան հողատերերի մի քանի կոլեկտիվ դիմումներ։
Բմնի գյուղի հողատեր Արսեն Սուլթանի Գեղամայանի 1875
թվականին դրած գանգատը ասում է. «Իսկ ներկայումս,
երբ մեր հարաբերությունները փոփոխվել են, երբ իմ գյու-
ղիցը կառավարելու գործում դադարել է իմ ազդեցությունը,
ինչպես այդ եղել է պարսկական կառավարության ժամանակ
և ռուսական ղենքով երկիրը հնազանդեցնելուց հետո առա-
ջին տարիներին և երբ, այսպիսով, նրանք (շինականները—
Մ. Ե.) սկսեցին ինձ վերաբերվել միանգամայն անհաճելի
և թշնամաբար, որը հասավ այնտեղ, որ նրանք 1871 թվա-
կանի ամռանը նույնիսկ համարձակվեցին հրդեհել իմ ձիա-
նոցը, այժմ այդ կարգը հանդուրժելը ինձ համար միանգա-
մայն անհնարին է և քայքայիչ»¹։

Հողատերերի կատաղի դիմադրությունն առանձնապես
հանդես եկավ փրկագնման գործառնություններն անցկաց-
նելու փորձերի ժամանակաշրջանում։ Իրենց նամակներում
նրանք հետևյալ պահանջները ներկայացրին՝

1. Հողատերերին հողաբաժիններ առանձնացնել ըստ
նրանց ընտրության, մի տեղում շինականների բոլոր հողա-
բաժինների $\frac{4}{30}$ -ական մասի չափով և նույնքան էլ նրանց
մաքուր եկամուտներից՝ առաջին $\frac{4}{30}$ մասի մշակման ծախ-
սերը ծածկելու համար, իսկ մնացած $\frac{22}{30}$ մասը անվճար
ամրացնել շինականներին, որպես լրիվ սեփականություն,
կամ թե, ծայրահեղ դեպքում, սակավահող դաշտավարային
գոտու կալվածքներում հողատերերի համար առանձնացնել
շինականների բոլոր հողամասերի $\frac{4}{30}$ մասը, իսկ մնացած
մասը փրկագնել կանխիկ դրամով, այն գումարներով,
որոնց տոկոսները կծածկեն հողի այդ մասի մշտական ծախ-
սերը։

2. Կանոնադրական հրովարտակներում բաժանման են-
թակա հողերի չափը ճիշտ չի նշված, այդ պատճառով նախ-
քան փրկավճարի գումարը որոշելը և հողատերերի բաժինը
ճիշտ առանձնացնելը անհրաժեշտ է չափիչ գործիքներով
հշտել հողի քանակը։

¹ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 91, գ. 794, թ. 3։

3. Փրկագումարը որոշելու համար գյուղացիների կողմից կատարվող պարհակների ընդհանուր արժեքը պետք է որոշել, ելնելով ոչ թե այն գներից, որոնք գոյություն ունենին նախորդ դարի 60-ական թվականներին, այլ այդ պարհակներից ստացված հողատերերի եկամտի ներկայիս արժեքով, ելնելով վերջին տասը տարվա միջին գներից:

4. Անհրաժեշտ է հատուկ հանձնաժողովի միջոցով, ըստ հովի արտադրողականության, կլիմայական պայմանների և ոռոգման աստիճանի, որոշել հողաբաժինների կարգերը:

5. Փրկագնման փոխատվությունների հաշվարկները կատարել կանխիկ դրամով:

6. Առաջիկայում ևս, մինչև փրկագնման ակտերի հաստատումը և գանձարանից հողատերերին փրկագումարներ տալը, ուժի մեջ պահել աճ քուր բնեղեն և դրամական պարհակները, որոնք այժմ կատարում են շինականները:

«Փանի որ մենք փրկագնվող հողերի օրինական սեփականատերերն ենք, քանի որ, ուրեմն, մեր կողմից ստացվող պարհակները նույնպես օրինական են,— գրում են հողատերերը,— ապա, հետևաբար, շինականների կողմից նկատարվող պարհակների դադարեցումը պետք է կատարվի ոչ շուտ, մինչև գանձարանը մեզ կվճարի փրկագինը»¹:

Հայաստանի հողատերերը, այդ պահանջներով ու հավակնություններով, ոչ միայն բացահայտ դիմադրում էին ռեֆորմի կենսագործմանը, այլև ամեն կերպ փորձում էին ձախողել և ձգձգել փրկագնման գործը:

Ինչո՞վ բացատրել հայկական ֆեոդալների դիմադրությունը հողային ռեֆորմին: Ամենից առաջ այդ բացատրվում է նրանց տնտեսության բնեղեն ու սպառողական բնութիւնով: Հայաստանում, եթե չհաշվենք ըստ շնչի փողային վճարը, փաստորեն փողային ռենտա գոյություն չունի: Բացի դրանից, նրանց սեփական վար ու ցանքը ապրանքային ուղղություն չունի:

Նույնիսկ այն ժամանակ, երբ պետական հողերի վրա բնակեցված շինականների բնեղեն բահրան փոխարինվեց

¹ Ցարիզմի ազրար. քաղաք. և գյուղ. շարժ. Հայաստանում XX դ. սկզբում, էջ 54—61 և 67—80.

գրամական բաճարալուծ, կալվածատերերն առաջվա նման այն հավաքում էին բնեղենով: Մենք այստեղ ոչ մի օրինակ չունենք, որը վկայեր կալվածատիրական տնտեսությունը կապիտալիստական ուղի փոխադրելու մասին: Դա բացատրվում է ընդհանրապես արևելյան երկրների ու մասնավորապես Հայաստանի հողատերերի պարագիտային էությունը: Հայաստանում հողատերերը իրենց գյուղերում երբեք չեն զբաղվել հողագործությամբ և նյութական բարիքների արտադրման տեսակետից որևէ տնտեսական կազմակերպական գործունեությամբ, նրանք բավարարվել են միայն բնեղեն և գրամական բաճրա ստանալով: Նրանց սեփական վար ու ցանքը մշակվում էր կամ համայնքի իշխանության, կամ էլ սարքերների՝ բաճրա հավաքողների հսկողության տակ, իսկ իրենք հիմնականում ապրել են քաղաքներում:

Այս տեսակետից բնորոշ է այն փաստը, որ փրկագնման գործառնությունների դեմ գրված համախոսական բողոքի տակ 59 ստորագրողներից 35-ը Երևան քաղաքի բնակիչներ էին:

«Կալվածատիրական տարրը,— ասվում է Երևանի նահանգային ատյանի 1912 թվականի մայիսի 17—20 ամսագրում,— մեծ մասամբ ապրում է գյուղերից դուրս՝ քաղաքներում և գյուղացիների կյանքին երբեք չի մասնակցում...»:

Իրենց պարագիտային կյանքի մասին հայ հողատերերն ասում էին նաև իրենք: Ներկայացնելով վերը բերված պահանջները, նրանք գրում էին. «Մեր առաջադրած միջոցառումով կառավարությունը կկանխի չափազանց խոշոր չարիք՝ բազմաթիվ պրոլետարիատի գոյացումը հողազրկված աղքատ ազնվականներից, որոնք ոչ մի աշխատանքի ընդունակ չեն»¹:

Չափումների ընթացքում Երևանի նահանգի հողատերերին հատկացրած 55843 դեսյատին հողից, արդեն 1908 թվականին 8344 դեսյատին կամ 15 տոկոսը գրավ էր դրված, իսկ հողատերերի պարտքերի գումարը հասել էր մինչև 213 հազար ռուբլու²:

¹ Ցարիզմի ագրարային քաղաքականությունը և գյուղ. շարժումները Հայաստանում XX դարի սկզբում, էջ 60:

² Տե՛ս Հայկական ՍՍՌ ՊԿԱ, ֆ. 113, գ. 76, թ. 91:

Նվ. վերջապես, հողային ռեֆորմին դիմադրելը կալվածատերերի կողմից բացատրվում էր մինչև ռեֆորմյան ժամանակաշրջանում գյուղացիական ռևոլյուցիոն շարժման թույլ աճումով: Այդ պայմաններում հողատերերը չէին կարող վախճնալ ֆեոդալական շահագործման դեմ գյուղացիական երևյալներից:

Այսպիսով, ֆեոդալական խավը Հայաստանում, չունենալով ո՛չ միջոցներ, ո՛չ պատմական փորձ և ո՛չ էլ կապիտալիստական տնտեսություն կազմակերպելու նախաձեռնություն. և գյուղացիությունից վտանգ չզգալով, նախընտրեց պահպանել հին քարացած հարաբերությունները:

Ուստի նա սկզբում ապշեց, երբ նրան հրամայեցին հողաշինարարության նոր կանոնադրություն, իսկ այնուհետև համոզվելով, որ այդ աշխատանքը ձեռնարկված է, նա սկսեց բոլոր միջոցներով, խորամանկություններով և ուղղակի սարսափի միջոցով խանգարել հարցի գործնական լուծմանը: Դրան նպաստեց պետական գյուղացիների հողաշինարարությունը ձգձգելու ցարական քաղաքականությունը:

Տեսնենք, թե հողային ռեֆորմի էությունը ինչո՞ւ պետք է արտահայտվեր մասնատիրական հողերի նկատմամբ, գործնական ինչ քայլեր արվեցին այն կենսագործելու համար և ինչպիսիք են նրա արդյունքները:

Շահագործման ձևը մասնատիրական հողերում ամենուրեք միատեսակ էր: Այստեղ գյուղացիները չէին բաժանվում գյուղատնտեսություն և գյուղացիների և կալվածատան գյուղացիների, որոնք սպասարկում էին կալվածատերերի անձնական պահանջմունքները, որ հատուկ էր ուսական ֆեոդալիզմին:

Ռուսաստանից տարբերվում էր նաև նրանով, որ այստեղ գյուղացիները չէին բաժանվում կոռայինների և բահրատունների:

Սեփականատիրական հողերի գյուղացիները գլխովին կրում էին խառը պարհակ՝ կոռ և բահրա:

Բացի այդ բոլորից, ըստ գոյություն ունեցող օրենքների, գյուղացիներին թույլատրվում էր ազատ կերպով մի տեղից մյուսը տեղափոխվել:

Այսպիսի պայմաններում ռեֆորմը ըստ էության մը պետք է ճանաչեր գյուղացիներին որպէս իրենց հողաբաժիններին սեփականատերեր և դրա հիման վրա նրանց անդատել հողատերերի օգտին կատարվող ամեն տեսակի պարհակներից: Իսկ իրականում ռեֆորմը հետապնդում էր մի նպատակ՝ ճանաչել հողատերերին որպէս միակ սեփականատերը այն հողերի, որոնք գտնվում էին նրանցից կախյալ գյուղական համայնքների և գյուղացիների օգտագործման տակ:

Վերև բերված աղյուսակներում մենք հետապնդում էինք մի նպատակ՝ ցույց տալ, թե որքան աննշան է մասնատիրական այն հողերի քանակը, որի վրա տարածվում էին հողային ռեֆորմի օրենքները:

Ստորև բերված աղյուսակը ակնառու ցույց կտա այն:

Մասնատիրական գյուղացիների հողաբաժինների տեսակարար կշիռը

Երջանների անունները	Ընդամենը հողեր	Երջանցից գյու- ղաց. բաժնեհողեր	Այդ թվում	Մասնատ. գյուղ. բաժ- նեհողերի տոկոսը ընդհ. բաժնեհողերի նկատմ.	Մասնատ. գյուղ. հողա- բաժինների տոկ. ընդհ. տարածու. թ. նկատմամբ
			մասնատիրա- կան հողեր		
Երևանի	395668	347360	22047	6,3	2,5
Նոր Բայազետի . . .	435413	—	—	—	—
Նախիջևանի և Շա- րուր-Դարալա- գյաղի	678405	295463	29683	10,0	4,4
Էջմիածնի և Ալա- գյաղի շրջ.	329072	225649	27219	12,1	4,1
Սուրմալուի	332573	—	—	—	—
Ալեքսանդրապոլի . .	347296	270291	—	—	—
Դարսի օկրուգը	—	—	—	—	—
Չալգրի շրջանով . .	610294	480236	—	—	—
Կաղզվանի օկրուգ	393494	341900	—	—	—
Օլթինի օկրուգը	—	—	—	—	—
Արդահանի օկ- րուգի հետ միա- սին	545712	350615	—	—	—
Ընդամենը	4067927	2344514	78949	3,4	1,9

Մենք սահմանեցինք, որ 4067927 դեսյատին ընդհանուր հողատարածություններից կալվածատիրական դասակարգին պատկանում էր 515747 դեսյատին: Հետագա վերլուծությունը ցույց տվեց, որ հողի այդ քանակից միայն 254 հազար (այլ տվյալներով 256 հազար) դեսյատին բնակեցված և պեռքական հողեր էին: Թվում էր, թե հողի այդ քանակի վրա էլ պետք է տարածվեին նշված օրենքները:

Բայց իրականում այդպես չէր: Այդ հողից գյուղացիներին նախատեսվում էր տալ ընդամենը մոտ 79 հազար դեսյատին միայն: Այլ տվյալներով ենթակա էր փրկագնման միայն 76897 դեսյատին մասնատիրական հող: Հողերի այդ քանակի վրա էլ պետք է տարածվեին նշված օրենքները: Դա կազմում էր այն ժամանակ գոյություն ունեցող համայնական բաժանելի հողերի 3,4 տոկոսը և ամբողջ տարածությամբ 1,9 տոկոսը:

Այսպես, ուրեմն, պարզվում է, որ աշխատավոր գյուղացիության վրա թանկանստած քառասնամյա քաջքշուկը պտրտվում էր 76897 դեսյատին հողի շուրջը: Կարելի է արդյոք դրանից հետո պնդել, որ Հայաստանում կատարվել է հողային ռեֆորմ: Ոչ, չի կարելի: Բայց, գո՛ւցե այդ կատարվել է հողի հենց այդ քանակի սահմաններում:

Այդ հարցին պատասխանելու համար մենք պետք է ամենից առաջ քայլ առ քայլ հետևենք 1870 թվականի մայիսի 14-ի հողային ռեֆորմի կանոնադրության կենսագործման ընթացքին:

Պետք է ասել, որ այն մի քանի անգամ փոփոխվել և լրացվել է՝ 1877, 1879, 1883, 1891, 1903 և 1912 թվականներին:

Հաշվի առնելով այդ բոլոր փոփոխություններն ու լրացումները, մասնատիրական հողերում տեղավորված պետական շինականների հողաշինարարության էությունը հիմնականում հանգում էր հետևյալին.

1. Շինականներին որպես սեփականություն տրվում էր նրանց տունը:

2. Գոյություն ունեցող շինականային հողաբաժնի շահը

և կազմը առանց շինականների համաձայնության չէին կարող փոփոխություն ենթարկվել:

3. Այն կալվածքներում, որտեղ արական սեռի ամեն մի շնչին 5 դեպյատինից պակաս հող կար, շինականների օգտագործման համար անհրաժեշտ է նրանց օգտին հող կրտրել հողատիրոջ ազատ հողերից, եթե այդ թույլ էին տալիս պայմանները:

4. Շինականի հողաբաժնի թվում հաշվել նաև թփուտային հողերը, որոնք շինականները ձեռք են բերել հողատիրոջից, բայց այգիները, աղացները և արդյունաբերական ու տեխնիկական այլ հաստատությունները, որոնք շինականները ձեռք են բերել տվյալ փաստաթղթով, հողաբաժնի թվին չհաշվել և համարել գյուղացիների սեփականություն:

5. Առանձին շինականային ծուխը կարող է հրաժարվել հողաբաժնից, բայց, ըստ որում, նրան որպես սեփականություն պահպանվում է տնատեղը, նրա վրա գտնվող շենքերով, և նա կարող է այն տնօրինել իր հայեցողությամբ:

6. Շինականները կարող են որպես սեփականություն ձեռք բերել իրենց դաշտահողը փրկագնման միջոցով, և հողատերը իրավունք չունի իրեն պահել նրանց հողաբաժինները:

7. Մասնավոր հողատերերի ընդհանուր տիրապետման կալվածքներում տեղավորված շինականները հարկվում են պարհակներով ըստ հետևյալ կանոնների. ա) դաշտային հողաբաժնի պարհակը սահմանվում է բոլորի համար՝ ու ամենուրեք միատեսակ, այն է՝ բահրա պարհակ, շինականները հողատերերին տալիս են բոլոր արտադրանքների բերքի $\frac{4}{30}$ մասը, բ) հողաբաժնային բանջարանոցներից, բոստաններից և այգիներից դրամական պարհակ է գանձվում միայն հողատերերի բարձր դասի օգտին:

Ինչպես նկատում է ընթերցողը, գյուղացիների հողաշինարարության կանոնադրությունների թվարկված հիմնական պահանջները ցարական կառավարությունը ձեռկերպել է խիստ հակասական ձևով:

Այդ պահանջների մեջ, մի կողմից, տնային տնտեսությունը, այգիներն ու բանջարանոցները հայտարարվում են շինականների սեփականություն, իսկ, մյուս կողմից, դրանց

Համար գյուղացիները հարկվում են դրամական պարհակով, եթե նրանք տեղավորված են բարձր դասին պատկանող հողերի վրա: Քանի որ Հայաստանում մասնատիրական հողերը կազմում էին ընդհանուր հողի լուկ 20 տոկոսը, իսկ վերջինս ավելի քան 90 տոկոսով պատկանում էր բարձր դասին, ապա, ուրեմն, այդ պահանջը կարող էր տարածվել միայն մի քանի գյուղերի վրա: Ըստ որում այն կարող էր անհավասար վիճակի մեջ դնել ոչ միայն առանձին գյուղերի գյուղացիներին, այլև միևնույն գյուղի գյուղացիներին, որովհետև գյուղի մի մասը հաճախ պատկանում էր բարձր դասի ներկայացուցիչներին, իսկ մյուսը՝ ցածր դասի ներկայացուցիչներին: Բացի դրանից, կալվածատերերի դասային պատկանելիությունը որոշելու գործում չտեսնված խառնաշփոթ գոյություն ունեւ: Սակայն դա էական նշանակություն չունեւ շինականների հողաշինարարական գործի համար, քանի որ այն գյուղացիները, որոնք տեղավորված էին ոչ բարձր դասի կալվածատերերի հողերի վրա, կազմում էին երկրի ամբողջ գյուղացիության ոչ ավելի, քան 0,2 տոկոսը:

Չէր կարող կիրառվել նաև արական սեռի ամեն մի ներկայացուցչին 5 դեսյատինից ոչ պակաս հող տալու պահանջը, որովհետև, նախ, այդ հնարավորությունը բացառվում էր «եթե այդ թույլ են տալիս պայմանները» վերապահումով, և, երկրորդ, այն քանի հետևանքով, որ հողային ռեֆորմը ընդհանուր հողատարածության մեջ չէր նվազեցնում հողատերերի բաժինը, այլ, ընդհակառակն, ավելացնում էր:

Եթե առաջ հողատերերը իրենց սեփական վար ու ցանքի համար յուրաքանչյուր ախշայից վերցնում էին 2 խալվար հող, ապա այժմ օրենքով նրանց տրվում էր ամբողջ հողի $\frac{1}{3}$ մասը, որը ղգալի չափով գերազանցում էր նրանց հողի նախկին քանակը: Ակնառու դարձնելու համար քերենք Գեոք-քիլիսա գյուղի հողերի բաշխումը հողատերերի և շինականների միջև: Բաժանման պահին, 1910 թվականին, Գեոք-քիլիսա գյուղը բաղկացած էր 67 ծխից, որոնք ունեին արական սեռի 315 շունչ: Ամբողջ հարմար հողը կազմում էր 2484 դեսյատին 1112 քառակուսի սաժեն, Մինչև ու-

Ֆորմը հողատերերի բաժինը կազմում էր ընդամենը 12 խալվար (գյուղը միշտ բաղկացած էր 6 ախշայից) կամ 48 դեսյատին, իսկ նոր կանոնադրությամբ նրանց տրվում էր 819 դեսյատին: Այն բաժանվում էր հետևյալ հողատերերի միջև. Մ. Գ. Գեղամյանին՝ 271 դեսյատին, 160 սաժեն, Էջմիածնի վանքին՝ 138 դեսյատին, Ռ. Ս. Գեղամյանին՝ 74 դեսյատին, 1200 սաժեն, Ի. Ն. Մելիքսեթյանին՝ 52 դեսյատին, 1200 սաժեն, Ե. Գ. Անանյանին՝ 41 դեսյատին, 1600 սաժեն, Ռ. Գ. Այդինյանին՝ 41 դեսյատին, 1600 սաժեն, Մ. Ա. Կյալովային՝ 50 դեսյատին, 1760 սաժեն, Ջալալյաններին՝ 44 դեսյատին, 2080 սաժեն, Վ. Ի. Նդիազարյանին՝ 41 դեսյատին, 1600 սաժեն, Կ. Գ. Գեղամյանին՝ 62 դեսյատին, 1200 սաժեն: Դրանով չսահմանափակվելով, կալվածատերերը հնարավոր բոլոր միջոցներով ընդարձակում էին իրենց սեփական հողամասերը:

«Բեպետ հանձնակատար Գեղամյանը Բժնի գյուղի սեփականատերն է,— դրում են իրենց բողոքի մեջ Բժնի գյուղի բնակիչները,— որի հողերի մեջ մտնում է նաև «Բոթովլու» տեղամասը, բայց նա լրիվ սեփականատեր չէ, քանի որ այդ տեղամասը գտնվել է նշված գյուղի շինականների մըշտական օգտադործման տակ և միայն շինականային կանոնադրությունը կիրառելու ժամանակից սկսած, Գեղամյանն սկսեց դիմել ղանադան, երբեմն բռնի միջոցների, որպեսզի այդ տեղամասը լրիվ սեփականատիրական իրավունքներով ամրացնի իրեն»¹: Այդ դրվել է 1875 թվականին, գյուղացիների և հողատերերի վեճը շարունակվել է մինչև 1893 թվականը: 1893 թվականին «Բոթովլու» տեղամասը 245 դեսյատին, 1920 սաժեն տարածությամբ, վերջնականապես տրվեց մուլքադար Գեղամյանին: Գյուղացիական հողերի հափշտակության մասին է խոսում Ողջաբերդ գյուղի բնակիչների դիմումը. «եսոնարհաբար խնդրում ենք վերաբնակեցման ատյանին,— գրում են նրանք,— որ մեզ տրվի Ողջաբերդ գյուղի կանոնադրական հրովարտակի պատճենը, որ մեզ համար պարզ լինի շինականների ու կալվածատիրոջ հո-

¹ Հայկական ՍՍՌ, ՊԿԱ, ֆ. 91, դ. 793, թ. 1:

ղերի սահմանները, թե չէ մեր կալվածատերը հափշտակել է հավատարմատարներին շատ հողեր (13 ապրիլի, 1915 թվական)¹։ Հենց այդ գործից էլ երևում է, որ Երևանի բնակիչ, պետական խորհրդատու Կարգանովը անօրինական կերպով յուրացրել է նշված գյուղի 662 դեսյատին պիտանի և անպետք հողեր։ Այդ և գյուղացիների դաժան շահագործման հողի վրա մոլորադարական գրեթե բոլոր գյուղերում չէին դադարում գյուղացիների ու կալվածատերերի վեճերը։ Պաշտոնական տվյալներով հողատերերի և շինականների վեճերին վերաբերող քննարկված գործերը միայն հավասար է եղել 1908 թվականին՝ 215, 1909 թվականին՝ 259 և 1910 թվականին՝ 209²։ Իսկ եթե վերցնենք հողաբաժինների կադմին պատկանող հողերի վերաբերյալ հողատերերի և շինականների միայն վեճերը, ապա այդպիսի վեճերը նահանգում հաշվվում էր 1909 թվականին՝ 118, 1910 թվականին՝ 145, 1911 թվականին՝ 90, իսկ գյուղացիներից հողատերերի օգտին պարհակներ գանձելու գործերի թիվը հավասար էր. 1909 թվականին՝ 226, 1910 թվականին՝ 255 և 1911 թվականին՝ 360³։

Ամբողջ ասածից հետևում է, որ հողային ռեֆորմի հետևանքը եղավ այն, որ ոչ միայն չավելացան, այլև շատ ավելի կրճատվեցին գյուղացիական հողաբաժինները, ինչ վերաբերում է հողատերերին, ապա նրանք, նախ, անվանական հողատերերից վերածվեցին մասնավոր հողատերերի և, երկրորդ, գյուղացիական հողակտորների հաշվին առավել չափով ավելացրին իրենց հողաբաժինները։

Այլ կերպ էլ չէր կարող լինել, քանի որ հողաշինարարության հիմք էր վերցվել ոչ թե արական սեռի յուրաքանչյուր շնչին 5 դեսյատինից ոչ պակաս հողով շինականներին ապահովելը, այլ կալվածատերերին հողի $\frac{1}{3}$ մասով ապահովելը։ Վերը նշված «պայմաններից կախված» վերապահումն էլ հենց դրված էր գյուղացիների հողաշինարարության հիմքում։

¹ Հայկական ՍՍՌ, ՊԿԱ, ֆ. 91, գ. 698, ք. 84։

² Նույն տեղում, գ. 60։

³ Նույն տեղում, գ. 301, ք. 84—85։

Այդ հաստատվում է նաև Երևանի նահանգի մասին կա-
ռուվարական սենատի 1891 թվականի սեպտեմբերի 16-ի
որոշմամբ. «Քննարկելով գործը, կառավարական սենատը,
1890 թվականի Անդրկովկասի տեղական կանոնադրության
12 հոդվածի հավելվածի (ծանոթութուն 3-ւ) II պարագրա-
ֆի զորությամբ, հողատերերի ախշային հողերից շինական-
ների արական սեռի յուրաքանչյուր շնչին 5 դեսյատինից ոչ
պակաս հող տալու հարաբերությունը թուլատրվում է պահ-
պանել միայն այնտեղ, որտեղ այդ հնարավոր է տեղական
պայմաններից ելնելով: Օրենքի մեջ այդպիսի վերապահում
արվել է այն պատճառով, որ սակավահող կալվածքներում,
մասնավորապես Երևանի նահանգում, 5 դեսյատին հող
ստանալու շինականների անպայման իրավունքը, առանց
կալվածքում գոյութուն ունեցող հողերի ամբողջ գումարի
նկատմամբ այդ նորմայի հարաբերությունը, կարող է հան-
դեցնել կամ բուն հողատերերի հողազրկմանը, կամ նրանց
կզրկի արժեքավոր հողերից, որոնց բարելավելու վրա կա-
տարվել են ղզալի ծախսումներ»¹:

Ինչ պատկեր էր ներկայացնում իրենից գյուղացիական
հողաբաժինը կանոնադրական հրովարտակները կազմելուց
հետո: Նոր Բայազետի գավառի տարբեր գյուղերի բնակիչ-
ների հողով ապահովված լինելու չափը տալիս է հետևյալ
պատկերը՝ գյուղերի շնչապատկան հողաբաժինների միջին
չափը դեսյատիններով. Ադամխան՝ 2,36, Վալի-Աղալու՝ 3,
Գել՝ 3,05, Ծակքար՝ 2,68, Վերին Ադիաման՝ 2,72, Թաղա-
քյանդ՝ 3,27, Երանոս՝ 2,76, Ներքին Ադիաման՝ 1,72, Վե-
րին Ղարանլուղ՝ 3,02, Ներքին Ղարանլուղ՝ 3,38, Ալի Ղըրխ՝
2,51, Զուխաշ՝ 2,73 դեսյատին, Քյասիք բաշ՝ 3,89, Ավդալ-
Աղալու՝ 2,77, Մադինա՝ 4,11 Քարվանսարա՝ 3,7, Յանրխ՝
8,41, Խարտուղ՝ 9, 48, Սիգանլու՝ 5,39, Ղըզլ-Խարաբ՝ 6,33
դեսյատին²:

Այսպիսով, միայն չորս գյուղի արական բնակչության
մեկ շնչին (20 տոկոսը) հասնում էր 5 և ավելի դեսյատին

¹ Հայկական ՍՍՌ ՊԿԱ, ֆ. 91, գ. 704, թ. 24.

² Նույն տեղում, ֆ. 91, գ. 45, թ. 18.

հողաբաժին: Արական սեռի մեկ շնչին 5 դեպյատինից ոչ պակաս հողաբաժնով բավարարելու անհնար լինելը և իրենց հողերը շինականների հողերից սահմանադատելուց և իրենց նախկին հարաբերությունները փոփոխելուց շատ կալվածատերերի հրաժարվելը հասցրեց գոյություն ունեցող հողաբաժինների անխուսափելի պահպանմանը կամ թե հողաբաժանության միջոցով դրանց հավասարեցմանը, եթե, իհարկե, շինականների $\frac{2}{3}$ -ը այդ ուղում էին: Սակայն կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման և գյուղի շերտավորման զուգընթաց հողաբաժանության շանսերը աստիճանաբար նվազում էին և կանոնադրական հրովարտակները կազմվում էին գոյություն ունեցող հողաբաժինների հիման վրա: Այդ դեպքում յուրաքանչյուր գյուղի ներսում գյուղացիները ապահովվում էին տարբեր չափի հողաբաժնով: Ահա, օրինակ, ինչ տեսք ունեւ էջմիածնի գավառի Իգդալու գյուղը կանոնադրական հրովարտակը կազմելուց հետո. գյուղը բաղկացած էր 70 ծխից, որից 64 ծուխ օգտվում էին վարելահողով (տե՛ս էջ 43):

Այսպիսով, արական սեռի միեւնույն քանակի շունչ ունեցող ընտանիքները ունեին խիստ տարբեր քանակի հող:

Վերևում մենք ասացինք, որ տիրական գյուղերում կազմվել էին կանոնադրական հրովարտակներ և նույնիսկ սահմանագծվել կալվածատիրական հողաբաժինները: Ի դեպ, մենք բերել էինք Թծնի գյուղի օրինակը, որտեղ ամբողջ հողի $\frac{1}{3}$ մասը սահմանադատվել էր շինականների հողերից և բաշխվել հողատերերի միջև: Սակայն այդպիսի դեպքերը շատ քիչ էին: Որպես կանոն, կալվածատերերը ընդդիմանում էին և համաձայն չէին կանոնադրական հրովարտակները տարածել դրանց վրա: Գյուղացիները առաջվա նման մշակում էին հողերը, և կալվածատերերը շարունակում էին նրանցից բնեղեն և դրամական պարհակ դանձել: Կանոնադրական բոլոր հրովարտակներում հատկապես ընդգծվում էր հողատիրոջ ամբողջ հողի իրավունքը և գյուղացիների պարտականությունը՝ մինչև իրենց հողաբաժինների փրկագնամը կրել այն պարհակները, որոնք սահմանվում են օրենքով: Ահա, օրինակ, ինչ է ասված այն գյուղերի կանոնադրական

Հողաբաժին ունեցող ընտանիքներ											
Մեկերի քանակը	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Արտական											
1 շնչ.	1350	2300	4500	4650	3400	3500	0650	—	—	—	—
2 »	4650	81150	81000	2450	4700	2400	71050	4600	2350	—	—
3 »	4650	7950	4600	3350	4700	3550	6750	81100	—	—	—
4 »	91400	71000	111500	5750	7950	121450	131550	121350	81050	6350	0300
5 »	81050	71050	91300	81200	91200	6850	121700	2250	0200	0100	—
6 »	131600	121600	101250	91300	—	—	—	—	—	—	—
7 »	14500	131700	131550	121500	121600	—	—	—	—	—	—
8 »	121900	162100	181800	121500	181600	—	—	—	—	—	—
9 »	121500	131550	172100	161850	—	—	—	—	—	—	—
10 »	81300	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ընդամենը	911600	891800	98200	75150	57235	271350	40900	27900	101600	6450	0200

հրովարտականների նախագծերում, որոնք պատկանում էին էջմիածնի վանքին:

«1. Երևանի նահանգի, էջմիածնի գավառի, Վաղարշապատ, Մաստարա, Օշական գյուղերում և Եղվարդի մի մասում տեղավորված շինականները, առանց որևէ փոփոխման, իրենց մշտական օգտագործման տակ պահպանում են այժմ գոյություն ունեցող այն հողաբաժինը, որը որոշվել է վերջնականապես սահմանված և մշտապես պահպանված սովորություններով, թեկուզ որ նրա կազմի մեջ մտնեն այգիներ, անտառներ, պուրակներ և եկամտաբեր այլ հողավածներ:

Սանթրոփյուն 1-ին. Շինականներին տրված սեփականության իրավունքը պատկանում է էջմիածնի վանքին:

2. Իրենց հատկացրած հողաբաժնի համար շինականները պարտավոր են մշտապես պահպանվող սովորություններով պարհակներ կատարել էջմիածնի վանքի օգտին, այն է՝ հողային բոլոր արտադրանքների բերքի մեկ տասներորդ ($\frac{3}{30}$) մասը որպես մալքիհաթ կամ բահրա հանձնել վանքին և այգիներից վճարել մեկ ուլբլի՝ հողի յուրաքանչյուր տասը լիտր կամ 3 փութ ցորենի ցանքատարածության (360 քառասոցեն) համար»¹:

Նույն բանն էլ ասված է Իզդալու գյուղի կանոնադրական հրովարտելում. «Հողը մշտական օգտագործման տալու համար շինականները կանոնադրության 76-րդ հոդվածի II պարագրաֆի հիման վրա պարտավոր են հողատերերին հանձնել պարհակ և մուլք (բահրա) բոլոր արտադրանքների բերքի շորս երեսուներորդականի չափով, ինչպիսիք են ցորենով, հարդով, խոտով, աւվույտով, հավասարապես նույն 76-րդ հոդվածի ծանոթության համաձայն այգիների յուրաքանչյուր սոմարի համար 8-ական կուպեկ արծաթով»², Շինականների հողաբաժինների նկատմամբ հողատերերի իրավունքի և գյուղացիների կախվածությունը կախվածատերերից մինչև փրկագնման գործառնությունների կենսագործումը

¹ Հայկական ՍՍՌ ՊԿԱ, ֆ. 56, գ. 17, ք. 26—29, 1880 թվական, էջմիածնի վանքին տրված Կովկասի փոխարքայի գլխավոր վարչության կանոններից:

² Նույն տեղում, ֆ. 91, գ. 767, ք. 49:

արձանագրված է առանց բացառության կանոնադրական
բոլոր հրովարտականներում:

Շարադրված երկու փաստաթղթերից պարզ երևում է, որ
կանոնադրական հրովարտականները որևէ փոփոխություն
չմտցրին հողատերերի և գյուղացիների փոխհարաբերու-
թյունների մեջ: Դրանք մի ավելորդ անգամ ևս հաստատե-
ցին հողատերերի իրավունքը հողի նկատմամբ և գյուղա-
ցիների պարտականությունը նրանց համար կատարելու սո-
վորությունը սահմանված պարհակները: Կանոնադրական
հրովարտականները, բացի դրանից, հողատերերին հնարավո-
րություն տվեցին իրենց օգտին կտրելու համայնական հո-
ղերի մի մասը և դրանով իսկ է՛լ ավելի վատթարացնելու
աշխատավոր գյուղացիության վիճակը: Կալվածատիրական
նշումից ազատագրվելու նրանց միակ հույսը մնում էր իր
հողարածնի փրկագնումը:

4. Փրկագնման գործառնություններ

Հողի փրկագնումը հողային ռեֆորմի գագաթնակետն էր:
Այնտեղ, որտեղ փրկագնման գործառնություններ չկատար-
վեցին, հողը չդարձավ գյուղացիների սեփականություն և,
հետևաբար, խոսք անգամ չի կարող լինել ֆեոդալական
կախվածությունից ու շահագործումից նրանց ազատագրման
մասին:

Ի տարբերություն Ռուսաստանի, Անդրկովկասում հենց
սկզբից փրկագնման գործառնությունների հիմքում դրվեցին
փրկագնման ոչ սրբապատկեր, այսպես կոչված, ֆակուլտատիվ
եղանակը: Դա նշանակում էր, որ կառավարությունը չի
խառնվում փրկագնման գործին, և յուրաքանչյուր գյուղացի
կամ համայնք ինքն է մտնում հողատերերի հետ բանակցու-
թյունների մեջ և մասնավոր կարգով գնում հողարածին-
ները:

Հողի նման փրկագնումը ինքնին ասում է, որ ցարիզմը
շահագորգոված չի գյուղացիներին ֆեոդալական կախվածու-
թյունից շուտով ազատագրելու: Ցարական կառավարությու-
նը չէր կարող չիմանալ, որ մշտական վարիքի մեջ գտնվող

գաղութային Հայաստանի աշխատավորը ի վիճակի չի իր սեփական միջոցներով գնելու իր հողաբաժինը և այդ պատճառով նա դեռ երկար ժամանակ կախված կմնա հողատիրոջից: Փրկագնման ոչ պարտադիր եղանակը օգտակար էր ցարիզմին ի միջի այլոց նաև նրանով, որ որքան կարելի է ավելի երկար ժամանակով կարող էր ձգձգվել այն գյուղացիների հողաշինարարությունը, որոնք տեղավորված էին պետական-մասնատիրական հողերի վրա:

Ընդհուպ մինչև 1901 թվականը ներառյալ փրկագնվել էր ընդամենը 40 դեսյատին, 2080 սաժեն կալվածատիրական հող՝ 4546 ռուբլի գումարով:

Ե1902 թվականին, շինականների գործերի նահանգային ատյանի տվյալներով, հողատերերի հետ կատարված կամավոր համաձայնությամբ փրկագնվել է 180 ռուբլու ընդամենը 1 դեսյատին 600 քառ. սաժեն հող: Իսկ հողի այն ընդհանուր քանակը, որ գնվել է 1870 թվականից մինչև այժմ, ինչպես կամավոր համաձայնությամբ, այնպես էլ շինականների պահանջով, կազմում է 40 դեսյատին, 2070 սաժեն հող, 4546 ռուբլի 90 կոպեկ գումարով¹:

Այդ ընթացքի դեպքում, — ասվում է Գյուղատնտեսական արդյունաբերության կարիքների ծրեանի նահանգաշին կոմիտեի եզրափակման մեջ, — ամբողջ փրկագնման գործառնությունը կարող էր կենսագործվել մի քանի հազարամյակ հետո միայն»²:

Եթե նույնիսկ ճիշտ է, թե մի քանի հարուստ ընտանիքներ կարող էին փրկագնել իրենց հողակտորը, ապա դա որևէ նշանակություն ունենալ չէր կարող:

Ասենք, չէր էլ կարող կենսագործվել փրկագնումը, անգամ եթե այն հնարավոր լիներ, որովհետև նա դեմ էր առնում անվերջ ձգձգվող հողաշինարարության աշխատանքներին:

Ահա, օրինակ, 1912 թվականի դեկտեմբերին ինչ էր գրում Կովկասի փոխարքայությունը իր ներկայացրած նա-

¹ Экономический обзор Эриванской губернии на 1901 г., стр. 17.

² Памятная книжка Эриванской губернии на 1904 г., стр. 39.

խաղծում. «...Հողաշինարարությունը այժմ արդեն կատարվում է... Բայց, մինչև հիմա չի ավարտվել ոչ մի գյուղում, նկատի ունենալով, որ գործող օրենքը պահանջում է հողաշինարարական մի շարք բարդ գործողություններ... և դրանց վերջնական արդյունքը, այնուամենայնիվ, իր հողի վրա տեղավորվող բնակչությանը սեփականության իրավունք չի տալիս, այսինքն՝ հողային հարաբերությունների մեջ չի ստեղծում այն օրինակարգը, որը կաղմում է ներկա օրինադրի գլխավոր նպատակը¹:

Այստեղ ասվում է ոչ միայն հողաշինարարական աշխատանքը անավարտ լինելու պատճառով չէր կարող փրկագնում կատարվել, այլև այն մասին, որ 1912 թվականի օրենսդրությունը էլ չի կարող ապահովել նրա կիրառումը:

Պրոֆ. Մ. Ադոնցը անկասկած սխալվում է, երբ գրում է. «Եթե Ռուսաստանում փրկագնման գործառնությունները ավարտվեցին 80-ական թվականներին և գյուղացիական տնտեսությունները հիմնականում անջատվեցին կալվածատիրականից, որով ստեղծվեցին բարենպաստ պայմաններ գյուղում կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման համար, ապա Հայաստանում հողակտորների պարտադիր փրկագնումը տեղի ունեցավ 1912 թվականին»²:

1912 թվականին ոչ թե տեղի ունեցավ այդ փրկագնման գործառնությունների նախադիժը, որն այնպես էլ չիրականացավ:

1912 թվականի դեկտեմբերի 20-ի օրենսդրությունը մի ավելորդ անգամ հաստատում է, որ Անդրկովկասում կիրառվող ցարական կառավարության քաղաքականությունը հակագյուղացիական ուղղություն ունի: Անդրկովկասի գյուղացիները ավելի քան 40 տարի համարվում էին ժամանակավորապես պարտավորներ և այդ ժամանակի ընթացքում զանազան պարհակներ կատարելով մի քանի անգամ ավելին Վճարեցին, քան արժեք նրանց հողաբաժինը³:

¹ Հայկական ՍՍՌ, ՊԿԱ, ֆ. 113, գ. 133, թ. 16:

² Слѣд М. Адонц, Экономическое развитие Восточной Армении, ՀՍՍՌ Գիտ. ակադ. հրատ., էջ 324, 1957:

³ Նույն տեղում, գ. 67, թ. 12:

Այսպես, օրինակ, ցարական աստիճանավորների նախ-
նական հաշիվներով, 330 գյուղերի մասնատիրական կալ-
վածքներից գյուղացիների փրկագնման հնթակա էր 76897
դեսյատին հող, գյուղացիներից գանձվող տարեկան բահ-
րայի ընդհանուր գումարը դրամի վերածած կազմում էր
168830 ռուբլի: Դրա հիման վրա, ելնելով փրկագնման պայ-
մաններից, որ նախատեսում էր բահրայի 6 տոկոսի կապի-
տալացում, փրկագնման ընդհանուր գումարը սահմանվել էր
2813837 ռուբլի: Իսկ եթե մենք բահրայի տարեկան գումար-
ը բազմապատկենք հետոնֆորմյան տարիների (1880-ից
մինչև 1912 թվականները) թվով, ապա վճարված բահրայի
գումարը կկազմի 7090860 ռուբլի, որի փրկագնման գումարը
գերազանցում է 2,5 անգամ:

Անդրկովկասի գյուղացիները իրենց հողաբաժնի համար
ռեֆորմի ժամանակաշրջանում մի քանի անգամ ավելին
վճարեցին կալվածատերերին, քան Ռուսաստանի ներքին
նահանգների գյուղացիները, այդ չեն կարող թաքցնել նույն-
իսկ ցարական կառավարության որոշ բարձր աստիճանա-
վորներ:

«Վորոնցով-Դաշկովը չէր կարող չընդունել,— գրում է
իր զեկույցի մեջ պետական քարտուղար Բարոն Նոլդեն,— որ
կախյալ հարաբերությունների ամբողջ ժամանակի ընթաց-
քում կալվածատիրական ու տիրական շինականներին...
դրամական բահրայի և փրկագնման վճարներ չփոխադրե-
լու և բարձր ընեղեն պարհակների թողնելու հետևանքով
կհասցնի նրանց խիստ քայքայված տնտեսական վիճակի»:
Եվ իրոք: Նախագծի հեղինակներ՝ դոմայի 34 դեսյուտատ-
ների և Ալ. Լոսիցկու հաշվարկումներով (տե՛ս «1906 թվա-
կանի փրկագնման գործառնությունները»), եթե ռուս գյու-
ղացիները ռեֆորմի ժամանակ յուրաքանչյուր դեսյատին հո-
ղի համար կալվածատերերին վճարել էին միջին հաշվով 46
ռուբլի, նկատի ունենալով նաև փրկագնման գործառնու-
թյունները դանդաղելու համար կատարվող գերավճարում-
ները, ապա Անդրկովկասի ժամանակավորապես պարտա-
վոր գյուղացիները ռեֆորմի ժամանակից սկսած կալվածա-
տերերին վճարեցին՝ յուրաքանչյուր դեսյատին հողի համար,

միջին հաշվով 387 ոտքով: Ելնելով այդ անվիճելի փաստից, Կորոնցով-Դաշկովը անհրաժեշտ էր գտնում գյուղացիների համար տրվող կալվածատիրական հողի վարձահատուցումը կատարել ոչ թե գյուղացիների, այլ գանձարանի միջոցներից: Նրա հաշվարկումներով դա կազմում էր 28—30 միլիոն ոտքով: Նրա կարծիքը պաշտպանում էին պետական քարտուղար Բարոն Նոլդեն, ֆինանսների մինիստր Շիպովը, հողաշինարարության և հողագործության գլխավոր կառավարող Ն. Կուսլյարը և ուրիշներ:

Այդ առաջարկությունը շրնդունվեց: Մինիստրների խորհուրդը գտավ, որ հարցը կարող է լուծվել միայն օրենսդրական կարգով, և դա պահանջում է զգալի ժամանակամիջոց: 5—6 տարի հետո, 1912 թվականին, վերջապես, լույս տեսավ փրկագնման գործառնությունների երկար ժամանակ սպասվող օրինագիծը, որը լրիվ հիասթափման հասցրեց բոլոր նրանց, ովքեր արդարադատության հույս ունեին: Այդ օրինագծով հույս պետք է փրկագնեին իրենք՝ գյուղացիները:

1912 թվականի դեկտեմբերի 20-ի հրամանագրով հողատերերի հետ պարտադիր հարաբերությունների մեջ գտնվող գյուղացիները պետք է փոխադրվեին սեփականատերերի կարգը և 1913 թվականի հունվարի 1-ից սկսած, հողը փրկագնելու և բնեղեն պարհակները դադարեցնելու միջոցով, լիովին ազատագրվեին կալվածատերերի կախումից:

Հողատերերը շինականներից ստացվող բնեղեն պարհակների փոխարեն պետական դանձարանից պետք է ստանային հողի համար հատկացված կապիտալային փրկագնման գումարից 4,5 տոկոս, ընդհուպ մինչև փրկագնային լրիվ կապիտալային գումարի ստանալը: Իսկ շինականները 1913 թվականի հունվարի 1-ից պարտավոր էին հողատերերին տրվող պարհակների փոխարեն փրկագնման վճարները մուծել ըստ այն հաշվարկների ու ժամկետների, որոնք սահմանվում էին 1912 թվականի օրենքի հիման վրա:

Փրկագնման այն պայմանները, որոնք սահմանվել էին 1912 թվականի օրենքով, գյուղացիների համար ծանր ու քայքայիչ էին:

Փրկավճարման գումարը որոշելու նպատակով բոլոր դաշտային հողերը բաժանվեցին կարգերի. ջրովի վարելահող, անջրդի վարելահող, կալվածքատնային վարելահող: Դրանք իրենց հերթին բաժանվում էին կատեգորիաների: Վարելահողաբաժինների փրկագնման վճարի գումարը սահմանելու ժամանակ հաշվի չէր առնվում ո՛չ հողի շուկայական գինը, ո՛չ հողից ստացվող տարեկան միջին եկամուտը, ո՛չ դրամական ընդհանուր պարհակի չափը: Փրկագնման վճարը յուրաքանչյուր դեպքում որոշում էր հաշտարար միջնորդը, որը որպես հիմք ընդունում էր կանոնադրական հրովարտակում գրանցված հողի կարգը և նահանգային ատյանի կողմից սահմանված միջին գները: Ինչ վերաբերում է կալվածատիրական հողերին, ապա փրկագնման գումարը որոշելու հիմք ընդունվում էին դրամական բահրայի չափերը:

Այսպիսով, տարբեր գյուղերում հողի հավասար տեղամասերի փրկագնման կապիտալ գումարը մեծ ու փոքր էր, նայած հողի որակին: Ցարական կառավարողները ըստ էության, ելնելով մասնավոր հողատերերի և գանձարանի շահերից, ամենուրեք և բոլոր դեպքերում հողի փրկագնման գումարը շատ ավելի բարձր էին սահմանում, քան նրա շուկայական գինն էր:

Շինականների հետ փրկագնման գործարքներ կնքելուց հետո վերջիններս յուրաքանչյուր տարի մուծում էին փրկագնման վճարներ, որոնք որոշվում էին ոչ թե փրկագնման փոխհատուցումը տարիների թվի վրա բաժանելու միջոցով, այլ փրկագնման գումարը 28 տարվա մարման ժամկետի համար 6 կոպեկի, 41 տարվա մարման ժամկետի համար 5 կոպեկի և 56 տարվա մարման ժամկետի համար 4,5 կոպեկի վրա բազմապատկելու միջոցով:

Վերահիշյալ դրույթները լուսարանելու համար բերենք մի քանի կոնկրետ տվյալներ:

**ՆԵԼԱՆԻ ՆԱԽԱՆՁԻ ԵՄԵՐՈՒ-ԴԱՐՄԱՎԱԳՅԱԳԻ ԳԱՎԱՌԻ ԱՅՆԱԾՈՒ ԳՅՈՒԼԻ
ՖԻԼԱԳՆՄԱՆ ԳՈՒՄԱՐԻ ՆԱԽՆԱԿԻԱՆ ԶԱՉՎԱՐԿՄԱՆ ԽԵՂԵԿԱՏՈՒ**

Պիտանի Հոդեր	Դեպյատինների քանակը	1 դեպյատինների փրկագնման վճարը	Ընդհանուր փրկավճարը	Փրկագնման ժամկետները	Փրկագնման վճարների տա- րեկան պլանը	Կալվաժատի- րների հասնող գումարը
Այգիներ, պար- տեղներ, բանջ. և բոստաններ . . .	11 դես. 550 քս.	67 ս.	752ս. 35կ.	—	—	—
Անջրդի վարելա- հող	225 դես.	27 ս.	6075 ս.	—	—	—
Ջրովի վարելա- հող	775 դես. 800 քս.	40 ս.	31013 ս. 33 կոպ.	41	—	—
Փրկագնման են- թակա ամբողջ հողը	1011 դես. 1350 քս.	—	37840 ս. 68 կոպ.	—	1892 ս. 03 կ.	1701 ս.

Ձառ գյուղի փրկագնման գումարի նախնական հաշվարկ-
ման տվյալները.

Անջրդի վարելահող II կարգի 713 դես. 1520 քառ. սա-
ծեն... մեկ դեսյատինի փրկագնման վճարը՝ 27 ուրլի:
Փրկագնման ընդհանուր գումարը 19268 ուրլի 10 կոպեկ:
Փրկագնման համար գյուղացիները ընտրել են 56 տարի:
Փրկագնման վճարների տարեկան չափը 866 ուրլի 25 կոպ.,
կալվաժատիրոջը հասնող ընդհանուր գումարի չափը՝ 866
ուրլի 25 կոպեկ¹:

Վերին Ղաամարլու գյուղի պիտանի հողերի փրկագնման
գումարի հաշվարկումը.

Ջրովի հողեր առաջին կարգի՝ 346 դեսյատին, 2335 քառ. սածեն, 1 դես-
յատինի փրկագնման գումարը՝ 63 ս.:
Ընդհանուր փրկագնման գումարը՝ 21859 ուրլի 29 կոպեկ:
Կալվաժքային հող՝ 76 դեսյատին, 1649 քառ. սածեն:
Մեկ դեսյատինից արվող դրամական բահրայի չափը՝ 5 ս. 76 կոպ.:
Կալվաժատնային ամբողջ հողի դրամական բահրայի չափը 441 ս. 71 կ.:
$$\frac{441 \quad 100}{60/0} = 7361 \text{ ս. } 83 \text{ կ.}$$

¹ Տե՛ս Հայկական ՍՍՌ ՊԿԱ, ֆ. 91, գ. 477, ք. 9—10.

(Մեկ դեսյատին հողի գինը կլինի մոտ 96 ռուբլի): Փըրկազնման ամբողջ գումարը հաշվվում է 29221 ռուբլի 12 կոպեկ¹:

Համապատասխանաբար հաշվում էր ինչպես փրկագնման գումարի տարեկան շահի, այնպես էլ կալվածատերին հասնող տարեկան գումարը:

Բերված օրինակները ցույց են տալիս հողի փրկագնման գնի խիստ տատանումներ, նայած նրա տնտեսական նշանակությանը: Առաջին դեպքում ջրովի հողաքառիներին մեջ մտնող այգիների, պարտեզների, բանջարանոցների ու բուստանների փրկագնման գումարը հավասար է 67 ռուբլու, իսկ երկրորդ դեպքում բարձր դասին պատկանող կալվածատիրոջ վարելահողի կազմի մեջ չգտնվող կալվածքատնային հողի փրկագնման գումարը, որը կալվածատիրոջը դրամական բահրա է բերում, հավասար էր գրեթե 96 ռուբլու: Այնուհետև, առաջին դեպքում վարելահողի մեկ դեսյատինի փրկագնման գումարը սահմանվում է 40 ռուբլի, իսկ երկրորդ դեպքում՝ 63 ռուբլի: Փրկագնման գումարը ոչ միայն շատ ավելի բարձր էր հողի շտկայական գնից, այլև տարեցտարի աճում էր փրկագնման վճարումների տոկոսի բարձր մակարդակի հետևանքով: Ավելի ակնհայտ լինելու համար բերենք նշված տվյալների հիման վրա կազմած մեր հետևյալ աղյուսակը.

Այսպիսով, գործող փրկագնման գումարը կամ, որ միևնույնն է, փրկագնման վճարումների ընդհանուր գումարը երկու և կես անգամ գերազանցում է սկզբնապես սահմանված փրկավճարի գումարին: Իրերի նման ընթացքը չէր կարող գյուղացիների համար քայքայիչ հետևանք չունենալ:

Այժմ տեսնենք, թե ինչ արգելքների հանդիպեց փրկագնման գործառնությունը և ինչ շահով այն իրագործվեց:

Փրկագնման գործառնությամբ ենթադրվում էր ընդգրկել ինչպես տիրական, այնպես էլ պետական-սեփականատիրական գյուղերը:

Հաշտարար միջնորդները պետք է կազմեին այդ գյուղերի

¹ Տե՛ս Հայկական ՍՍՌ ՊԿԱ, գ. 477³⁶, թ. 25—26:

Քրիստոսի անը ամեն տարիս փրկարեմուն
վնասումն է քրիստոսի քրիստոսի

[illegible]

ամբողջ հողի (հողի պետական բաժինն առանձին) նախնական հաշվարկները և հաշվելին շինականներից ստացվող փրկագնման վճարները, ինչպես նաև գյուղացիների կողմից գնվող հողերի տոկոսները՝ հօգուտ գանձարան-տիրոջը և մասնավոր հողատերերին: Արխիվային տվյալների հիման վրա մինչև 1913 թվականի փետրվարի 28-ը կազմվել է 339 գյուղերի 328 կանոնադրական հրովարտակ, չի կազմվել 7 գյուղերի, այդ թվում վանքապատկան 5 գյուղերի կանոնադրական հրովարտակ:

Այլ տվյալներով, մինչև 1913 թվականի հունիսի 7-ը, 1912 թվականի դեկտեմբերի 20-ի օրենքի հիման վրա տոկոսների հաշվարկ է կատարվել հետևյալ հողատերերին ըստ 348 կալվածքի, որոնցից նահանգային ատյանը քննարկել է 330-ը¹: Բայց դրանք միայն նախնական հաշվարկներ էին, որոնք ցարական աստիճանավորները կազմել էին իրենց առանձնասենյակներում, արխայիկ վաղեմությունները կանոնադրական հրովարտակների հիման վրա, որոնք իրավական արժեք չունեին: Այդ կանոնադրական հրովարտակներից շատերը կազմվել էին դեռ 70 և 80-ական թվականներին: Այդ ժամանակի ընթացքում որոշ գյուղերում կատարվել էին նոր վերաբաժանումներ, այլ գյուղերում հողը, կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման հետևանքով, կենտրոնացվել էր գյուղական կուլակների ձեռքը, երրորդում, կալվածատերերը հնարավոր բոլոր միջոցներով, գյուղացիների հողաբաժինների հաշվին, ավելացրել էին իրենց հողաբաժինը, շատ գյուղերում կալվածատիրական հողը սահմանազատված չէր շինականների հողերից, այդ ժամանակի ընթացքում փոփոխվել էին վարելահողերը և այլն, և այլն:

Բերենք պաշտոնական փաստաթղթերից մի քանի քաղվածքներ, որոնք բնորոշում են դրուժյունը և վկայում, որ անհնարին է դրա հիման վրա փրկագնման աղտեր կազմել:

1. «Երևանի գավառի երրորդ բաժնի հաշտարար միջնորդը դիմում է ուղարկում Երևանի շինականային գործերի ատ-

¹ Տե՛ս Հայկական ՍՍՌ ՊԿԱ, ֆ. 91, գ. 304, ք. 150.

յանին, որի մեջ նա բացատրում է, թե 20—25 տարի սրանից առաջ Ղամբարլու գյուղի որոշ բնակիչներ իրենց հողաբաժինները վաճառել էին այլ գյուղերի բնակիչներին, որ գնորդները շինել են տներ և կազմել տնտեսութուն: Խընդրում ենք ցուցում տալ, թե կարող են արդյոք այն անձինք, որոնք գնել են նշված հողերը, 1912 թվականի դեկտեմբերի 20-ի օրենքի հիման վրա փրկագնել դրանք¹:

2. Նախիջևանի գավառի IV բաժնի հաշտարար միջնորդի զեկուլցից պարզվում է, որ «Բաղամլու գյուղում կանոնադրական հրովարտակը կազմվել է այնպես, որ նրա մեջ նշված չեն փրկագնման ենթակա առանձին հողերի սահմանները: Բացի դրանից, պիտանի հողերի քանակը, մի դեպքում նշված է 620 դեսյատին, 1800 քառ. սաժեն, մյուս դեպքում՝ 367 դես., 1800 ք. ս., իսկ երրորդում՝ 137 դես., 1200 ք. ս.: Իսկ հողաբաժինների ցուցակներում 483 դես., 336 սաժեն է... Խնդրում եմ, որ նահանգային ատյանը ցուցում տա, թե ինչ փաստաթղթերով ես պետք է ակտում ցուցակագրեմ փրկագնվող հողերի սահմանները»²:

3. «...նշված գյուղերի (Ջահրի-թուրքական, Ջահրի-հայկական, Նաղարաբատ, Փայիղ, Սուլասուզ, Շահբուզ և Քյուսու — Մ. Ե.) նախկին հողատերերը հրաժարվեցին ցուլց տալ իրենց պատկանող հողաբաժինները: Այդ պատճառով հնարավոր չեղավ նաև փրկագնման գումարից վարձատրման տոկոսներ հաշվարկել հողատերերից ամեն մեկի համար: Հողատերերից յուրաքանչյուրը, իսկ երբեմն հողատերերի մի խումբ... ունեն առանձին տեղամասեր, որից նրանք բացառապես իրենց համար ստանում են բահրա, իսկ այդպիսի յուրաքանչյուր տեղամաս օգտադործում են գյուղացիները... շատ քիչ հողատերեր ունեն իրենց տեղամասի դատական սահմանագծման պլաններ, սակայն մեծամասնությունը այդպիսի պլաններ չունի, իսկ առկա եղած պլանների մեջ չի նշանակված այդ տեղամասի զանազան հողերի սահմանները, նրանց մեջ չկան ախշայական հողերից՝

¹ Տե՛ս Հայկական ՍՍՌ, ՊԿԱ, ֆ. 91, գ. 304, թ. 269:

² Հայկական ՍՍՌ ՊԿԱ, ֆ. 91, գ. 304, թ. 283:

մուլթադարական հողերի սահմանագծումներ, որտեղ այդպիսիները գոյութիւն ունեն, որոշ մուլթադարներ իրենց տեղամասերին տիրում են առևտրական կայքագրերով, մշտաները՝ ընտանեկան նոտարային պայմանագրերով, իսկ տեղամասերի շատ տիրողներ՝ առանց որևէ փաստաթղթերի։ Երեք գյուղերի համար կազմված է կանոնադրական մի հրովարտակ, ըստ որում այնպես, որ նրա մեջ նշված չեն ուսման մի գյուղի հողաբաժինների սահմանները, ո՛չ էլ առանձին հողաբաժինների սահմանները¹։

Այդ բոլոր հար ու նման հարցերին նահանգային ատյանը կամ տալիս էր անորոշ պատասխաններ, կամ էլ հարցնում էր Կովկասի փոխարքայի կարծիքը։ Իսկ փոխարքան, որպես կանոն, պատասխանում էր, որ «նշված հարցը յուրաքանչյուր առանձին դեպքում պետք է լուծի ինչպես հաշտարար միջնորդը, այնպես էլ նահանգային ատյանը»²։

Բախվելով վերը նշված արգելքներին և գյուղացիներին համառ դիմադրութեանը, ցարական կառավարողները հարկադրված էին չափարարական նոր աշխատանքներ սկսել, նպատակ ունենալով փրկագնման գործառնութիւնների համար հարմար պայմաններ ստեղծել։ Կովկասի փոխարքայի 1914 թվականի օգոստոսի 25-ի տեղեկանքից երևում է, որ չափարարական աշխատանքով ընդգրկվել էին 294 գյուղ, ըստ որում մինչև 1913 թվականի մայիսի 16-ը փրկագնման գործառնութիւնների համար աշխատանքներ էին կատարվել միայն 79 գյուղում, որը կազմում էր այն բոլոր գյուղերի $\frac{1}{4}$ մասը, որոնց համար ենթադրվում էր չափարարական աշխատանքներ կատարել։ Այդ նույն տեղեկանքի մեջ ասված է. «Առանձին աշխատանքները ավարտելու համար կպահանջվի 3—4 տարի, իսկ պետական պալատի կառավարիչը գտնում էր, որ դրա համար պահանջվում է տասնյակ տարիներ»³։

Ուսումնասիրութեան հետագա ընթացքը ցույց է տալիս, որ չափարարական աշխատանքները և, դրանց հիման վրա,

¹ Հայկական ՍՍՌ, ՊԿԱ, ֆ. 91, դ. 304, ք. 284.

² Հայկական ՍՍՌ, ՊԿԱ, ֆ. 91, ք. 275.

³ Հայկական ՍՍՌ, ՊԿԱ, ֆ. 91, դ. 462, ք. 130.

փրկագնման գործառնությունների կատարումը 1914 թվականի իմպերիալիստական պատերազմը սկսվելու կապալցությամբ ընդհատվեցին:

Այսպիսով, փրկագնման գործառնությունները, ինչպես նաև նախորդ հողաշինարարությունը, ընդհանուր խոսակցություններից, ուժերի անօգուտ ծախսումից և անվերջ հոգսերից մեռյալ կետից այն կողմը շարժվեց:

1911 թվականին, փրկագնման օրենքը հրապարակելու նախօրյակին, Մինիստրների սովետի (Ստոլիպինի նախագահությամբ) ամսագիրը գրում էր. «Հողային ռեֆորմը սկսվելու անցած ժամանակաշրջանի ընթացքում կովկասում հողային հարաբերությունները մինչև հիմա մնում են նույն ձևով, ինչպես այն սահմանվել էին ժամանակավոր բնույթի պետական նախապատրաստական միջոցառումներով»¹: Մեկնարանություններն ավելորդ են: Մենք կարող ենք միայն ավելացնել, որ հողային հարաբերությունները անձեռնմխելի մնացին փրկագնման վերաբերյալ 1912 թվականի օրենքը հրապարակվելուց հետո էլ:

5. Հողային ռեֆորմի տնտեսական հետևանքները

Հողային ռեֆորմը շատ թանկ նստեց հայ ժողովրդի վրա և բերեց գյուղատնտեսության բնագավառում արտադրական ուժերի զարգացման համարյա լրիվ ճահճացում: Եթե գյուղատնտեսական այս կամ այն կուլտուրայի արտադրության զարգացման գործում որևէ տեղաշարժ էլ նկատվում էր, ապա դա միայն աշխատավորների ուժերի գերլարման և ամբողջ կայսրության մեջ կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման շնորհիվ էր:

Դա, այնուհետև, բերեց աշխատավոր գյուղացիների շահագործման ուժեղացում և վիճակի վատթարացում: Գյուղացին, ի վիճակի չլինելով կերակրելու իր ընտանիքին, չէր կարող միջոցներ գտնել իր տնտեսութունը կատարելագործելու համար: Մանավանդ, որ արտադրութունը կատարելա-

¹ Հայկական ՍՍՌ, ՊԿԱ, ֆ. 113, գ. 106, թ. 2:

գործելու և դարգացնելու համար նա պետք է անձնական, շահագործովածություն և դրդիչ պատճառներ ունենար:

Իսկ հողային ռեֆորմը, ինչ տեսք էլ որ նա ընդունեց կոմկուսում, կաշկանդում էր գյուղացու նախաձեռնությունը: Ինչու՞ էր բացատրվում այդ դրույթյունը:

Ամենից առաջ այդ բացատրվում էր երկրում պետական ֆեոդալական հարաբերությունների լրիվ պահպանմամբ և գյուղացիների շահագործման ուժեղացումով:

Հաշտարար դատավորների ինստիտուտ մտցնելու, հողաբաժանման աշխատանքներ անցկացնելու, կանոնադրական հրովարտական կազմելու և բազմաթիվ վեճեր ու շահերի բխումներ ծագելու հետևանքով անշափ աճեցին պարհակները և ամեն տեսակի հասարակական դանձումները: Այսպես, օրինակ, էջմիածնի գավառի Հաջիղարայի գյուղական կառավարչության ծախսերի ցուցակը ցույց է տալիս, որ նրա հասարակական ծախսերը 1909 թվականին կազմել է մոտ 3 հազար ռուբլի, այդ թվում 92 ռուբլի 55 կոպեկ հողաշինարարական աշխատանքների անցկացման, 53 ռուբլի 87 կոպեկ հողերի սահմանագծման համար, 84 ռուբլի 46 կոպեկ՝ նահանգային տպարանի հաշվին և 15 ռուբլի՝ հասարակական հավատարմատարներին¹:

Խարաբա Ագարակ գյուղում հողաշինարարական աշխատանքներ անցկացնելու և հողերը սահմանագծելու միայն մեկ տարվա ծախսերը կազմել են 402 ռուբլի²:

Երկու դեպքում էլ մենք բերում ենք միայն այն ուղղակի ծախսերը, որոնք անմիջականորեն կապված են հողային ռեֆորմի անցկացման հետ, իսկ փաստորեն այդ ծախսերը այս կամ այն չափով նստած էին ցուցակի բոլոր հոգվածներում: Այն, որ Անդրկովկասում հողաշինարարական աշխատանքների ժամանակաշրջանում, այլ կերպ ասած, կես դարի ընթացքում, գյուղացիները առավել բարձր պարհակներ էին վճարում, քան կայսրության որևէ տեղում, այդ մասին չէին կարող չխոսել նույնիսկ ցարական կառավարու-

¹ Հայկական ՍՍՌ ՊԿԱ, ֆ. 102, գ. 1190, ք. 34—36:

² Տե՛ս նույն տեղը, ք. 57—64:

թյան պաշտոնական և ոչ պաշտոնական ներկայացուցիչները:

«Գյուղացիների վճարած պարհակները,—ասում էր հոգային հանձնաժողովի նիստում Վ. Ա. Խարլամովը,—չէր համապատասխանում հողի եկամտաբերությանը և ծանր բեռ էր գյուղացիական տնտեսության համար»¹:

«Ժամանակավորապես պարտավորների դրությունը,—ասում է դոմայական 34 դեպուտատների նախագծում,—վատացել էր մի շարք ծանրաբեռնիչ պարհակների և վճարումների հետևանքով. դինվորական պարհակ, ճանապարհային պարհակ, գյուղական պարտադիր պարհակներ»²: Կովկասի փոխարքայի գրասենյակի վկայությամբ, 34-ի նախագծում քննված ժամանակավորապես պարտավորների միջին բահրան նրա սահմանելու պահին 3 անգամ ավելի էր եվրոպական Ռուսաստանի ամենաբարձր բահրայից և 6—7 անգամ ավելի 50 նահանգների համար գոյություն ունեցող միջին բահրայից:

Պարզ բան է, որ այսպիսի ծանր պայմաններում աշխատավոր գյուղացիները ոչ միայն չէին կարող մտածել տնտեսությունը վատարեկազործելու մասին, այլև մեծ դժվարությամբ էին ապահովում իրենց կիսաքաղց գոյությունը:

Չափազանց բարձր պարհակները, բնակչության աճը, նյութական անապահովությունը և հողասակավությունը իր հերթին մղում էր հողի գիշատիչ շահագործման և այդ հանդամանքը առաջ էր բերում բերքատվության իջեցում, որը է՛լ ավելի խորացնում էր դրությունը: Գյուղացին հարկադրված էր ծախքը ծախրին հասցնելու համար ամեն տարի վարել և ցանել իր խղճով հողաբաժինը: Երևանի նահանգային ատյանի նիստում, գյուղատնտեսական արդյունաբերության կարիքների կոմիտեի հրավիրած գյուղացիները միուրեք ցուցմունք էին տալիս, «կյանքը տարեցտարի դառնում է ավելի դժվար, բոլոր առարկաները թանկանում են, հարկերը և պարհակները ավելանում, բնակչությունը

¹ Հայկական ՍՍՌ, ՊԿԱ, ֆ. 113, գ. 123, Թ. 6:

² Նույն տեղում, գ. 76, Թ. 1:

աճում է, իսկ հողից արդյունքներ ձեռք բերելը ավելի ու ավելի է դժվարանում»¹:

Նրանց կարծիքով և պատկերավոր արտահայտությամբ դժվարություններն այն էին, որ «հողը ծերացած է, վատ է ծնում»: Բայց ինչո՞ւ գյուղացին չէր կարող, ասենք, ոացիոնալ տնտեսություն վարել և միևնույն դեպքերում ավելի շատ մթերքներ ստանալ, կհարցնի ընթերցողը: Իհարկե նա կարող էր, պատասխանում ենք մենք, բայց միայն հետևյալ երկու պայմանների առկայությամբ, եթե նա ազատ կերպով տնօրիներ իր աշխատանքը և, երկրորդ, եթե արտադրության օրյէկտը՝ հողը նրա սեփականությունը լիներ: Բայց գյուղացին Հայաստանում չունեի ոչ այդ, և ոչ մյուսը: «Մուլքադարական հարաբերությունների առկայությունը, — ասվում է նույն կոմիտեի եզրափակման մեջ, — ծառայում է տնտեսությունների այդ միջավայրում բարելավումների բացակայության գլխավոր պատճառներից մեկը, որովհետև ամեն մի բարելավում, ավելացնելով հողային արտադրանքների քանակը, դրանով իսկ ծանրացնում է փրկագնման պայմանները... և բարելավումների արդյունքները հարկ կլինեն բաժանել հողատերերի հետ, որոնք ոչինչ չեն արել արտադրանքների իրենց բաժինը բարելավելու համար: Բացի դրանից, մուլքադարական հարաբերությունները շինականներին կաշկանդում էին իրենց տնտեսական կարգադրությունների պործում: Այսպես, օրինակ. «մուլքադարները շինականներին ստիպում էին բամբակը թողնել առանց հավաքելու, մինչև որ հասունանան բոլոր կնգուղները, որովհետև մեկ անգամ հավաքելուց ավելի հեշտ է հսկել և ապա բաժանում կատարել, քան երեք անգամ հավաքելու ժամանակ... Այնուհետև շինականները ընդհանրապես իրավունք չունեին կարգադրելու իրենց աշխատանքի արդյունքները, քանի դեռ բերրից մուլքադարին հասնող բաժինը չէին առանձնացրել, թեկուզև բաժանման ուշացումից արտադրանքը փչանա»²:

Տնտեսությունը խելացի կազմակերպելու և վարելու, հո-

¹ Памятная книжка Эрив. губернии на 1904 г., стр. 7.

² Памятная книжка Эриванской губернии на 1904 г., стр. 37—38.

զը սխալաբանութեամբ, ոռոգման ջրանցքներ անցկացնելու, հողը հասնելու շտապեցնելու և այլնի մասին խոսք անգամ լինել չէր կարող նաև այն պատճառով, որ հողը գյուղացու սեփականութիւնը չէր:

Հողի մասնավոր սեփականութեան բացակայութիւնը և գյուղացու համոզման լինելը այն բանում, թե հողի ամեն մի բարեկամում կարող է միայն բարձրացնել հողաբաժնի փրկագնման գումարը, սպանում էր գյուղացու ամեն մի ձգտում, ամեն մի նախաձեռնութիւն: Գյուղացին առաջ գիտեր, որ հողատերը հասարակութեան գործերից մի կողմ էր բաշխած, ոչ մի կերպ չէր շոշափում հողային կարգերը, և հողի միակ կարգադրիչը ինքը համայնքն էր, որ համայնքը հողի յուրաքանչյուր նոր վերաբաժանման ժամանակ, հաշվի առնելով գյուղացու գործադրած աշխատանքը, ալիքները, պարտեզները, բոստանները, պարսպապատման տեղերը և այլն, թողնում էր նրա տրամադրութեան տակ, որի շնորհիվ նա դառնում էր փաստացի տերը: Իսկ այժմ, երբ ամբողջ հողը կալվածատիրոջ ու գանձարանի սեփականութիւնն է հանաշուք և օրակարգի հարց է դարձել անխուսափելի փրկագնումը, իսկ փրկագնման գումարը որոշվում է՝ ելնելով հողի եկամտաբերութեանից և պարհակների շահից, գյուղացին շահագրգռված չէր ռացիոնալ հողագործութեամբ, ավելի շուտ նա նախընտրում էր հողը ուժասպառ անել՝ նրա դիշատիչ շահագործման միջոցով: Այդ գիտեին ցարական կառավարութեան պաշտոնական և ոչ պաշտոնական բոլոր ներկայացուցիչները, այդ գիտեին նաև բոլոր նրանք, ովքեր շահագրգռված էին կապիտալիստական հարաբերութիւնների արագ վարգացման մեջ: Ահա թե ինչ է գրել այդ առթիւ Իոխարբա Վորոնցովը. «Անհրաժեշտ է համաստեղ այն փաստը, որ երկրամասի գյուղացիական տնտեսութիւնների նկատելի անկումը սերտ կապված է հողային իրավակարգի կարգավորված չլինելու հետ»¹: Վորոնցովը այնուհետև գրում է, որ «գյուղացիների կատարած պարհակների ծանրութիւնը և մշակվող հողը որպէս սեփականութիւն ձեռք բերելու

¹ Հայկական ՍՍՌ ՊԿԱ, ֆ. 113, գ. 94, թ. 2:

համարյա լիովին անհնարին լինելու նրանց ներքին գիտակցումը, բավական է, որ երկրամասի հողագործական դասակարգի մեջ մեռցնի եռանդն ու նախաձեռնությունը: Այդ գրվել է 1910 թվականին: Նույն բանը ասված է կովկասյան փոխարքայության նախագծում, որը 1912 թվականի դեկտեմբերին ներկայացվել է Պետական դոմա քննարկելու համար: «Կովկասյան երկրամասի բնակչության մինչև այժմ ուշացվող հողաշինարարությունը... այդ բնակչությանը դրել է համարյա անելանելի պայմանների մեջ՝ ջլատելով գյուղատնտեսությունը ուսցիոնալ վարելու գործում նրա կենդանի նախաձեռնությունը ամեն մի դրսևորում և մասնավորապես, հողօգտագործման առաջադիմական ձևերին հնարավոր անցում»:

Հայաստանի տնտեսական վարդապետը խիստ կերպով դանդաղում էր նաև անվերջ վեճերի, հողային ռեֆորմների հետ կապված հափշտակումների ու կամայականությունների հետևանքով:

Մեկը մյուսին հակասող օրենսդրությունների առատությունը և պարզ չլինելը քառասյին վիճակ էին ստեղծել հողային հարաբերությունների մեջ, և դա հանգեցնում էր հնարավոր ամեն տեսակ շարաշահումների, կամայականություն, բախումների ու կոնֆլիկտների:

Կալվածատերերը աշխատում էին կանոնադրական հրովարտակի մեջ չմտցնել համայնքի տրամադրության տակ գտնվող խոտհարքները, արոտատեղերը, նախրատափերը, ճահճոտ հողերը և այլն, որ դրանով իսկ ժամանակավոր պարտավորությունները վերացնելու դեպքում՝ մի կողմից, իրենց տրամադրության տակ շատ հող ունենան և, մյուս կողմից, ապահովեն գյուղացիների կախյալ վիճակը: Նրանք, այնուհետև, ձգտում էին որքան կարելի է շատ ցույց տալ գյուղացիներին բաժանված հողերը և դրանցից ստացած եկամուտները, որպեսզի դրանով իսկ ապահովեին փրկագնման ավելի բարձր գումար: Իսկ գյուղացիները հանդես էին գալիս կալվածատերերի անօրինական գործողություն-

¹ Հայկական ՍՍՌ, ՊԿԱ, ֆ. 133, ք. 16:

ների դեմ, պահանջում էին իրենց իրավունքները պաշտպանել կալվածատերերի ոտնձգություններից: Բայց վեճեր և բնդհարումներ տեղի էին ունենում նաև հարուստ և սակավագոր գյուղացիների միջև: Օգտվելով հողային հարաբերությունների քառասյին վիճակից, գյուղական կուլակները կամայականորեն զբաղում էին անպաշտպան գյուղացիների հողերը և աշխատում էին հողային ռեֆորմի կանոնադրություններով օրինականացնել այդ հափշտակումը:

Բերենք մի քանի փաստաթղթեր, որոնք հաստատում են այդ.

«Օրերս ստանալով... կանոնադրական հրովարտակը, մենք նկատեցինք հետևյալ անարդարությունը:—1873 թվականի օգոստոսի 8-ին իրենց դիմումի մեջ գրում են էջմիածնի գավառի Կարխուն գյուղի բնակիչները:—Այն հրովարտակը կաղմելու ժամանակ, մեր կարծիքով, կարխունցիների օգտագործման տակ գտնված վարելահողի և խոտհարքների ամբողջ գումարը ցույց էր տրված 388 խալվար, իսկ մուլքադարներին՝ 12 խալվար: Մինչդեռ մասնավոր շահարար... կուլակովի շահումով, առանց մեր պիտույամբ, հրովարտակում գրված է 470 խալվար, 3 սոմար և 5 բաթման... Բացի վերոհիշյալից, այ. հաշտարար միջնորդը... գրել է, որ կարխունցիները հրաժարվում են աղի և ճահճոտ տեղերը հողաբաժնի մեջ մտցնելուց...»¹ Նշված 46 խալվարը հետագայում թողնվել է մուլքադարի տրամադրության տակ այն պատճառաբանությամբ, որ այդ հողամասերը մինչև ռեֆորմը մուլքադարը վարձատրության էր տալիս գյուղացիներին: Մուլքադարի օգտին վճարվեց նաև աղի և ճահճոտ տեղերը:

Սկզբնապես կաղմված փաստաթղթերի կեղծման մասին վկայում է նաև էջմիածնի գավառի փոքր Շահրիար գյուղի 1911 թվականի մարտի 21-ի համախոսական դիմումը:

«Մեր ցույց տված առաջվա հողամատչանը ոչնչացվել է և նրա փոխարեն այ. հաշտարար միջնորդին ներկայացվել է ուրիշը, որի մեջ մեծ փոփոխություններ է կատարվել: Նոր

¹ Հայկական ՍՍՌ ՊԿԱ, ֆ. 102, գ. 855, թ. 35:

հողամատյանի մեջ հայտնաբերվել են հետևյալ շարաշահումները. 1. Թույլ հողատերերից մեղիատորները հողարածին են կտրել ոչ այն հողամասերը, որոնք նրանք կամովին զիջել են, այլ հակառակ նրանց ցանկության, լավ հողամասերը, որոնց վրա երկար տարիներ աշխատել են և պարարտացրել և, բացի դրանից, նրանց թողնվել է ավելի պակաս հող, քան հասնում է ընտանիքի շնչերի թվով. 2. Մեղիատորները իրենց և մյուս ազգեցիկ անձերին ավելի շատ հող են կտրել, քան հասնում է շնչերի թվով, իսկ ավելի թույլ տնտեսատերերին, ընդհակառակն, ավելի քիչ և ընդ որում ուժասպառ և գյուղից հեռու գտնվող հողամասեր»¹:

«Թախանձագին խնդրում ենք Շինարարական ասոյանին մեզ տալ Ողջաբերդ գյուղի կանոնադրական հրովարտակի պատճենը, որպեսզի իմանանք, թե՛ շինականների և թե՛ կալվածատիրոջ հողերի սահմանները, որովհետև մեր հավատարմատարներից շատ հողեր են խլված կալվածատիրոջ կողմից» (Ողջաբերդ գյուղի հավատարմատարների ասպրիլի 13-ի համախոսական դիմումից):

Գործից երևում է, որ պետական խորհրդական Կորգանովը յուրացրել է 623 դեպատին հող:

«Մի քանի տարի առաջ մեր գյուղի հասարակութունը օգտագործման էր տվել որոշ քանակի վարելահող: Մինչդեռ ազգեցիկ և ուժեղ համագյուղացիների կողմից մենք թվով 52 ծուխ դուրս ենք մղվել ամենամահարմար հողերի վրա, ընդ որում մեկ շնչին հասնող հողից, համապատասխանաբար, օգտվում ենք կրկնակի չափով պակաս, քան նրանք: Մինչդեռ մենք նրանց հետ հավասարապես վճարում ենք պետական և հասարակական բոլոր պարհակները»², (վերին Քյուրդամիրի բնակիչների 1912 թվականի փետրվարի 21-ի դիմումից):

Այլ կերպ էլ չէր կարող լինել, որովհետև այսպես կոչված հողային ռեֆորմը, բառիս իսկական իմաստով, երկ-

¹ Հայկական ՍՍՌ, ՊԿԱ, ֆ. 91, դ. 25, թ. 5—6:

² Նույն տեղում, գ. 698, թ. 84:

³ Հայկական ՍՍՌ, ՊԿԱ, ֆ. 91, գ. 196:

բամաստում ստեղծել էր անօրինություն և պայմաններ հնարավորին շափ ամեն տեսակի կամայականության համար։ Այդ նույն բանը արտահայտվել է Կովկասի փոխարքայության նույն նախագծում։

«2ի կարելի բնակչությունից պահանջել օրինականություն և ուրիշի իրավունքների հարգում այնտեղ,— ասված է այնտեղ,— որտեղ տեղական տնտեսական ամբողջ կենցաղի հիմքը՝ հողատիրությունը, մնում է օրենքի դրական սահմաններից դուրս, երբ բնակիչներից ոչ ոք նույնիսկ ճիշտ չգիտի իր իրավունքների ծավալը և էությունը՝ գյուղացու կյանքի այնպիսի առավել արժեքավոր բարիքի՝ իր կողմից մշակվող հողի նկատմամբ»¹։

Սրանք են այսպես կոչված հողային ռեֆորմի հետևանքները Անդրկովկասում, այդ թվում և Հայաստանում։

Միայն սոցիալիստական ռևոլյուցիան հայկական գյուղացիությանը ազատագրեց դարավոր ճնշումից, քաղցից և իրավազրկութունից և լայն ասպարեզ բացեց նրա նիրհող ուժերի համար։

6. Մի փառի հետևություններ

1. 1870 թվականի մայիսի 14-ի հողային ռեֆորմի օրինադրութունը, 1846 թվականի ցարական հրովարտակի և 1847 ու 1851 թվականների օրենսդրությունների տարածումն ու հետագա զարգացումն էր։

2. 1870 թվականի գյուղացիական ռեֆորմի օրինադրությունով ցարիզմը ամենից առաջ հետապնդում էր մի նպատակ, մի կողմից, կալվածատերերին դարձնել իրենց տիրապետության տակ գտնվող հողերի իսկական սեփականատերեր և, մյուս կողմից՝ հաշտարար միջնորդների ինստիտուտի օգնությամբ ուժեղացնել իր քաղաքական տիրապետությունը։

3. Ցարիզմը շահագրգռված չէր ֆեոդալական հողատիրությունները արագ վերացնելու գործում, որովհետև դա կհասց-

¹ Հայկական ՍՍՌ, ՊԿԱ, ֆ. 113, գ. 135, թ. 13։

ներ նրա սոցիալական հենարանի վերացմանը: Անհրաժեշտ է հիշել, որ հողային հարաբերությունների պատմական յուրահատուկ զարգացման պատճառով Հայաստանի հողատերերը ընդունակ չէին շահագործման ֆեոդալական ձևից անցում կատարելու, կապիտալիստական արտադրության կազմակերպման և շահագործման կապիտալիստական ձևին: Մյուս կողմից՝ այդ նույն հարաբերությունների և ցարիզմի գաղութային քաղաքականության պատճառով, բացի հին ազնվականությունից, այստեղ գոյություն չունեին հողատիրական մի այլ շահագործող դասակարգ, որին հենվելով ցարիզմը կարողանար իր իշխանությունն ապահովել աշխատավոր մասսաների վրա: Այդպիսի դասակարգ միայն ծնվում էր:

4. Հողային ռեֆորմը Հայաստանում փաստորեն չիրագործվեց: Ընդհուպ մինչև սովետական իշխանության հաստատումը, գյուղացիները ստրկական կախման մեջ էին հողատերերից և առաջվա ձևով շարունակում էին կատարել պարհակներ: Մասնատիրական և արքունատիրական հողերում գյուղացիները չդարձան իրենց հողաբաժինների սեփականատերեր:

5. Հողային ռեֆորմի վերաբերյալ օրինադրությունները պատճառ դարձան հողատերերի, կուլակների և այլ շահագործողների կողմից գյուղացիական հողաբաժինները և համայնքի հողերը հափշտակելու համար:

6. Անվերջ շարունակվող հողաշինարարական աշխատանքների ծանրությունը, կանոնադրական հրովարտակներ կազմելու հետ կապված ծախսերը, հարկերը և հնարավոր ամեն տեսակ տուրքերը հյուժում էին աշխատավոր գյուղացիներին, իսկ իրենց կողմից մշակվող հողերի սեփականություն իրավունքի ու ազատության բացակայությունը սպառնում էր արտադրությունը կատարելագործելու նրանց ամեն տեսակի ձգտումները:

7. Գյուղացիական ռեֆորմը գյուղացուն չազատագրեց ֆեոդալական շահագործումից, չմեծացրեց նրա հողաբաժինը, չկրճատեց նրա ծախսերը և չթեթևացրեց նրա տնտեսական դրությունը: Այդ պատճառով էլ տնտեսական դար-

գացումը, հատկապես գյուղատնտեսության զարգացումը
ընթանում էր դանդաղորեն: Բայց դրա հետ միասին, ճոր-
տատիրական հարաբերությունները մի շարք գծերով այս-
տեղ ավելի թույլ էին արտահայտվում, քան Ռուսաստանում
և Վրաստանում, իսկ ոռոսական արդյունաբերական կապի-
տալիզմը արագորեն զարգանում էր ու իր մեջ ներառում
ծայրամասերը, այդ իսկ պատճառով նաև Հայաստանում,
հետևեֆորմյան շրջանում հող ստեղծվեց կապիտալիստա-
կան հարաբերությունների զարգացման համար:

ԳՎՈՒՂԱՅԻՈՒԹՅԱՆ ՔԱՅԲԱՅՈՒՄԸ ԵՎ ԿԱՊԻՏԱԼԻՍՏԱԿԱՆ
ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ

1. Նախնական դիտողություններ

Վերջին երկու հարյուրամյակի հասարակական հարաբերությունների զարգացման պատմությունը ցույց տվեց, որ կապիտալիստական հարաբերությունները կարող են ծագել ու զարգանալ եռակի եղանակով. կամ սեփական արտադրողական ուժերի զարգացման և դրանց հետ կապված ներքին տնտեսական գործոնների հիման վրա, կամ արտաքին գործոնների ազդեցության տակ, երբ կապիտալիստական տնտեսակերպ առավել զարգացած երկրները իրենց զարգացման հունի մեջ են քաշում տնտեսապես հետամնաց ֆեոդալական երկրները, կամ, վերջապես, արտաքին ու ներքին գործոնների համատեղ գործողության շնորհիվ:

Կապիտալիստական հարաբերությունները Հայաստանում առաջ եկան զարգացման երկրորդ ուղիով: Այդ դեպքում որպես կանոն, կապիտալիզմը չի խորտակում ֆեոդալական հին հարաբերությունները, այլ միայն թափանցում է նրանց մեջ և օգտագործում դրանք աշխատավորներին ավելի առավել շահագործելու համար:

Ջարգացած կապիտալիստական երկրները, իրենց տիրապետությունը պահպանելու համար, գաղութային երկրներ-

որում դարգացնում են միայն տնտեսութեան այն ճյուղերը, որոնք կապված են նախնական մշակման հետ՝ գյուղատնտեսութեան, հանքային և նավթարդյունաբերութեան ճյուղերը և այլն: Տնտեսական դարգացումը վերջին հաշվով այստեղ ևս պատկվում է արտադրութեան կապիտալիստական եղանակի հաղթանակով, բայց այդ ուղին ավելի երկար և տանջալից է: Կապիտալիզմի դարաշրջանի Հայաստանի հասարակական կյանքը ուսումնասիրող տնտեսագետները և պատմաբանները պատշաճ ուշադրություն չեն դարձրել այդ մոմենտի վրա: Նրանք աշխատել են հայկական իրականությունը ներկայացնել եթե ոչ ռուսական իրականության պարզ պատճեն, ապա, դոնե, շատ նման նրան:

Մենք դեմ ենք հետազոտութեան այն մեթոդին, երբ ծայրամասերի, ոչ ուս ժողովուրդների տնտեսական կյանքի դարգացումը քննարկում են բացառապես Ռուսաստանի տնտեսական կյանքի լույսի տակ: Փոխանակ այն բանի, որ բարեխղճորեն ուսումնասիրվեն տվյալ ժողովրդի տնտեսական կյանքին հատուկ երևույթները, և ապա ցույց տրվեն ռուսական կյանքի երևույթների հետ նրանց ունեցած նմանությունը և տարբերությունը, նրանք ուսումնասիրելով Ռուսաստանի հասարակական կյանքը արտացոլող երկերը, համապատասխան պատրաստի բանաձևերով ուսումնասիրում են հետամնաց ժողովուրդների կյանքը: Այսպես, օրինակ, նրանք ամեն կերպ աշխատում են այնպիսի մոմենտներ, ինչպես՝ ճորտատիրական կարգի վերացումը, հողային ռեֆորմի անցկացումը, հողաբաժանումները, գյուղատնտեսութեան կապիտալիստական վերափոխումները, ստալինյան ռեֆորմը, կապիտալիզմի թեկնդիրումը իմպերիալիզմի դարաշրջանը, քաղաքական այն հայացքները, որոնք առաջացել են այդ հիման վրա առանց բացառութեան միացնել ծայրամասային այն բոլոր երկրներին, որոնք ցարական Ռուսաստանի գաղութներն էին:

Հետադրաման նման մեթոդը ոչ միայն ոչինչ նոր բան չի կարող տալ գիտությանը, այլև աղավաղում է նշված երկրների ժողովուրդների իսկական պատմությունը:

Մենք ելնում ենք իրերի իսկական դրությունից՝ Հայաս-

տանում: Այդ մեզ հնարավորութիւն է տալիս ոչ միայն բացահայտել և ճիշտ հասկանալ երևույթների էութիւնը, այլև նրանց ընդհանուր և տարբերիչ կողմերը մյուս երկրների, մասնավորապես Ռուսաստանի համեմատութեամբ:

Քանի որ ֆեոդալական տնտեսակարգի քայքայումը և կապիտալիստական հարաբերութիւնների ծագումը սկսւում է գյուղացիութեան քայքայումից, ապա մենք սկզբում առավել ընդհանուր գծերով քննարկենք այն:

Քայքայում ասելով պետք է հասկանալ գյուղում բնակչութեան նոր խավերի ստեղծումը. 1) Գյուղական բուրժուազիայի կամ ունեւոր գյուղացիութեան ստեղծումը, որը ինքնուրույն տնտեսատեղ է և վարում է առևտրական հողագործութիւն, և 2) Գյուղական պրոլետարիատի ստեղծումը, որի մեջ մտնում են բոլոր նրանք, ովքեր հարկադրված են վարձու աշխատանք կատարել գյուղական բուրժուազիայի համար՝ հողագործի գյուղացիներ, բատրակներ, օրավարձներ, սևագործ-բանվորներ, շինարարական բանվորներ և այլն: Լենինը դրանց անվանում է հողաբաժին ունեցող վարձու բանվորների դասակարգ, որը կազմում է մոտավորապես գյուղացիութեան կեսը: Գյուղատնտեսութեան բնագավառի այդ երկու դասակարգը անխզելի կերպով կապված են միմյանց հետ: Հողաբաժին ունեցող վարձու բանվորների դասակարգի գոյութիւնը գյուղական բուրժուազիայի գոյութեան ու զարգացման անհրաժեշտ պայմանն է, մի բուրժուազիա, որի տնտեսութեան չափը դեպքերի մեծամասնութեամբ գերազանցում է այդ դասակարգի ներկայացուցիչների ընտանիքների անհրաժեշտ աշխատանքային ուժին:

Գյուղական բնակչութեան այդ նոր տիպերի սաղմերը երևան են գալիս աշխատավճար ռենտայից արդյունքներով ռենտային անցնելու վտարման: Արդյունքներով վճարվող ռենտայի դեպքում արտադրող-գյուղացին դառնում է ավելի ինքնուրույն: Նա հնարավորութիւն ունի ավելի շատ արտադրել, քան նրա պահանջմունքն է, իսկ դա նշանակում է, որ նա կարող է այդ ավելցուկը օգտագործել իր տնտեսական գործունեութիւնը ընդարձակելու և ուրիշի աշխատանքը շահագործելու համար: Կարող են արդյոք այդ սաղմերը հասց-

նել գյուղի բեռնացմանը և գյուղական բնակչութեան նոր տիպերի ստեղծմանը վերևում հիշված իմաստով: Այո, կարող են, բայց մի պայմանով, որ գյուղացին փրկագնի իր աղատութիւնը և իր հողը, և տեղի ունենա՝ հին գյուղացիութեան սեփականադրկում: Հայաստանում բնակչութեան նոր տիպերի ստեղծման սաղմերը գոյութիւն ունեին դեռ մինչև ունֆորմը:

Հայկական գյուղը մինչոնֆորմիան ժամանակաշրջանում տնտեսական իմաստով, երբեք միատեսակ ինչ-որ բան չի ներկայացրել: Նրա մեջ համայնքի ծածկուլթի տակ ապրում էին ունևոր գյուղացիներ, միջակ գյուղացիներ, չքավորներ և նույնիսկ հող, գյուղատնտեսական գործիքներ և անասուններ չունեցող գյուղացիներ: Նրա մեջ, այնուհետև, կողք-կողքի ապրում էին արհեստավորներ, առևտրականներ և տիրապետող դասակարգի ներկայացուցիչներ: Դրա հետ միասին, աշխատանքի հասարակական բաժանման հետագա խորացման հիման վրա, աստիճանաբար ընդլայնվում էր նաև ապրանքա-փողային հարաբերութիւնների շրջանակները: Հայաստանում ապրանքա-փողային հարաբերութիւնները առանձնապէս արագ սկսեցին զարգանալ սկսած 1840 թվականներից, երբ մեծամասնութիւն կազմող պետական գյուղացիները փոխադրվել էին փողային պարահանների: Տընտեսական անհավասարութեան և գյուղացիութեան շերտավորման աճումը, մի կողմից, և ապրանքային արտադրութեան զարգացումը, մյուս կողմից, անխուսափելի կերպով առաջ էին բերում ապրանքային տնտեսութեանը հատուկ հակասութիւններ. մրցութիւն, տնտեսական ինքնուրույնութեան համար մղվող պայքար, ունեց տնտեսութեան ընդարձակում, իսկ մյուսների քայքայում և ալլն: Հետևապէս, մինչ-ոնֆորմիան ժամանակաշրջանի հայկական համայնքը կապիտալիստական վերափոխումների համար լիովին պատրաստի հող ունեւր:

Այդ բոլորին ավելացրած, Հայաստանում գյուղացին գամված չէր կալվածատիրոջ կամ արքունական հողին և ունեւր աղատ տեղաշարժման իրավունք:

Սակայն, շնայած այդ բոլոր պայմաններին, գյուղացիու-

Թյան քայքայման սյրոցեսը շուներ այն թափն ու արդյունքը, ինչպես այդ գոյություն ունեւր ռեֆորմի ժամանակաշրջանի Ռուսաստանում: Դրա հիմնական պատճառը Հայաստանում հողային ռեֆորմի անցկացման գաղութային բնույթն էր: Գյուղացին չէր կարողանում փրկագնել իր անկախությունը և իր հողաբաժինը, և այդ հանգամանքը խիստ արգելակում էր հին գյուղացիության սեփականագրկման սյրոցեսը և բնակչության նոք տիպերի գոյացումը: Գյուղացիները, այսպես կոչված, ամբողջ հողաշինարարության ժամանակաշրջանում, որը տեեց մինչև սովետական իշխանության հաստատումը, չհանդիսացան իրենց հողաբաժինները մասնավոր սեփականատերերը և կատարում էին ֆեոդալական հասարակությանը հատուկ՝ համարյա բոլոր պարհակները:

Ռուսաստանում այդ ժամանակի ընթացքում, համենայն դեպս XIX դարի 80-ական թվականներից հետո, գյուղացիները հիմնականում ազատագրվել էին ֆեոդալական կախվածութունից և դարձել էին իրենց հողերի սեփականատերերը: Այսպես, օրինակ, 1881 թվականի հունվարի 1-ին 46 նահանգներում գյուղացի սեփականատերերի քանակը արդեն կազմում էր այդ նահանգներում բնակվող գյուղացիների 84,7 տոկոսը: Հետևապես, նշված նահանգներում ամբողջ գյուղացիության միայն 13,3 տոկոսը համարվում էր ժամանակավորապես պարտավորներ: Բնորոշ է, որ գյուղացի սեփականատերի մոտավորապես 93 տոկոսը այդպիսին դարձավ կառավարության «աջակցությամբ»: Գյուղացիներին իրենց հողի սեփականատերեր դարձնելը և անձնական ազատութունը, շնայած ռուսական ինքնակալության ռեակցիոն բնույթին և հին սովորությունների առատությանը, ապահովեցին գյուղացիների արագ քայքայում և բնակչության նոր տիպերի գոյացում: Ընդհակառակն, գյուղացիների անձնական կախվածութունը կախվածատերերից, հողաշինարարական կամպանիայի ձգձգվող և ձևական բնույթը, կանոնադրական հրավարտակներ կազմելու ժայռահեղ դաժնադ պրոցեսը (Ռուսաստանում կազմվեց երկու տարվա ընթացքում, իսկ Հայաստանում 1912 թվականին, շատ գյու-

դերի համար դեռևս կազմված չէին) և նրանց ձևական բնույթը, փրկագնման գործառնությունների երկարաձգումը մինչև 1912 թվականը և կառավարության աջակցության բացակայությունը այդ գործում, գաղութային ուժեր, գյուղատնտեսական գործիքների դինանոցում փոփոխությունների համարյա լիովին բացակայությունը, բանկային վարկի բացակայությունը, իրենց տնտեսությունը կապիտալիստական ձևով վերակառուցելու կալվածատերերի շքանկանալը կամ չկարողանալը Հայաստանին դատապարտեցին տնտեսական էվոլյուցիայի տանջալից ուղի: Դրանք կասեցնում էին գյուղացիության շերտավորման արագ պրոցեսը և գյուղական բնակչության նոր տիպերի գոյացումը: «... Ուրբան ավելի շատ հող ստանային գյուղացիք՝ ազատագրվելիս, և ուրբան էժան ստանային այն, այնքան ավելի արագ, ավելի լայն ու ավելի ազատ կընթանա՝ կապիտալիզմի զարգացումը Ռուսաստանում, այսինքն ավելի բարձր կլինեին բնակչության կենսամակարդակը, այնքան ավելի լայն կլինեին ներքին շուկան, այնքան ավելի արագ կընթանար մեքենաների գործադրումն արտադրության մեջ, մի խոսքով՝ Ռուսաստանի տնտեսական զարգացումն ավելի շատ կնմանվեր Ամերիկայի տնտեսական զարգացմանը»¹: Եթե այդպես չընթացավ Ռուսաստանի զարգացումը, առավել ևս դա չէր կարող կատարվել Հայաստանում, որտեղ գյուղացին ո՛չ հող ստացավ, ո՛չ էլ ազատություն:

Հայաստանում հողային ռեֆորմը փաստորեն ավարտվեց նրանով, որ կալվածատիրական հողաբաժինը մասնակիորեն սահմանադրվեց գյուղական ընդհանուր հողաբաժնից գյուղացիների հողաբաժինները կտրելու միջոցով:

Էական որևէ փոփոխություն գյուղական բնակչության կյանքում տեղի չի ունեցել, նախկինի նման գյուղացիները կախված էին մնում հողատերերից և իրենց հողերի սեփականատեր չէին համարվում: Այդ սյատևառով էլ սխալ կլինեին խոսել Հայաստանում գյուղացիական ռեֆորմի բուրժուական բովանդակության մասին: Ավելի ճիշտ կլինեին ասել հայ-

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատոր 3, էջ 812:

կական իրականության վրա ցարական ամբողջ կայսրության գլուղացիական ռեֆորմի ազդեցության մասին, մի ռեֆորմ, որը, անկասկած, բուրժուական բովանդակութիւն ունի: Դա կլինի է՛լ ավելի ճիշտ և կնշանակի, որ գլուղացիական ռեֆորմը Ռուսաստանում հանգեցրեց կապիտալիստական արտադրողական ուժերի արագ աճման, իսկ այդ հանգամանքն իր հերթին կապիտալիստական զարգացման հունի մեջ էր քաշում նաև Հայաստանին:

Այժմ քննարկենք, թե իրականում ինչպես էր տեղի ունենում գլուղացիության քայքայումը և կապիտալիզմի ձևավորումը Հայաստանում:

2. Հողի, ջրի և արտավայրերի համայնական օգտագործման ձևերի փայլալուս

ա) Հողի վերաբաժանման կարգի խախտում

Գուլքային անհավասարութիւնը գլուղատնտեսության կապիտալիստական վերափոխումների ամբողջ պրոցեսի ելակետն է: Այդ անհավասարութիւնը, ինչպես նշել ենք, Հայաստանում գոյութիւն ունի նաև մինչռեֆորմյան շրջանում և հիմնականում արդյունք էր այն բանի, որ երկրում գոյութիւն ունեցող սովորութիւնների համաձայն գլուղացին կարող էր ազատորեն օտարել հողի օգտագործման իր իրավունքն ուրիշին. բացի դրանից, նա կարող էր իր աշխատանքով քարերից կամ թփուտներից մաքրել այս կամ այն չգրադեցրած հողամասը, այն պարսպապատել, ծառեր տնկել և օգտագործել: Վերջապես այդ անհավասարութիւնը ստեղծվում էր շնորհիվ գլուղում բնակվող ընտանիքների բաժանման ու կազմի փոփոխման, հողի ավելի ինտենսիվ օգտագործման, անասնապահության զարգացման և այլ գործոնների հետեանքով: Սակայն գուլքային անհավասարութիւնը, նախ, նատուրալ բնույթ ունի և այդ պատճառով էլ դեմ էր առնում ընտանիքի սպառողականության շրջանակներին, երկրորդ, համայնքի կարգավորիչ դերը, հողի պարբերական վերաբաժանումը և ֆեոդալական հողատիրութիւնը

անհնար էին դարձնում հողերի կենտրոնացումը ունեորների ձեռքում: Հետոնֆորմյան ժամանակաշրջանում հողի օգտագործման համայնական սկզբունքը խախտվեց, իսկ արտագրանքի մեծացման սպառունակման կեղևը պատռվեց ապրանքափողային հարաբերությունների զարգացման շնորհիվ:

Գյուղացիական ռեֆորմի անցկացման հետ կապված կանոնադրական հրովարտականների կազմումը մասնատիրական դուռներում խրեց հողօգտագործման համայնական սկզբունքի խախտման առաջին սեպը: Նա մերթ ամրացրեց գյուղացիներին այն հողաբաժինները, որպիսիք նրանք փաստորեն օգտագործում էին, առանց հաշվի առնելու նրանում կատարած փոփոխությունները վերջին հողաբաժանումից հետո, մերթ լավագույն հողերը տրամադրում էր ունեորներին, մերթ կատարում էր ցանկացած մարդկանց հավելագրում և այլն: Այդ հանգամանքը հիմք դարձավ ավելի ինտենսիվ կերպով հողերը կենտրոնացնելու ուժեղների ձեռքում այն դյուռներում, որտեղ դեռ չէին կազմվել կանոնադրական հրովարտականները և որտեղ սպասվում էր (արքունապատկան դյուռներում) ռեֆորմի անցկացումը: Այդ պրոցեսին նպաստեց հատկապես երկրամասում հնոց տիրող հողի օգտագործման իրավունքի օտարացման սովորությունը և այն հանգամանքը, որ խախտվեց հողի պարբերական վերաբաժանման կարգը:

Հողատիրության համայնական սիստեմը և հողի պարբերական վերաբաժանումը Հայաստանում շարունակվում էր գոյություն ունենալ նաև հետոնֆորմյան դարաշրջանում: Մեր տրամադրության տակ եղած բաղմամբիվ փաստերը ապացուցում են, որ հողի վերաբաժանումները Հայաստանում որոշ գյուղներում տեղի են ունեցել ընդհուպ մինչև 1914 թվականը: Այսպես, օրինակ, Նոր Բայազետի գավառի վերին Ադիաման գյուղում համայնական հողերի վերջին վերաբաժանումը կատարվել է 1911 թվականին¹: Նույն թվականին հողի վերաբաժանում է կատարվել Ալեքսանդրապոլի գավառի Բայանդուր գյուղում: Ինչպես երևում է հաշտարար

¹ Տե՛ս Հայկական ՍՍՌ ՊԿԱ, ֆ. 56, գ. Թ. 23:

միջնորդների հաշվետվություններից, հողերի վերաբաժանմանը վերաբերող գործերի քանակը նրանի նահանգում հասնում էր. 1908 թվականին՝ մինչև 31-ի, 1909-ին՝ մինչև 61 և 1910 թվականին՝ 60 գործի: Սակայն հետոնֆորմյան ժամանակաշրջանում գյուղի զոռքանների ճնշման տակ մի կողմից, անընդհատ ձգձգվում էր հողերի հերթական վերաբաժանումը, իսկ կալվածատիրական գյուղերում այն դադարել էր, և մյուս կողմից, վերաբաժանումների միջև ընկած ժամանակամիջոցում գյուղացիների հողաբաժինները շատ բանով փոփոխվել էին:

Հետոնֆորմյան ժամանակաշրջանում վերաբաժանումները յուրաքանչյուր համայնքի ներսում՝ ունեւոր և շունեւոր գյուղացիների միջև ուղեկցվում էին սուր հակասություններով: Վերաբաժանման դեմ հանդես էին գալիս գյուղական համայնքի հարստացած անդամները, որոնք երկար ժամանակի ընթացքում կարողացել էին տարբեր եղանակներով տիրել ուրիշների հողաբաժիններին և յուրացնել մեռածների հողերը: Բերենք հետևյալ համոզիչ փաստաթղթերը.

«Բոլոր շինականները պետք է իրենց ընտանիքի՝ շնչերի թվով տիրապետեն հավասար քանակի, բայց մեր՝ Շարիֆ-Աբատ գյուղում չկա այդ հավասարությունը: Դրա պատճառն այն հանգամանքն է, որ արդեն 16 տարի է, ինչ այդ գյուղում հողի վերաբաժանում չի կատարվել, որ հարուստ անձինք այդ ամենաերկար ժամանակի ընթացքում կարողացել են տիրել մեծ քանակի հողերի՝ ոչինչ չթողնելով չքավորներին: Օրինակ՝ կան ընտանիքներ, որոնք բաղկացած են 3—4 շնչից, բայց ունեն 10—12 շնչի հող, կան նաև ընտանիքներ, որ բաղկացած են 8—10 շնչից, բայց ունեն 2—3 շնչի հող: Նկատի ունենալով այսպիսի վիճակը, գյուղացիների չքավոր բնակչութունը սովահար է լինում, իսկ բնակչության հարուստ դասակարգը՝ հաղթանակում» (էջմիածնի գավառի Շարիֆ-Աբատ գյուղի բնակիչների դիմումից, 1911 թ.)¹:

«Մեր գյուղը արքունական է, ավելի քան 10 տարի է,

¹ Հայկական ՍՍՌ, ՊԿԱ, ֆ. 91, գ. 87, ք. 15:

որ հասարակութիւնը չի կատարել հասարակական հողի վերաբաժանում... այդ պատճառով մենք դիմեցինք հաշտարար միջնորդին... և վերաբաժանման ցանկութիւն հայտնեցինք... 98 ծխից 72 տնատիրոջ թույլ տվեցին ժողովին մասնակցելու, իսկ 26-ին գյուղի քյոխվայի օգնական Բելբալայ Իսմայիլ մամիդ Ալլահվերդի օղլին թույլ չտվեց, վերջինս այդ արեց իր շահից ելնելով, որովհետև նա դեմ է վերաբաժանմանը, իր օգտագործման տակ ունի շատ հող, որի հիման վրա վերաբաժանման ժողովը տեղի չունեցավ:

10 տարվա ընթացքում մեր ազդեցիկ համագյուղացիները շնչին զնով իրենց համագյուղացիներին հողաբաժինները գնեցին սեփականութեան իրավունքով...» (էջմիածնի գավառի Բելանի-Արալիս գյուղի բնակիչների դիմումից, 1911 թ.)¹:

Այնուհետև նրանք թվարկում են 8 ազդեցիկ ծխեր, որոնք դնել են այդ հողաբաժինները և դրանց ծախող անձանց: Դիմումի վերջում նրանք գրում են. «Կան նաև այնպիսիները, որոնք վճռապես հող չունեն, դրանք են՝ Հումբաթ Հաջի Զաֆար օղլի՝ 5 շունչ, Իրզա Բելբալայ Բաբա օղլի՝ 3 շունչ, Ղուբբան Մամիդ Հուսեին օղլի՝ 4, Մամիդ Նաջաֆ կուլի Իսմայիլ օղլի՝ 6 շունչ և այլն:

Մեռած 15 ծխի հողերը հասարակութեան տրամադրութեան տակ չեն գտնվում... այլ հափշտակել են ազդեցիկ անձերը, որոնք և խոչընդոտում են վերաբաժանմանը»:

«Վերաբաժանման դեմ հանդես են գալիս նրանք, ովքեր տիրում են մեծ քանակով հողերի, և լավ հողերի» (Շարուր-Դարալագյաղի գավառի Ելիֆն գյուղի բնակիչների դիմումից, 1912 թ.)²:

Այդ վիճակը չեն բացասում նաև ցարական պաշտոնյաները: Այս տեսակետից բնորոշ է էջմիածնի գավառի հաշտարար միջնորդի հաղորդումը Ռանչպար գյուղի հողերի վերաբաժանման հակառակորդների բողոքի առթիվ: Քրողութաւորները, ասվում է այնտեղ, մեծ քանակի հողատերեր

¹ Հայկական, ՍՍՌ, ՊԿԱ, գ. 16, թ. 4:

² Հայկական. ՍՍՌ, ՊԿԱ, ֆ. 91, գ. 38, թ. 97:

են, հողերի վերաբաժանումը նրանց համար ձեռնտու չէ, որի պատճառով հարց են հարուցում վճիռը վերացնելու մասին»¹։

Այսպիսով, ռեֆորմի ժամանակաշրջանում համայնքը չէր կարողանում հողագործներին պաշտպանել պրոլետարացումից։ Համայնքներում կատարվում էր գյուղացիների դասակարգային շերտավորում, որի հետևանքով մի բևեռում ավելի ու ավելի էր ավելանում հարստութունը, մյուսում՝ աճում էր աղքատությունը։ Ունեւոր դասակարգը, ինչպես երևում է բերված փաստաթղթերից, իր ձեռքն էր հավաքել համայնքի լավագույն հողերը և սակավազոր անդամների հողաբաժինները և, այսպիսով, ընդլայնելով իր շահագործող գործունեության ոլորտը, բոլոր միջոցները կիրառում էր, որ վերաբաժանումներ տեղի չունենային։ Իսկ այն դեպքում, երբ մեծամասնության համառության ու կազմակերպվածության շնորհիվ հաջողվում էր ժողովում շահել պայքարը և վերաբաժանում իրագործել, հարուստները կաշառում էին հողաշահմաներին, իշխանության ներկայացուցիչներին և մի շարք այլ միջոցներով ձեռք էին բերում լավագույն հողեր։

Ահա թե ինչ է ասված Ալեքսանդրապոլի գավառի Բալանդուր գյուղի բնակիչների 1911 թվականի մայիսի 20-ի դիմումի մեջ. «Ընթացիկ տարվա հունվար ամսին մեր գյուղում կատարվեց հասարակական հողերի վերաբաժանում... Հողերի վերաբաժանման ժամանակ թույլ տրվեց մեծ քանակի շարաշահումներ, այն է՝ լավագույն հողերը չքավորներից խլեցին և վատ հողերի անվան տակ տվեցին ունեւորներին, իսկ հարուստների վատ հողերը տվեցին չքավորներին որպես լավագույն հողեր, թաքցրել են 85 կոտ հող և շատ այլ շարաշահումներ, որոնք հայտնի են հաշտարար միջնորդին»²։

Այդ նույն բանի մասին խոսում են նաև էջմիածնի գավառի Փոքր Շահրիար գյուղի բնակիչները իրենց դիմումի

¹ Հայկական ՍՍՌ, ՊԿԱ, ֆ. 91, գ. 87, թ. 15

² Նույն տեղում, գ. 11, թ. 10։

մեջ. «Մեզ ցույց տված առաջվա հողամատյանը ոչնչացված է (մեղիատորների կողմից — Մ. Ե.) և դրա փոխարեն հաշտարար միջնորդին ներկայացվել է ուրիշը, որի մեջ կատարել են մեծ փոփոխություններ. 1. որոշ ավելի ազդեցիկ անձանց հողամասեր է տրվել, որոնք ղիջել են իրենք՝ հողի տերերը, ընտանիքի շնչերի թվին հասնող քանակից ավելորդ թողնվել է մի քանի հողամասեր. 2. ավելի թույլ հողատերերից մեղիատորները կտրել են ոչ թե այն հողամասերը, որոնք նրանք կամովին ղիջել են, այլ հակառակ նրանց ցանկությանը, լավագույն հողամասերը, որոնց վրա շատ տարիների ընթացքում աշխատել և պարարտացրել են և, բացի դրանից, նրանց ավելի քիչ հող է թողնված, քան հասնում է ընտանիքի անդամների թվով. 3. մեղիատորները իրենց և մյուս ազդեցիկ անձանց համար ավելի հող են կտրել-վերցրել, իսկ թույլ տնտեսատերերին, ընդհակառակը, քիչ հող, ընդ որում ուժասպառ և գյուղից հեռու ընկած հողամասեր»¹:

բ) Զրատիրման համայնական սկզբունքի խախտում

Հետոեֆորմյան ժամանակաշրջանում ջրային կառավարչության հաստիքը ավելի մեծացավ և այն պահպանելու ծախսերը անշափ ավելացան: Այդ բոլոր անձինք պահվում էին շինականների հաշվին: Զրային կառավարչության միջոցների, պահակների և այլ անձանց աշխատավարձը գյուղական բնակչությանից գանձելու համար յուրաքանչյուր օկրուգի բոլոր գյուղերը բաժանվում էին 3 կատեգորիայի: Առաջին կատեգորիայի մեջ մտնում էին այն գյուղերը, որոնք ունեին դարնանացան և ջրից օգտվում էին միայն 2 ամիս, երկրորդ կատեգորիայի մեջ մտնում էին այն գյուղերը, որոնք ունեին աշնանացան ցանքեր և ջրից օգտվում էին 4 ամիս և երրորդ կատեգորիայի մեջ մտնում էին այն գյուղերը, որոնք ունեին խառն տնտեսություն և ջրից օգ-

¹ Հայկական ՍՍՌ, ՊԿԱ, ֆ. 91, գ. 25, թ. 5—6:

տըվում էին 6 ամիս ժամանակով: Միասերը բաժանվում էին ինչպես գյուղերի, այնպես էլ շինականների միջև ոռոգելի հողի համեմատ: Միրաբի և ջրային կառավարչության խորհրդի անդամների օգտին գանձվում էր առաջին կատեգորիայի մի բահ ջրի համար՝ 4 ուրլի 26 կոպեկ, երկրորդ կատեգորիայից՝ 8 ուրլի 51 կոպեկ և երրորդ կատեգորիայից՝ 12 ուրլի 79 կոպեկ:

Ջուվարներին և ջրպետներին պահպանելու ծախսերը անմիջականորեն կրում էին գյուղացիները իրենց բաժին ջրի և ջրովի տարածության համեմատ, ըստ որում եթե առաջ (պարսկական տիրապետության ժամանակ), ջուվարները ստանում էին ջուվարահախը (ջուվարի աշխատանքի վարձատրություն) բնամթերքով, իսկ ջրակառավարման վերակառուցումից հետո, ջուվարների, ինչպես նաև ջրպետներին ու այլ անձանց աշխատավարձը գանձվում է բացառապես փողով:

Միրաբները և ջուվարները ինչպես պարսկական, այնպես էլ ուսական կառավարման ժամանակ ստացած աշխատավարձով չէին բավարարվում, նրանք սխտեմատիկորեն զբաղվում էին կաշառակերությամբ և ջուրը կարգադրելու իրենց իրավունքների չարաշահման միջոցով, ամեն կերպ շահագործում էին գյուղացիներին: «Նա, գրում է Ս. Նոյիս-զարովը միրաբի մասին, նա առևտուր է անում (ջրով — Մ. Ն.) և օգտագործում է ամենաբազմազան հակաօրինական նպատակների համար. մերթ ամենուրեք ջուր է տալիս իր համախոհներին, որոնք նրա թեկնածությունը պաշտպանում են ընտրությունների ժամանակ, մերթ բաժին է հանում այլ աշխարհի ուժեղներին, որ նրանց բարի դարձնի և «աղմկաբարձների» բերանները փակի, մերթ օգտագործում է իր սեփական ցանքերը ոռոգելու համար, որ ձեռք է բերել զանազան համայնքներում: Բայց ինչպես է, որ միրաբը ցանքսեր ունի տարբեր համայնքներում: Ահա թե բանը ինչու է նահանգի սակավաջուր շրջաններում գյուղացիները սիրով համաձայնում էին իրենց սեփական հողաբաժինները ոչ լրիվ հիմքով մշակել ամեն մեկի հետ, ով իր վրա վերցնի միայն ամառային ոռոգումը: Իսկ քանի որ ամեն մի մահալի ջուրը

զանվում է միրաբի կարգադրության տակ, ապա գյուղացիները դիմում են նրան նման տեսակի առաջարկությամբ: Արդյունքը լինում է այն, որ միրաբը որոշ համայնքներում սննի բոստան ոչ լրիվ հիմունքով, մյուս համայնքներում բամբակի պլանտացիաներ, երրորդում՝ բրնձի պլանտացիաներ և այլն»¹:

Չարաշահումների մասին խոսում է նաև Արտաշատ գյուղի բնակիչ Մկրտիչ Օրդույանի դիմումը. «Արտաշատ գյուղի ջուլարներ, գրում է նա, Մկրտիչ Գրիգորյանը և Դավիթ Դավթյանը, որոնք թշնամաբար են տրամադրված իմ դեմ, հնարավորություն չեն տալիս ազատ կերպով օգտագործելու իմ ջրի հերթը՝ երեք հերթի ընթացքում, այսինքն բաց չեն թողել ինձ հասնող ջրի քանակը... Ջուրը նրանք բաց են թողնում իրենց հարազատներին, այնպես որ միանգամայն զազարել են օրվա ընթացքում բաց թողնել ինձ հասանելիք ջուրը»²:

Միրաբների, ջուլարների և ջրային վարչության մյուս անձների անօրին գործողությունների հետևանքով ջրատիրման համայնական հիմունքը և ջրի բաշխման դեմոկրատական կարգը աստիճանաբար քայքայվում է և ջուրը նույնպես վերածում է շահագործման օբյեկտի: Ջրի բաշխումը քայքայելու համայնական այդ հիմունքի և այն շահագործման օբյեկտ դարձնելու գործին նպաստում էին մի կողմից տեղական անհավասարության աճումը համայնքի ներսում և, մյուս կողմից, ջրի պակաս լինելը՝ բնակչության աճի, ոռոգելի տարածությունները ընդարձակելու և տեխնիկական ու բոստանա-բանջարանոցային կուլտուրաների զարգացման հետևանքով:

«...Ժողովի սահմանած կարգը (ջրի բաշխման, Մ. Ե.) խախտվում է ուժեղների ու հարուստների կողմից, որոնց բոլոր ցանքերը միշտ ծաղկուն վիճակում են: Այդ շարիքի դեմ պայքարելը դժվար է» — գրում է ջրաբաշխ ինժեներ Ա. Մանուշարովը³:

¹ Հայկական ՍՍՌ, ՊԿԱ, ֆ. 57, գ. 184, թ. 7—8:

² Նույն տեղում, ֆ. 134, գ. 279, թ. 25:

³ Նույն տեղում, ֆ. 91, գ. 134, թ. 7:

Այդ հողի վրա էլ սուր դասակարգային պայքար ծավալվեց ունեւորների և շունեւորների միջև, ինչպես ամեն մի համայնքի ներսում, այնպես էլ յուրաքանչյուր ջրային օկրուգի մասշտաբով: Այդ պայքարում ջրատիրման համայնական սկզբունքը միակ հենարանն էր մեծամասնության, այսինքն շունեւորների համար, բայց այդ հենարանը չէր կարող կանգնել զարգացող կապիտալիզմի տնտեսական աճող ուժերի դեմ և աստիճանաբար կորցնում էր իր ուժը:

գ) Համայնական արոտավայրերի վերածումը մասնավոր շահագործման օբյեկտի

Մինչև XIX հարյուրամյակի 80-ական թվականները ձմեռային և ամառային արոտավայրերը գանձաբանը տալիս էր օգտագործելու ոչ թե առանձին անձանց, այլ առանձին համայնքների: Յուրաքանչյուր համայնք անբաժան կերպով տիրում էր ինչպես սեփական, այնպես էլ ձեռքբերովի արոտավայրերին: Համայնքը այդ արոտավայրերը երբեք չէր բաժանում նույնիսկ անասնատերերին: Սակայն նա սահմանում էր նրանց օգտագործման կարգը: Նրա մի քանի ընդհանուր գծերը պահպանվել էին և հետագայում, կապիտալիզմի դարաշրջանում: Այդ մասին վկայում է Ալեքսանդրապոլի գավառի Կըզլ-Օրան գյուղի համայնքի 1910 թվականի հոկտեմբերի 11-ի հետևյալ որոշումը: Ժողովը սահմանեց հասարակական արոտավայրերը օգտագործելու հետևյալ կարգ. 1. Արոտավայրերում պետք է ոչնչացվեն ղորուկները (այսինքն՝ այն տեղերը, որոնք առանձնացվել են առանձին անձանց՝ խոտհարքի համար—Մ. Ե.), և ամբողջ արոտավայրը ամեն ժամանակ պետք է մատչելի լինի կըզլ-օրանցիներից յուրաքանչյուրի անասունների օգտագործման համար, 2. բոլոր անասնատերերը յուրաքանչյուր տարվա մայիսի 5-ին պետք է քոչեն միաժամանակ «Ախ-Սու» վայրը, 3. բոլոր անասնատերերը պետք է միաժամանակ ետ վերադառնան, բայց բոլոր ցանքերի բերքահավաքից ոչ շուտ. 4. մանր անասնապահները (մինչև 3 կով) կարող են քոչից

շուտ վերադառնալ, բայց յուրաքանչյուր անգամ ունենալով այդ մասին հասարակութեան թույլտուութիւնը»¹։

Քերէնք նաև նույն գաւառի Արթիկ գյուղի 1913 թվականի փետրվարի համայնական ժողովի որոշումից քաղվածքներ. «Ընդունել հետևյալ միջոցառումները. 1. զարնա սկզբից մինչև նոյեմբերի 1-ը ամենեկին թույլ շտալ ինչպես մեր հողարածիւնների սահմանում, այնպես էլ մեր հասարակութեանը հատկացված պետական արոտավայրերի սահմաններում այն տնտեսատերերին՝ ոչխարներ, այծեր արածացնելու, որոնք ունեն եղջերավոր անասուններ 3—4 անգամից ավելի, քան մեր մյուս անդամներին, որոնք շունեն ոչխարներ և գառներ։ 2. Ամբողջ խոշոր եղջերավոր անասունը հունիսի սկզբի օրերից պետք է արածացվի քոչատեղում, ցանքերից դուրս, եղները հատուկ նախիրներով, յուրաքանչյուր նախիր պետք է լինի ոչ պակաս հարյուր գլխից, իսկ կովերը, ձիերը ստերջները, գոմեշները, ինչպես նաև հորթերը, գոմշաձագերը, էշերը, պետք է արածացվեն առանձին. 3. Թույլ տալ առանձին արածացնելու եղներին միայն դաշտային աշխատանքների ժամանակ, այսինքն՝ արոտի տանելու սկզբից մինչև հացահատիկի բերքահավաքի ավարտվելը»²։

Այդ միջոցառումները գլխավորապես ընդունվել են ցանքերը տրորելուց պահպանելու համար, բայց դրանք վկայում են ինչպես իրենց, այնպես էլ վարձակալված արոտավայրերը անբաժան տիրելու մասին։ Համայնքի բոլոր անդամները անբաժան կերպով օգտագործում էին նաև խոտհարքային հողամասերը, ջրատեղիները, անասնատեղերը և ճահիճները։

Խոտհարքի տեղամասերը կամ հարում էին միատեղ և խոտը համեմատական կերպով բաժանում ծախսված աշխատանքի վրա, կամ ամեն տարի բաժանում էին կարիք ունեցող անասնատերերի միջև։

Սակայն, հետոնֆորմյան ժամանակաշրջանում ձմեռային

¹ Հայկական ՍՍՌ, ՊԿԱ, ֆ. 91, գ. 379, թ. 5։

² Հայկական ՍՍՌ, ՊԿԱ, ֆ. 91, գ. 309, թ. 2։

և ամառային արոտավայրերը օգտագործում էին գլխավորապես հասարակության ունեւոր անդամները, որոնք խոշոր անասնատերեր էին: 1885 թվականին արոտավայրերի տեղամասերը ցարական պաշտոնյաների կողմից ստուգելու ժամանակ պարզվեց, որ Ալագյազի շրջանի Կերբուլախ տեղամասը գտնվում է Օբա-Բաշի Ղասում Աղա Մահմուդ Աղա օղլու և նրա 13 հարեանների ձեռքում: Աղմազյանի շրջանի Գեյ-յուրտ տեղամասը՝ Օբա-Բաշի Մաշադի Քյալբազի Յուսուպ օղլու և նրա 14 հարեանների ձեռքում: Այրիջայի շրջանի Կարագյուլ տեղամասը՝ Օբա-Բաշի Քյալբազի Արդուլա Մամեդ Շահվերդիի և նրա 28 հարեանների ձեռքում:

Օբա-բաշին արոտավայրի տնտեսությունը ղեկավարում էր ինքնուրույն կերպով. վարձում էր հովիվներ և պահակներ, հաշվում էր արոտավայրի համար տրվող վարձը և հարեաններից գանձում էր նրանց յուրաքանչյուրին բաժին ընկնող ծախսերը, իր հարեաններին վարգադրում էր ինչպես ինքն էր ցանկանում, սրան կամ նրան հեռացնում էր տեղամասից և դաժան կերպով շահագործում նրանց: Բնակչության միջև տվյալ ժամանակում նրա իրական կարիքների համապատասխան արոտավայրերը բաշխելու սկզբունքը մտցնելով և արոտավայրերը օգտագործելու համար հերթական վարձատրություն սահմանելով, Օբա-բաշիի ինստիտուտը օրինականացվեց: Օգտվելով այդ որոշումից (1884 թվական) Օբա-բաշիները ամենից առաջ սկսեցին լայն շափերով վերավաճառել իրենց տրամադրության տակ գտնվող արոտային հողատարածությունները և իրենցից կախման մեջ դնել գյուղի աչք բնակիչներին, որոնք դուրս էին մնացել վաղուց արդեն կազմավորված խմբերից: «Զի կարելի լուծյան մատնել, որ արոտավայրի տեղամասին գրանցված մի քանի կամ նույնիսկ մի քանի տասնյակ ծխերին կարգադրում է մեկ անձնավորություն: Այսպես, օրինակ, Մուստաֆա Աղա Ռուստամ օղլու և նրա 73 հարեաններին ցույց է տրված 2706 դեսյատին արոտավայր 83 ուրվի 75 կուպեկ վարձատրությամբ: Այդ նույն արոտավայրը տնօրինում է մեկ անձնավորություն, որը, այն մաս-մաս վաճառելով տարբեր

մարդկանց և հասարակություններին, ստանում է 5—7 հազար ուրբի...»¹։ (Շրջանի հատուկ հանձնարարությունների աստիճանավորի ժամանակավոր պաշտոնակատարի զեկուցումից)։ «Արոտավայրերի ամրացումը որոշակի խմբերին տվյալ գյուղի կամ ձմեռանոցի մյուս բնակիչներին զրկել է ինքնուրույն անասնապահներ դառնալու հնարավորությունից և նրանց տնտեսական ծանր կախման մեջ է դրել Օբա-Բաշու այն բախտավորներից, որոնց անունները պատահաբար գրված են հետազոտվող արոտավայրերի ցուցակում» (Նրեանի գավառի I բաժնի հաշտարար միջնորդի զեկուլցից)²։

Նրկիրը զարգացման կապիտալիստական ուղի թևակոխելու համեմատ արոտավայրերը, առանձնապես ձմեռային արոտավայրերը (ոչխարանոցները), փաստորեն դարձան կուլակների և անասնաարդյունաբերողների տիրույթ։

Ալեքսանդրապոլի գավառի Կիզիլ-Օրան գյուղի բնակիչների 1913 թվականի մարտի 27-ի դիմումի մեջ ասվում է. «Մեր համագյուղացի Մաշադի Աբդուլլա Սադիխ օղլին իր տղաների՝ Բալաբեգ և Սադիխ Աբդուլլա օղլիի և հարազատների հետ ունենալով 500 գլուխ խոյ, 500 գուլա ոչխար, 20 ձի, 100 գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն, 200 հորթ և 20 էջ, միանգամայն խոշոր անասնաարդյունաբերող է, որը անասունները պահում է բացառապես առևտուր անելու համար... Նվ իսկապես, այդ անձինք ոչ միայն հափշտակել են մեր ամբողջ արոտավայրերը, այլև իրենց անասունը հաճախ ուղղակի արածացնում են մեր վարելահողում»³։

«Ոչխարանոցները ջոկում էին այն գյուղացիները, որոնք ավելի շատ խոյեր ունեին, քան իրենց մյուս համագյուղացիները»⁴, գրում է իր զեկուլցի մեջ 1873 թվականին Շարուր-Ղարալագյազի գավառապետը։

Մասնավոր անասնապահների ձեռքում արոտավայրերի

¹ Հայկական ՍՍՌ, ՊԿԱ, ֆ. 133, գ. 2308, թ. 37։

² Յարիզմի ագրարային քաղաքականութունը և գյուղացիական շարժումը Հայաստանում XX դարի սկզբում, էջ 163։

³ Հայկական ՍՍՌ, ՊԿԱ, ֆ. 91, գ. 379, թ. 3։

⁴ Նույն տեղը, ֆ. 133, գ. 1347։

կենտրոնացման պրոցեսին նպաստեց ցարական կառավարության 1884 թվականի հունիսի 29-ի օրենքը, որը արոտավայրերը տալիս էր ինչպես գյուղացիներին, այնպես էլ արտոնյալ անձանց սերնդե-սերունդ օգտագործելու՝ յուրաքանչյուր դեսյատինի համար տրվող վարձը գանձարան մուծելու պայմանով։ Այդ օրենքի շնորհիվ համայնքների միջև (ընդհանուր նշանակության) ձմեռային և ամառային արտավայրերի հետ գոյացան նաև բաժանման ենթակա արտավայրեր։ Դրա հիման վրա համայնքի ամեն մի մասնակից իրավունք ստացավ համայնքից դուրս, ինքնուրույն կամ համայնքի մյուս անդամների հետ, վարձակալման սկզբունքներով պետական արոտավայրերը վերցնել իբրև հողաբաժին, իսկ հետագայում դրանք դարձնել նաև իր մասնավոր սեփականություն։ Բացի դրանից, պետական արոտավայրերը կապիտալիստական գործարարների կողմից դարձան առևտրի և շահագործման օբյեկտ։ Ահա թե ինչ է դրում հատուկ հանձնարարությունների աստիճանավոր ժորժելաձեն այդ առթիվ.

«Դեսյատինի սահմանված վարձը շատ ավելի ցածր էր նման հողերի գոյություն ունեցող վարձակալական վճարից։ Խիստ հաճախ էին այն դեպքերը, երբ դեսյատինի սահմանված վարձը 20 կոպեկ էր, իսկ այդ հողերի համար վարձակալման վճարը հավասար էր 2 և 3 ռուբլու¹։ Այնուհետև հեղինակը ասում է, որ նման դրությունը անխուսափելի կերպով պետական արոտավայրերը վեր է ածում լայն առևտրի օբյեկտի։ Պետական գույքի Երևան-Կարսի կառավարչության 1899 թվականի հոմավարի 9-ի ղեկուցագրից երևում է, որ 36000 դեսյատին տարածությամբ ձմեռային արոտավայրերի 35 տեղամասերի համարյա 25 տոկոսը ինքնաշահման հափշտակված էր։ «Պետական ձմեռային արոտավայրերի օգտագործման մեջ,— ասում է Զոլոտարյովը,— ոչ մի կարգ չկա, յուրաքանչյուր քաղաքիսի՞ն հափշտակում և ուժեղի իրավունք գոյություն ունի։

¹ Հայկական ՍՍՌ, ՊԿԱ, ֆ. 133, գ. 2308.

Պետական հողերի և բահրային հողվածների վերակա-
ցումների 1907 թվականի հունիսին կայացած համագումարում
պարզվեց, որ Ալագյազի շրջանում արոտավայրերի 273 տե-
ղամասից միայն 53-ը գտնվում էին գյուղական համայնք-
ների տրամադրության տակ, մնացած 220 տեղամասը
առանձին անձանց և խմբերի ձեռքումն էր։ Վարձակալական
հիմունքներով պետական հողեր ձեռք բերելով, ունեորների
առանձին խմբերը դրանք վաճառում էին գյուղացիներին 5—
10 անգամ թանկ, քան վարձակալման գներն էին։ Այսպես,
օրինակ, ինչպես երևում է նույն համագումարում տրված դե-
կուցումից, Նոր Բայազետի շրջանի «Աղակայա» արոտավայրը
վարձակալ Նավթալի Ալի օղլին 1904 թվականին վերավա-
ճառեց պետական գնից 10 անգամ թանկ, իսկ Ալա-
գյազի շրջանի «Կարա-Բուլաղ» արոտավայրը՝ 5,5 անգամ
թանկ։

Որքան ավելի աճում էր անասունների դիտաքանակը,
այնքան ավելի մեծանում էր բնակչության արոտավայրեր
ձեռք բերելու պահանջը և այդ հասցնում էր նրանց գներն
անշեղորեն բարձրացնելուն։ Այդ էլ հենց օգտագործում էին
Օրա-բաշիները։ Նրանք, ինչպես մենք, նշել ենք, սկսեցին
լայն շափերով վերավաճառել իրենց տրամադրության տակ
գտնվող արոտավայրերը։

Նույն Զուլտարյուվը մեկ ուրիշ տեղ գրում է, որ քրդական
անասնաարդյունաբերողների ղեկավարները օգտվելով այն
բանից, որ արոտավայրերը վերցնում էին նրանք գանձարա-
նից, իրենց համարում էին նրանց փաստացի տերերը
և շահավետ գնով տալիս էին կարիքավորներին օգտագոր-
ծելու։

Այսպիսով, Հայաստանում կապիտալիստական հարաբե-
րությունների զարգացման զուգընթաց համայնական հի-
մունքները արոտային տնտեսության ընագավառում ևս ըս-
կըսեցին քայքայվել։ 1884 թվականի օրենքը անհրաժեշտ է
դիտել որպես այդ հարաբերությունների զարգացման ար-
դյունք, իսկ վերևում բերված համայնական որոշումները՝
որպես համայնական հիմքերը կործանումից պահպանելու
վերջին փորձ։

3. Ապրանքափողային հարաբերությունների աճումը

Մինչև ֆորմյան ժամանակաշրջանում առևտուրը երկրի ներսում չափազանց թույլ էր զարգացած: Ֆաբրիկաների լիովին բացակայությունը, աննշան արդյունաբերությունը, քաղաքների հեռավորությունը առևտրական գործունեության գլխավոր կենտրոններից, հաղորդակցության ճանապարհների զարգացման բացակայությունը և այլն խանգարում էին առևտրի զարգացմանը երկրի ներսում: Առևտուրը ոչ միայն զարգացած չէր, այլև կատարվում էր ամենապրիմիտիվ ձևերով և կողոպտչական մեթոդներով: Տեղական առևտրականները՝ բազազները, ատարները, ալաֆները, բախկալները, դուքանչիները և շարժիները ամենացածր գներով գնում էին գյուղացիների արտադրանքները և մեծ շահույթով իրացնում քաղաքի բնակիչներին: Դրա հետ միասին (բազազները և շարժիները) եռապատիկ թանկ գներով գյուղացիների մեջ իրացնում էին արդյունաբերության արտադրանքները: Եվ դա հասկանալի է, «Որքան ավելի խուլ է գյուղը, որքան ավելի հեռու է կանգնած նա կապիտալիստական նոր կարգերից, երկաթուղիներից, խոշոր գործարաններից ու խոշոր կապիտալիստական հողագործությունից, — այնքան ավելի ուժեղ է շրջակա գյուղացիների ենթարկումը նրանց, այնքան ավելի բիրտ ձևեր է ընդունում այդ ենթարկումը»¹:

Հայկական գյուղերի հետամնացությունը և տեղական տգործկ-առևտրականների ու վաշխառուների կողմից գյուղացիների շահագործման կոպիտ ձևերը պահպանվեցին բավականին երկար ժամանակ՝ Ռուսաստանում ճարտարատիրական իրավունքը վերացնելուց հետո էլ: Սակայն արդյունաբերական կապիտալիզմի զարգացումը համառ կերպով պահանջում էր տեղական շուկան, հետևապես նաև տեղական առևտուրը ենթարկել իր զարգացմանը:

«...Նրա (կապիտալիստական արտադրանքների Մ. Ե.)

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատոր 3, էջ 486:

տենդենցն այն է, որ ամեն արտադրությունն ապրանքարտադրության փոխարկի ըստ կարելւոյն. սրան հասնելու համար նրա գլխավոր միջոցը նույն արտադրությունը կապիտալիստական շրջանառության մեջ ներքաշելն է հենց¹:

60-ական թվականներին առևտուրը Հայաստանում ոչ միայն սկսեց արագ կերպով զարգանալ, այլև արմատապես փոխվեց նրա բնույթը և նշանակությունը: Խուսական արդյունաբերողները, առանձնապես ֆաբրիկատերերը, սկսեցին ուժեղ կերպով իրենց ապրանքները վաճառահանել ծայրամասային նահանգները, նվաճել տեղական շուկան և ավելի ու ավելի գյուղատնտեսական արտադրությունը վերածել իրենց արդյունաբերության ապրանքա-հումքային բազայի:

Մյուս կողմից, այդ նույն պրոցեսը անխուսափելիորեն գյուղատնտեսության արտադրանքին տալիս է ապրանքային թեքում, ուժեղացնում է տնտեսական կապերը առանձին ռայոնների և գյուղերի միջև, հողագործության մեջ մտցնում է մասնագիտացման սկզբունք և այդ ամենով ընդարձակում ներքին շուկան: Այդ ֆոնի վրա էլ ծավալվում է առևտրական կապիտալի գործունեությունը:

Ճորտատիրական իրավունքի վերացումից հետո առևտրի արագ զարգացման մասին վկայում են հետևյալ թվականի տվյալները. կովկասյան օրացույցի տվյալներով Երևան և Ալեքսանդրապոլ քաղաքների ներքին առևտրի միջին տարեկան շրջանառությունը մինչև ռեֆորմը կազմում էր ոչ ավելի, քան 400 հազար ռուբլի: 1866 թվականի տվյալները ասում են, որ նրանց առևտրական շրջանառությունը ավելացել է ավելի քան 2 անգամ: Երևանում 1866 թվականին կար 480 առևտրական, որոնք ունեին 437 հազար ռուբլու տարեկան շրջանառություն: Նույնպիսի աճում ունի առևտուրը Ալեքսանդրապոլում: Բերենք այդ տվյալները: (Տե՛ս 90 էջը):

Այստեղ ուշադրություն պետք է դարձնել առևտրականների առաջին խմբի վրա, որոնց ձեռքին գտնվում էր ամբողջ ապրանքաշրջանառության ավելի քան 74 տոկոսը: Բանը ոչ

¹ Կ. Մարքս, Կապիտալ, հ. II, էջ 81:

Առևտրի տեսակները	Երևան		Ալեքսանդրա- պոլ		Ընդամենը	
	առևտրակ- րանակը	տարեկան ըրջանա- սույթ.	առևտրակ- րանակը	տարեկան ըրջանա- սույթ.	առևտրակ- րանակը	տարեկան ըրջանա- սույթ.
Բազազներ	253	353000	300	290000	553	643000
Աթթարներ	52	20000	150	55000	202	75000
Բախկալներ	67	16000	120	25000	187	41000
Դուքանչիներ	63	34000	100	60000	163	94000
Այլք	45	14000	—	—	45	14000
Ընդամենը	480	437000	670	430000	1150	867000

միայն նոր տեսակարար կշիռն է, այլև նրա բնույթը և նշու-
նակությունը:

Բազազները առևտուր էին անում գլխավորապես ռուսա-
կան ֆաբրիկաների (առավելապես Մոսկովայի և Նիժնի-Նովո-
գորոդի ֆաբրիկաների) արտադրած ապրանքներով:

Ռուսական ֆաբրիկաների արտադրած բոլոր, բամբակ-
յա, կիսամետաքսյա և մետաքսյա կտորեղենը աստիճանա-
բար ներքին շուկայից դուրս էր մղում տեղական արտա-
դրության գործվածքները: Ռուսական ֆաբրիկաների ապ-
րանքներով առևտուր անելը արագ կերպով սկսեց զարգանալ
նաև գյուղում, որի հետևանքով գյուղացիները անձնական
սպառման ասպարեզում աստիճանաբար ենթարկվում էին
շուկային:

Հենց այդ է, իսկապես ասած, առևտրական կապիտալի
հեղափոխականացնող դերը հետեհֆորմյան Հայաստանում:
Կ. Մարքսը անգլիական առևտրի հեղափոխականացնող դե-
րը Հնդկաստանում տեսնում էր նրանում, որ նա իր ապ-
րանքների էժանությամբ ոջնացրեց տեղական մանածու-
գործությունն ու ջուհակությունը, քայքայեց նաև արդյունա-

բերա-հողագործական արտադրութեան միասնութիւնը և, աշխարհով քայքայման հասցրեց համայնքը: Սակայն Մարքսը, ելնելով Ռուսական առևտրի մինչոնֆորմիայն վիճակից, դրա հետ մեկտեղ գրել է, որ «Անդիական առևտրի նկատմամբ հակադրութիւն կազմելով՝ ռուսական առևտուրը, ընդհակառակն, կանգուն է թողնում ասիական արտադրութեան տնտեսական հիմքը»¹:

Բայց, ելնելով ռուսական առևտրի հետոնֆորմիայն ժամանակաշրջանի վիճակից, Էնգելսը անհրաժեշտ համարեց ծանոթագրութեան մեջ գրել. «Այս էլ է սկսում փոխվել այն ժամանակվանից դեսը, երբ Ռուսաստանը ջղաձգական ջանքեր է անում դարգացնելու սեփական կապիտալիստական մի արտադրութիւն, որը նախանշված է բացառապէս ներքին և սահմանամերձ ասիական շուկայի համար»²:

Առևտրական կապիտալի գործոններութիւնը Հայաստանում հետադաշտով կապիտալիստական արտադրութեան ընդհանուր դարգացման հիման վրա արագ կերպով ընդարձակվում է: Մենք հնարավորութիւն չունենք մեր աշխատութեան մեջ ցույց տալու առևտրի աճման դինամիկան ըստ տարիների, նույնիսկ տասնամյակների, քանի որ դրա համար համապատասխան վիճակագրական տվյալներ չկան: Սակայն մեզ հաջողվեց թիֆլիսի պետական արխիվում առևտրի և առևտրա-արդյունաբերական հաստատութիւնների գլխավոր ստուգման ամսագրերից տվյալներ քաղել, որոնք վերաբերում են 1890 թվականին և դրա հիման վրա պարզել առևտրի վիճակը Հայաստանում (տե՛ս էջ 92):

Այդ թվերի մեջ մենք չենք մտցրել առևտրա-արդյունաբերական ձեռնարկութիւնները, թեև դրա համար անհրաժեշտ տվյալներ ունենք: Դժբախտաբար, մեզ չի հաջողվել պարզել ինչպէս առանձին խմբի, այնպէս էլ ամբողջ առևտրի շրջանառութեան գումարը: Սակայն մենք կարող ենք այդ թերութիւնը վերացնել առևտրական միավորների քանակը շրջ-

1 Կ. Մարքս, Կապիտալ, հատոր III, մաս I, էջ 321:

2 Նույն տեղում:

[illegible]

շապատույտների միջին թվաբանական գումարի հետ բազմապատկելու միջոցով և, դրա հիման վրա, որոշել նրանց տարեկան շրջանառությունը: Այդ դեպքում մենք կստանանք առաջին խմբին 166750 ռուբլի, երկրորդ խմբին՝ 563000 ռուբլի, երրորդ խմբին՝ 1201500, չորրորդ՝ խմբին՝ 1561000, հինգերորդ խմբին՝ 1410000, վեցերորդ խմբին՝ 375000, յոթերորդ խմբին՝ 35000, ութերորդ խմբին՝ 22500, իններորդին՝ 302000 և տասներորդ խմբին՝ 600000 ռուբլի: Բոլոր խմբերի ընդհանուր շրջանառությունը կկազմի 6551750 ռուբլի գումար:

Առևտրի ընդհանուր աճը ավելի ունի՞ քան պատկերացնելու համար մենք վերցնենք միայն քաղաքային առևտրի աճը և Երևանի ու Ալեքսանդրապոլի տվյալները համադրենք 1866 թվականի տվյալների հետ (տե՛ս էջ 94):

Կիրառելով յուրաքանչյուր խմբի տարեկան շրջապատույտի գումարը՝ որոշելու այդ նույն մեթոդը, մենք կստանանք առաջին խմբին՝ 36000 ռուբլի, երկրորդին՝ 379500, երրորդին՝ 723000, չորրորդին՝ 1027500, հինգերորդին՝ 1117500, վեցերորդին՝ 325000, յոթերորդին՝ 332500, ութերորդին՝ 302500, իններորդին՝ 22500 և տասներորդին՝ 600000 ռուբլի: Քաղաքային ամբողջ առևտրի ընդհանուր տարեկան միջին շրջապատույտը կկազմի 4888000 ռուբլի:

Այդ գումարից 2890000 ռուբլի ընկնում է Երևանին և Ալեքսանդրապոլին: Համեմատելով երկու քաղաքների 1890 թվականի առևտրի շրջապատույտի գումարը 1868 թվականի շրջապատույտի գումարի հետ, որը հավասար էր 867000, ապա քսանչորս տարվա աճը կկազմի ավելի քան 3,3 անգամ:

Այդ ժամանակաընթացքում առևտրի ձևերը և եղանակները արմատապես փոփոխվել էին: Վերջնականապես քայքայվել էր առևտրի ցեխային կարգը, անցյալի գիրկն էին անցել առևտրի տեսակների հին անվանումները, մեծացել էին առևտրական միավորները և չարչիների փոխարեն գյուղերում առաջ էին եկել առևտրական խանութները: Միաժամանակ քաղաքներում առաջ էին եկել առևտրական խոշոր հաստատություններ: Երևանում, օրինակ, հայտնի էին որ-

Քաղաքային առևտրի վիճակը 1898 թվականին

Քաղաքների անունները	Արհեստների և առևտրի ճյուղերի անունները									
	Կապիտալի - առևտրի - արհեստ	Կապիտալի - առևտրի - արհեստ	Կապիտալի - առևտրի - արհեստ	Կապիտալի - առևտրի - արհեստ	Կապիտալի - առևտրի - արհեստ	Կապիտալի - առևտրի - արհեստ	Կապիտալի - առևտրի - արհեստ	Կապիտալի - առևտրի - արհեստ	Կապիտալի - առևտրի - արհեստ	Կապիտալի - առևտրի - արհեստ
Երևան	577	22	111	216	62	55	11	16	1	67
Ալեքսանդրապոլ	457	62	183	95	67	17	4	—	—	28
Կարս	255	31	127	81	15	5	6	—	1	—
Նախիջևան	270	3	61	52	83	54	5	3	5	4
Նուր Քալապետ	97	7	12	30	37	11	—	—	—	—
Փրկուքար	44	19	12	8	1	4	—	—	—	—
Ընդամենը	1711	144	506	452	265	149	26	19	1	99

պէս խոշոր առևտրականներ Առաքել Աֆրիկովը, որի առևտրական շրջանառութիւնը հասնում էր մինչև 90000 ռուբ., Զաքարյա Գևորգյանը, Բարսեղ Եղիազարյանը, Ավետիս Ենգիբարյանը, Սարգիս Հախնազարյանը և ուրիշներ, որոնց առևտրական շրջանառութիւնը գերազանցում էր 50000 ռուբլոյ:

Առևտրական կապիտալը ավելի ինտենսիվ զարգացավ 90-ական թվականներից հետո: 1902 թվականի Կովկասյան օրացույցի տվյալներով՝ 1900 թվականին, ընդհանուր առևտրական շրջապտույտը 1890 թվականի համեմատութեամբ, երևանի նահանգում աճեց ավելի քան 2 անգամ (շրջանառութեան ընդհանուր գումարը հավասար էր 14035120 ռուբլու), շահույթների ընդհանուր գումարը՝ 126557 ռուբլի: Ընդ որում առևտրական հաստատութիւնների ընդհանուր քանակը նվազեց, իսկ 50000 և ավելի ռուբլու շրջանառութեան ունեցող առևտրականների թիվը տասնամյակի ընթացքում ավելացավ երեք անգամ: Այդ աճումը կատարվեց ոչ ամբողջական քաղաքային բնակչութեան ավելացման և նրա արդյունաբերական գործառնութեան ուժեղացման, որքան շնորհիվ այն բանի, որ փոփոխված պայմանների հետևանքով գյուղացին նախընտրում էր արտադրել շուկայի համար, և ստացած փողով գնել իրեն նահրաժեշտ արդյունաբերական առարկաները՝ իր սպառողական և արտադրական կարիքները հոգալու համար: Որ դա այդպէս է, այդ մասին վկայում է քաղաքային բնակչութեան համեմատաբար դանդաղ աճումը առևտրական շրջանառութեան աճի համեմատ: 1890 թվականի Կովկասյան օրացույցի տվյալներով 1865—1886 թվականներին երևանի բնակչութիւնը աճել էր ընդամենը 25,1 տոկոսով: Այնքանադրապոլիսը՝ 44 տոկոսով: Այսպիսով, քաղաքային առևտրի շրջանառութեան աճի տեմպը ավելի քան 2 անգամ առաջ էր անցել քաղաքի բնակչութեան աճման տեմպերից: Հետագայում քաղաքային բնակչութեան աճման և քաղաքային առևտրական շրջանառութեան աճման տեմպերի տարբերութիւնը է՛լ ավելի արագ է ավելանում: Այստեղ հարկ չկա խոսել հետեւի տրամյան ժամանակաշրջանի քաղաքների աճման մասին: Անկասկածելի է, որ այդ աճումը տեղի էր

ունենում. Բայց մենք համաձայն չենք այն բանի հետ, որ քաղաքային բնակչության աճումը արդյունաբերության զարգացման ուղղակի հետեանքն է, ինչպես այդ գրում է պրոֆ. Հ. Թումանյանը: 1865—1886 թվականների ժամանակամիջոցում Հայաստանի քաղաքներում արդյունաբերական որևէ տեղաշարժ տեղի չի ունեցել:

1890 թվականի գլխավոր ստուգման տվյալներով Երևանում գործում էին լիմոնադի 2 գործարան, աղյուսի 1 գործարան, օղու 1 գործարան, զարեջրի 1 գործարան, կաշվի 4 գործարան, տպարաններ 3, գինեգործական 1 գործարան, գաջի 7 գործարան և ջրային 11 համանք: Բայց նրանցից յուրաքանչյուրի տարեկան շրջանառությունը, բացառելով Թաիրովի գինեգործարանը, հավասար էր 1000-ից մինչև 5000 ռուբլու, իսկ բանվորների քանակը չէր անցնում հինգ մարդուց: Հետևապես քաղաքային բնակչության աճումը այդ ժամանակաշրջանում պետք է բացատրել քաղաքների առևտրական գործունեության ուժեղացումով և նրանց մեջ արհեստավորների կենտրոնացումով:

Անհրաժեշտ է նշել, որ քաղաքի առևտրականներից շատերը զբաղվում էին նաև արդյունաբերական գործունեությամբ: Այսպես, օրինակ, Կուլպինի աղահանքը վարձակալել և պահպանում էր II գիլդիայի առևտրական Ջաքարյա Ջանփուլադովը, Ալեքսանդրապոլի զարեջրի գործարանը պատկանում էր II գիլդիայի առևտրական Թելավցի Իվան Կլագովին, նրան էր պատկանում նաև լիմոնադի գործարանը: Երևանի տպարաններից մեկը գտնվում էր II գիլդիայի առևտրական Գյուլամիրյանի ձեռքում, համարյա բոլոր ջրասանդերը այստեղ պատկանում էին առևտրականներ Խ. Ավետյանին, Խուդաբաշյանին և Ավանիսյանին:

Նույնպիսի դրություն հետոնֆորմյան ժամանակաշրջանում մենք նկատում ենք գյուղական վայրերում: Առևտրական կապիտալը սողոսկելով գյուղ, ոչ միայն էժան գներով գնում էր գյուղացիական արտադրության արդյունքները և թանկ գներով վաճառում նրանց արդյունաբերական արդյունքներ, այլև հնարավոր բոլոր միջոցներով իր ձեռքն էր

վերցնում այգիները-աղացները, արոտավայրերը և այլն, և դրանք դարձնում շահի աղբյուր:

Ավելի մանրամասն քննարկենք առևտրական կապիտալի ազդեցությունը դյուղացիության քայքայման վրա: Ապրանքա-առևտրական կապիտալը կամ առևտրական կապիտալը, ինչպես հայտնի է, ընդգրկում է արտադրության զանազան եղանակների ապրանքները: Այդ դերը նա կատարում է նաև կապիտալիզմի դարաշրջանում: Բայց այստեղ նա ինքնուրույն չէ և ենթարկված է արդյունաբերական կապիտալին, ժառաջում է նրան, նրա առանձնացած մասն է: Ընդ որում, նա իրացնելով արտադրողական կապիտալի արտադրանքը կապիտալիստական ոլորտից դուրս, ռնպաստում է ամբողջ ապրանքային արտադրությունը կապիտալիստական ապրանքային արտադրության անցնելուն: Իսկ կապիտալիստական ապրանքային արտադրության զարգացումը քայքայում և կազմալուծում է արտադրության հին ձևերը, որոնք նկատի են առնված առավելագույն անմիջականորեն սեփական սպառման բավարարումը և ապրանք է դարձնում միայն արդյունքի ավելցուկը¹:

Այսպիսով, արդյունաբերական կապիտալը, այն բանից հետո, երբ նա դառնում է տիրապետող կամ նույնիսկ լինելիության պրոցեսում, կործանում է արտադրության հին ձևերը և ոչ կապիտալիստական ապրանքային արտադրությունը դարձնում է կապիտալիստական, գլխավորապես արտադրության հին եղանակները իր շրջանառության պրոցեսը ներգրավելու միջոցով:

Հետոնեֆորմյան ժամանակաշրջանում առևտրական կապիտալի թափանցումը հայկական համայնքի մեջ կատարվում էր երկակի եղանակով. մի կողմից՝ իրենք ունեոր գյուղացիները, վերցնելով գիլդիական լիկայագրեր, դառնում էին առևտրականներ և մյուս կողմից՝ քաղաքի առևտրականները գնումների, գրավականների և այլնի միջոցով հափշտակում էին դյուղացիական հողաբաժինները և դրանք դարձնում իրենց մասնավոր սեփականությունը:

¹ Տե՛ս Կ. Մարքս, Կապիտալ, հատոր II, էջ 14:

«Առևտրականները և կուլակները շրջանցում են օրենքը (1857 թվականի օրենքը հողաբաժինների անօտարելի լինելու վերաբերյալ—Մ. Ե.), նրանք չքավոր գյուղացիների հետ կնքում են այնպիսի պայմանագրեր, որոնցով վերջիններս ձեռք են բերում հողաբաժինները, առավելապես այգիները՝ անժամկետ-ժառանգաբար տիրելու և օգտագործելու իրավունքով... Իրա հետևանքով հարստացած գյուղացիները ունեն մի քանի այգի, մինչդեռ համայնքի չքավոր անդամները զրկվում են տնտեսական տեսակետից այդ ամեաարժեքավոր հողերից»¹—ասվում է «Պետական գյուղացիների տրեստեսական կենցաղի ուսումնասիրման նյութերի ամփոփագրի» մեջ:

Արխիվային աղյուսներով Դվինի գյուղական հասարակության Ղրխ-Քզովան գյուղը բաղկացած էր 60 ծխից, այդ թվում 20 ծուխ կողմնակի: 1909 թվականին արական սեռի 186 հոգուց 85 հոգի կողմնակիներ էին,² որոնք գրանցվել էին Ղրխ-Քզովան գյուղի հասարակությունը՝ այդ նույն Ղրխ-Քզովանցիներից այդու հողամասեր գնելու հետևանքով: Այդ կողմնակիները քաղաքից եկած այն առևտրականները և վաճառատուներն էին, որոնք տիրացել էին գյուղացիների հողաբաժիններին:

Առևտրական կապիտալը այդ դեպքերում հանդես է գալիս ոչ միայն գնորդի և վաճառողի դերում, այլև վաճառուի և արտադրողի դերում: Փոքր Մարիաբի հասարակությունը, — իր զեկուլցի մեջ զբաղվում է Հատուկ հանձնարարությունների ատիճանավոր Զորչելաձեն, — զայրացած են Չարուխյանի վաճառուի դերումը, որը խանութից բնակիչներին ապրանքներ վաճառելով և նրանցից մուրհամներ վերցնելով այնպես էր կապկպել բնակիչներին, որ նրանք՝ սարիարցիները, ներկայումս գտնվում են նրա անվնասելի պարտքերի տակ³: Քննարդ է, որ Հովհաննես Չարուխյանը ակզբից ձեռք բերեց հա-

¹ «Պետական գյուղացիների տնտեսական կենցաղի ուսումնասիրման նյութերի ամփոփագիր», հատոր 1, էջ 14—15:

² Հայկական ՄԴԻ, ՊՎԵ, ֆ. 181, ք. 38, ք. 78—90:

³ Տե՛ս Հայկական ՄԴԻ, ՊՎԵ, ֆ. 181, ք. 2158, Զորչելաձենի զեկուլցագիրը:

սարակության աղացը, հետո աղացին կից կառուցեց խանութ, իսկ այնուհետև սկսեց աստիճանաբար զավթել գյուղացիական հողերը: Այդ ցույց է տալիս բազմաթիվ աճեղանակներից մեկը միայն, որոնց օգնութեամբ առևտրական կապիտալը արտադրողներին ենթարկում է իրեն:

Այստեղ առանձնապես կարևոր է նշել այն հանգամանքը, որ ինչպես առաջին դեպքում, երբ արտադրողը դառնում է առևտրական, այնպես էլ երկրորդ դեպքում, երբ քաղաքի առևտրականը թափանցում է համայնք, գյուղացիների հողերի հափշտակման պրոցեսը տեղի է ունենում կապիտալիստական հիմքի վրա: Երկու դեպքում էլ, մի կողմից քայքայվում են շքավոր գյուղացիները և այդ բազայի վրա ստեղծվում է կապիտալիստական խոշոր ապրանքային արտադրություն և, մյուս կողմից, քայքայված գյուղացիները դառնում են վարձու բանվորներ:

Իսկ ասածից ինչ հետևություն կարող ենք անել.

1 Ճորտատիրական իրավունքի վերացումը 1861 թվականին հասցրեց արդյունաբերական կապիտալի արագ զարգացմանը Ռուսաստանում: Իսկ վերջինիս զարգացումը անխուսափելիորեն առաջ քաշեց ծայրամասերի տնտեսական ենթարկման հարցը:

2 Մայրամասային նահանգների տնտեսական ենթարկումն արդյունաբերական կապիտալիզմին սկսվեց տեղական առևտրի փոփոխություններից, զարգացումից և իր շարժմանը ենթարկելուց, որն իր հերթին ենթարկեց և շահագործեց մանր ապրանքարտադրողներին:

3 Առևտրի աճումը, տեղական շուկայի ընդարձակվելը և, վերջապես, գյուղացիական ու արհեստավորական արտադրողներին առևտրին ենթարկելը, մի կողմից, հանգեցրեց ապրանքային արտադրության ընդարձակմանը և, մյուս կողմից, կապիտալիստական հիմքի վրա նրանց անխուսափելի շերտավորմանը և քայքայմանը:

4. Վաշխառուական կապիտալի ազդեցությունը գյուղացիների բայֆայման վրա

Արտադրության բոլոր հակամարտ եղանակների ժամանակ վաշխառուական կապիտալը նպաստում է շահագործողների կողմից աշխատավոր մասսաների շահագործման ուժեղացմանը: Դրա հետ միասին, նա մի կողմից՝ քայքայում ու ունշացնում էր տիրապետող դասակարգերի սեփականության հին ձևերը և, մյուս կողմից՝ անխնա կերպով քայքայում էր մանր արտադրողներին: Նույնիսկ բուրժուական հասարակության մեջ վարկային սխտեմը, որը արդյունաբերական կապիտալի առանձնացած մասն է, նպաստելով կապիտալի համակենտրոնացմանը և կենտրոնացմանը, մի կողմից՝ հանգեցնում է արտադրության ավելի և ավելի մեծ շափով հանրայնացմանը քչերի ձեռքում և, մյուս կողմից՝ միլիոնավոր մանր ապրանքարտադրող մասսաների քայքայմանը:

Մեր խնդիրը չէ մանրամասն վերլուծել վաշխառուական կապիտալի էությունը և գործունեությունը՝ մարդկային հասարակության զարգացման տարբեր աստիճաններում, և այսպատճառով մենք սահմանափակվում ենք միայն նրա դերը վերլուծությանմբ՝ Հայաստանում ֆեոդալիզմից կապիտալիզմին անցնելու ժամանակաշրջանում:

Երևանի նահանգը և Կարսի մարզը ցարական կայսրության ամենահետամնաց նահանգներից ու մարզերից մեկն էին: Այստեղ իշխում էր աղքատությունն ու քայքայումը: Գյուղական արտադրողները, ճնշող մեծամասնությամբ, զրույնովում էին մշտական կարիքի մեջ: Փող ունենալու կարիքը առանձնապես ուժեղացավ 1840-ական թվականներից հետո՝ պետական հողի վրա ապրող գյուղացիներին դրամական բահրայի փոխադրելու կապակցությամբ: Հայկական գյուղերի կտրվածությունը միմյանցից, ավելի կամ պակաս խռոչոր քաղաքների բացակայությունը և, վերջապես, հարկերի ու բահրանների անընդհատ ավելացումը գործունեության լայն ասպարեզ ստիղծեցին վաշխառուական կապիտալի համար: Վաշխառուական կապիտալի կողմից կատարվող ան-

դուստ 2ահագործումը առաջ բերեց համաժողովրդական դայ-
րույթ: Նույնիսկ ցարական կառավարութեան աստիճանա-
վորները, որոնք ուսումնասիրել էին գյուղացիների տնտե-
սական վիճակը, իրենց հաշվետվութիւններէ մեջ վաշխա-
ռուական կապիտալի մասին դատապարտութեամբ էին
գրում:

«Գյուղացիների պարտքերն ընդհանրապէս և կուլակների
ու գյուղական ցեցերի կողմից ստրկացված գյուղացիների
թիւը աճում է արտասովոր արագութեամբ: Վերջիններս տո-
կոսների բարձրացման գործում հասնում էին վիրտուոզու-
թեան: Բավական է, որ չքավոր-հողագործը գյուղական «բա-
րերարից» վերցնի 15—20 ռուբլի, որ վստահ կերպով ասվեր,
թե մի ինչ-որ 5—8 տարի հետո նա կդառնա նրա ճորտը»:
Չքավորի լավագույն հողաբաժինը, նրա բանող անա-
սունները, մի խոսքով կենդանի և անկենդան ամբողջ գույ-
քը և, ընդհանրապէս, նրա աշխատանքը անցնում է «բարե-
րարի» ձեռքը»¹, գրում էր ցարական ծառայող Վերսալաձեն:

«Աղքատութիւնը և պարտքը՝ ահա այն ամենը, որ նա
(ընակչութիւնը, Մ. Ե.) այստեղ ունի»², գրում է Մեդզիխովս-
կին, որը հետազոտել է Նոր Բայազետի գավառը: Այդ նույն
բանի մասին է գրել Լ. Սեգալը. «Գյուղացիական հողագոր-
ծական տնտեսութեան համար կրիտիկական պահը,—գրում
է նա,—փող ունենալու կարիքն է, երբ տնտեսութիւնը դի-
մում է հողերի գրաւ դնելուն: Իսկ մի անգամ, երբ գյուղացին
հրապուրանքի ենթարկվեց, նա այլևս ելք չունի, կապիտալի
տոկոսները, անխուսափելի երկարաձգման միջոցով, շարու-
նակ աճելով ու ավելանալով, տուժանքի հետ միասին, ժա-
մանակի ընթացքում հասնում է այնպիսի չափերի, որ պար-
տատուին վճարման ոչ մի միջոց չի մնում, և հողը, ամենից
հաճախ գյուղատնտեսական գործիքների հետ միասին, վերջ
ի վերջո, անցնում է փոխատուին, շարունակելով մնալ այն

¹ Версаладзе, Краткий обзор Александропольского податного участка, Александрополь, 1910 г., стр. 39—40.

² Медзиховский, Краткий очерк Ново-Баязетского уезда, СПб. 1908 г., стр. 3.

մարդու անձնական հաշվին, որը ստացել է համայնական հողերի բաժանման ժամանակ»¹։

Վաշխառուն գյուղացուն հասցնում էր քայքայման աստիճանի ոչ միայն իր տված կապիտալի տոկոսների, այլև նրա աշխատուժը շահագործելու և ապագա բերքը էժան գնելու միջոցով։

Ահա թե ինչ է հաստատում իր եզրակացության մեջ «Գյուղատնտեսական արդյունաբերության կարիքների Երևմտյանի նահանգային կոմիտեն»։ «Լավատեղյակ մարդկանց բոլոր ցուցմունքների մեջ վառ շարքով անցնում է կուլակ-մեծագնացների գործունեության վերաբերյալ հաղորդագրությունը... Ըստ ցուցմունքների, գյուղացիներին գարնանը հարկավոր է վճարել իրենց հարկերը, հարկավոր է սննդամթերք գնել իր համար և անասնակեր, քանի որ թե՛ մեկի, և թե՛ մյուսի պաշարները գարնան մոտերքը սպառվում են, հենց այդ ժամանակ էլ սկսվում են աշխատանքները խաղողի այգիներում և դաշտերում, պահանջվում է բանվորներ վարձել։ Փողի կարիքը շատ խիստ է, իսկ այն վերցնելու ոչ մի տեղ չկա։ Դրանից էլ հենց օգտվում են կուլակ՝ վաշխառուները։ Հարկերը հավաքելու ժամանակ նրանք գտնվում են նույն տեղում և առաջարկում պարտք վերցնել։ Քանի որ այլ ելք չկա, ապա գյուղացիները անհավատալի տոկոսներով պարտք փող են վերցնում։ 16—24 տոկոսը համարվում է բարեբարություն։ 10 ռուբլուց ամսական 30 կոպեկ գանձելը սովորական բան է, սակայն լինում են նաև ռուբլուց ամսական 5 կոպեկ, այսինքն՝ տարեկան 60 կոպեկ։ Այդպիսի խոշոր տոկոս ստանալու հնարավորությունը դրդում է մանուֆակտուրային ապրանքներով առևտուր անող գյուղական առևտրականներին, բանկերից դրամական փոխառություն և փող վերցնել, որոնց համար իրենք վճարում են տարեկան 7—8 տոկոս, եռակի և քառակի բարձր տոկոսներով բաժանել բնակչությանը։ Պարտքի պայմանները է՛լ ավելի ծանրանում են, երբ վարկատուն փողը տալիս է ոչ թե մուրհակով, այլ բերքը վաճառելու պայմանով։ Այն ժամանակ

¹ Л. Сегаль, Крестьянское земледелие в Закавказье, Тифлис, 1912 г., стр. 47.

հարկադրված է ապագա բերքը վաճառել այնպիսի գնով, ինչպես հարմար է առաջարկել վաշխառուին: Այսպես, գարնանը մեկ խալվար (30 փութ) խաղողը վաճառում են 8 ռուբլի, մինչդեռ աշնանը սովորական գինը հասնում է մինչև 30 ռուբլու: Նույն բանը կատարվում է մյուս առարկաների հետ: Վարկի այդքան ծանր պայմանների շնորհիվ հաճախ հողաբաժինները անցնում են վաշխառուների ձեռքը: Եթե փոխառությունը գրված է հողի գրավականում, ապա պարտքը չվճարելու դեպքում հողը սկսում է մշակել վաշխառուն, իսկ նրա տերը իրոք դառնում է հողագուրկ: Այդպիսի դրուժյան պատճառով գյուղի պարտքը տարեցտարի աճում է:

Նահանգի տարբեր տեղերից կանչվել էին գյուղացիներ և նրանք ցուցմունք տվեցին, որ ներկայումս համարյա ամեն մի գյուղում պարտք ունեցող տնտեսությունների թիվը հասնում է իրենց գյուղի ընդհանուր թվի մեկից երկու երրորդին»¹:

Վաշխառության մասին բավականին ճշմարտացի շարադրել է Իվ. Սոլոմատինը, որը ուսումնասիրել է Երևանի նահանգի Նոր Բայազետի գավառի գյուղական հողային համայնքները:

«Ամենաբազմազան հարցերի վերաբերյալ հսկելով տարբեր գյուղերի ժողովներին,— գրում է նա,— ես չեմ կարող չհաստատել մի այնպիսի տխուր երևույթ՝ այսպես կոչված «ցեցերի» ազդեցությունը շինականների վրա... «Ցեցերի» ազդեցությունը կախված է բացառապես հեշտ և էժան վարկի բացակայությունից... փոխարինաբար վերցրած փողի պայմանները՝ պե՛տք է արդյոք այն հատուցվի փողով, շխատանքով կամ հացահատիկով՝ ամենածանր պայմաններն են: Մի խոսքով, այստեղ կրկնվում է վաշխառության ամենատևրական և միևնույն ժամանակ ամենաանորսալի ձևը: Նշված կապիտալիստները, օգտվելով պարտատուների վրա ունեցած ազդեցությունից, ժողովներում խոշոր դեր են խաղում»²:

¹ Памятная книжка Эриванской губернии на 1904 г., стр. 7—8.

² Памятная книжка Эриванской губернии на 1908 г., стр. 240.

Իհարկե, իվ. Սոլոմատինը, վերևում բերված հեղինակները, ինչպես նաև «Գյուղատնտեսական արդյունաբերություն» կարգիքների կոմիտեն» չեն համարձակվում կամ չեն ուզում ասել գյուղացիների քայքայման և երկրամասի հետամնացության իսկական պատճառների մասին: Հակառակ դեպքում նրանք պետք է մերկացնեին նաև ցարական կառավարության ռեակցիոն քաղաքականությունը:

Բերված տվյալները միանգամայն բավական են ցույց տալու համար, թե ինչ ձևով է վաշխառությունը դառնում կապիտալիզմի առաջացման և կազմավորման շարժիչ ուժերից մեկը:

Եվ իրոք: Եթե առաջ վաշխառուները փողի փոխատվություն տալով ֆեոդալին և նրան ենթակա արտադրող-գյուղացուն, նպաստում էին աշխատավորների շահագործման ուժեղացմանը և երկրի տնտեսական անկմանը, ապա նոր պայմաններում, երբ արդյունաբերական կապիտալը արդեն նվաճել էր տիրապետող դիրք և մանր արտադրողներին ներգրավել իր շրջապտույտի մեջ, վաշխառուական կապիտալը, ոչնչացնելով սեփականության հին ձևերը և քայքայելով մանր արտադրողներին, մի կողմից՝ կապիտալի համար ստեղծում էր վարձու բանվորներ և, մյուս կողմից՝ նպաստում էր աշխատանքի պայմանների կենտրոնացմանը: Ինչպես այդ երևում է վերևում բերված դրույթներից, վաշխառուի դերում, հիմնականում, հանդես էին գալիս ունեւոր գյուղացիները, կուլակները և առևտրականները:

Կատարելով վաշխառուի ֆունկցիա, նրանք աշխատանքի պայմանների կենտրոնացման և գյուղացիների քայքայման հետ միասին աշխատանքի այդ պայմանները դարձնում էին ապրանքային արտադրության օբյեկտ, իսկ քայքայված գյուղացիներին՝ իրենց վարձու բանվորներ: Այդ պրոցեսը հասցրեց գյուղացիների ճորտատիրական կախվածության վերացման և հողային ռեֆորմի գոտիներում՝ հին շահագործողին նոր շահագործողով և հին արտադրողին նոր արտադրողով փոխարինելուն: Արտահայտվելով Մարքսի խոսքերով, ֆեոդալը իր տեղը զիջեց վաշխառուին, որը և ինքը դառնում է հողագործ: Հին շահագործողի տեղը, որի շահա-

դործումը կրում էր շատ թե քիչ նահապետական բնույթ, հանդես է դալիս դաժան, փողի ագահ շահագործողը:

Քանի որ Հայաստանում գյուղացիները չդարձան իրենց հողաբաժինների սեփականատերեր, ապա վաշխառուական կապիտալի դործողութունները չհասցրին կապիտալիստական արագ կազմավորման: Այն ավելի շատ կործանում և քայքայում էր ու դրանով հենց մաքրում կապիտալիստական նոր հարաբերությունների ուղին, քան այդ հիման վրա ստեղծվում էին տնտեսության կապիտալիստական ձևերը:

5 Հարկերը և նրանց ազդեցությունը գյուղացիների ֆայֆայման վրա

Առևտրի զարգացման բաժնում մենք ասել ենք, որ բնեղեն հարկերի փոխարինումը դրամականով անցյալ հարյուրամյակի 40-ական թվականներին զգալի չափով նպաստեց ապրանքային արտադրության և փոխանակման զարգացմանը:

Բայց այնտեղ մենք արատրահել էինք գյուղացիության տնտեսական վիճակի վրա նրա ազդեցությունից: Այստեղ մեր առջև խնդիր ենք դնում ցույց տալ, թե ինչ կերպ հարկերը և պարհակները արագացնում են գյուղացիների քայքայման պրոցեսը:

Հարկերը և պարհակները ինքնին չեն կարող լինել գյուղացիության քայքայման ո՛չ ցուցանիշը, ո՛չ էլ կապիտալիստական հարաբերությունների կազմավորման պատճառը, բայց այնտեղ, որտեղ ապրանքային տնտեսությունը զարգանում է կապիտալիստական ուղիով, նրանց ազդեցությունը անտարակույս է, նրանք արագացնում են գյուղացիության քայքայման և կապիտալիզմի գոյացման պրոցեսը: Հարկերի այդ դերը կարելի է նույնիսկ համեմատել որոշ չափով վաշխառուական կապիտալի դերի հետ, սակայն այն տարբերությամբ, որ առաջինները պարզապես գյուղացուց խլում են նրա եկամտի մի մասը, իսկ երկրորդը այդ անում է ստրկացուցիչ տոկոսներ գանձելու միջոցով: Թե՛ մեկը, և թե՛ մյուսը տնտեսապես թուլացնում են մանր արտադրողներին և նրանց մղում են անխուսափելի կործանման հոր-

ձանուտը: Բացի դրանից, հարկային ծանրությունը խիստ բարենպաստ հող է ստեղծում վաշխառուի գործունեության համար: «Հարկերը հավաքելու ժամանակ, — ասվում է գյուղատնտեսական արդյունաբերության կարիքների Երևանի նահանգային կոմիտեի եզրակացության մեջ, — նրանք (վաշխառուները և կուլակները, Մ. Ե.) տեղավորվում են հենց այստեղ և առաջարկում են վերցնել: Քանի որ ուրիշ ելք չկա, ապա գյուղացիները անհավատալի տոկոսներով վերցնում են փողը»¹:

Հարկերը և պարհակները արագացնում են մանր արտադրողների քայքայման պրոցեսը կամ նրանով, որ ավելանում էին ավելի արագ, քան աճում էր նրանց եկամուտը, կամ նրանով, որ տիրող դասակարգը նրա հիմնական ծանրությունը դնում է աշխատավորների վրա, կամ թե երկու գործոնների միաժամանակյա գործողությամբ: Հայատտանում, մի կողմից՝ հարկերն ու պարհակները տարեցտարի ավելանում էին գյուղացիների եկամուտների աճման անհամաչափ և, մյուս կողմից՝ գյուղական բնակչության իշխող վերնախավը ավելի ու ավելի մեծ չափով նրանց, ծանրությունը դնում էր չքավորության վրա:

Վ. Ի. Լենինը «Կապիտալիզմի զարգացումը Ռուսաստանում» աշխատության մեջ, վերլուծելով գյուղացիների բյուջեների վերաբերյալ դեմստվային վիճակագրական տվյալները, գրում էր. «Ինչպես հայտնի է, գյուղացիք բոլոր հարկերն ըստ հողի են բաժանում, հարկերի բաժինը և հողի բաժինը նրանց համար միաձուլվում է մեկ «շունչ» գաղափարի մեջ: Մինչդեռ գյուղացիության քայքայումը, ինչպես տեսանք, տանում է դեպի բաժնեհողի դերի նվազումը ժամանակակից գյուղի երկու բևեռներում: Բնական է, որ այսպիսի պայմաններում հարկերի բաշխումն ըստ բաժնեհողի (որ ամբողջականորեն կապված է համայնքի պարտադիր բնույթի հետ) հարկերի ծանրությունն ունեւոր գյուղացիներից չքավորության վրա է գցում: Համայնքը (այսինքն փոխադարձ երաշխավորությունն ու հողից հրաժարվելու իրավունքի բա-

¹ Երևանի նահանգի 1904 թվականի հուլիսի, էջ 7:

ցականությունը) ավելի ու ավելի վնասակար է դառնում գյուղացիական չքավորության համար¹:

Տեսնենք, ինչպե՞ս էր վիճակը Հայաստանում: Հայաստանում գյուղական համայնքը իր ներքին կարգ ու կանոնով ու իրավունքներով շարունակում էր գոյություն ունենալ ցարիզմի գոյության ամբողջ ժամանակաշրջանում: Յարիզմը համայնական սիստեմն օգտագործում էր որպես մի պատենշ դժգոհ գյուղացիների էքսցեսներից և որպես հուսալի միջոց հարկերը և պարհակները դանձելու համար:

Հարկերը և պարհակները ցարական կառավարողները բաշխում էին ոչ թե ելնելով գյուղացիների տնտեսական վիճակից, այլ ելնելով առանձին գավառների ու շրջանների տնտեսական վիճակից, ընդ որում ամբողջովին ձևական բնույթ էր կրում, և այդ պատճառով իրավացի է Զելինսկին, երբ նա գրում է, որ «հարկերը բաշխելու ժամանակ հաշվի չէր առնվում ո՛չ շրջանը, ո՛չ գյուղերի տնտեսական բարեկեցության վիճակը, ո՛չ բաժնեհողի քանակը, ո՛չ էլ մյուս պարհակներով ծխի հարկման չափը»²:

Բայց նույնիսկ եթե ենթադրենք, որ հարկերի բաշխումը կատարվեր շրջանների, գյուղերի և գյուղական տնտեսական վիճակը հաշվի առնելով, հարկերի հիմնական ծանրությունը չքավորության վրա դնելու տեսակետից դրովթյունը չի փոխվի: Գյուղական համայնքը հարկերը և պարհակները բաշխելու ժամանակ հիմնականում ելնում էր յուրաքանչյուր գյուղացու հողաբաժնի չափից: Բայց քանի որ բաշխումը կատարում էին համայնքի ունևոր և ազդեցիկ անդամները գյուղական ավագի գլխավորությամբ, ապա բնական է, որ նրանք պարհակների հիմնական ծանրությունը գցում էին չունևոր գյուղացիների ուսերին, առանձնապես, երբ գործը վերաբերում էր գանձարանի համար բնական պարհակների կատարմանը: Այդ չարաշահմանը առանձնապես նպաստում էր Հայաստանում մինչև 1906 թվականը ներառյալ պար-

¹ Վ. Ի. Լենին, *Երկեր*, հատոր 3, էջ 179—180:

² Зелинский, Земельная неурядица в Закавказье, Тифлис, 1901 г., стр. 26.

հակները կատարելու գոյութիւն ունեցող համապարտ երաշխավորութիւնը:

Անկախ սրանից, հարկերը հողաբաժնի շահերին համեմատ բաշխելու բոլոր սկզբունքը իր մեջ պարունակում էր մեծ անհավասարութիւն, որը անխուսափելիորեն տանում էր դեպի գյուղացիութեան շերտավորումը: Եթե, օրինակ, արտադրութեան հիմնական միջոցներից և աշխատուժից զուրկ գյուղացիները ստիպւած իրենց հողաբաժինը վարձակալութեան էին տալիս ունեւոր գյուղացիներին, ապա այդ դեպքում նրանք, ստանալով միայն համախառն արտադրանքի մի մասը, պարտավոր էին հարկ վճարել ամբողջ հողի կամ, որ նույն բանն է, հողից ստացվող ամբողջ եկամտի համար: Եվ ընդհակառակն, ունեւոր գյուղացիները, սակավազոր գյուղացիներից ու գանձարանից վարձակալելով հողը՝ շէնք վճարում ոչ մի հարկ:

Այդպիսի դեպքերում շունեւոր գյուղացիները, դառնալով անվճարոճակ, ստիպւած էին էժան գնով գրսով դնելու հողից ստացվելիք ապագա եկամուտը և ապա հենց ինքը հողը: Այդպես էին վարվում նաև այն գյուղացիները, որոնք թեև իրենք էին մշակում իրենց հողը, բայց հազիվհազ կարողանում էին հաղթահարել կարիքը: Հողի զիջումը վարձակալին, հողից ստացվող ապագա բերքի գրսով դնելը և վաշխատուժից փող պարտք վերցնելը գյուղացիների քայքայման միայն առաջին քայլերն էին: Հետագայում պարտքերը աճում էին, տոկոսները բազմապատկւում, ապառիճները աճում էին, և կյանքը դառնում էր բոլորովին անտանելի: Այս վիճակից դուրս գալու համար գյուղացին սկսում էր աշխատել գիշեր ու ցերեկ, դրսից աշխատանք էր վերցնում, ընտանիքի անդամներին ուղարկում էր վաստակի և այլն: Սակայն այս բոլոր միջոցները նրան փրկում էին միայն ժամանակավորապես և սովորաբար գործը վերջանում էր նրանով, որ քոյակլան և հարկահաւաքները խլում էին նրա վերջին անասունը, տնային կահ-կարասիքը և, այսպիսով, հասցնում լրիվ քայքայման:

Այդ եզրափակիչ պրոցեսի ծանր պատկերը լավ է նկարագրել գյուղացիական կենցաղը հետազոտողներից մեկը՝ Ի. Դ.

նրիցներ: «Հարկերի և պարհակների գանձման պրոցեսը,—
դրում է նա,— ուղեկցում է մի շարք տխուր արարվածներով:
Այստեղ հարկահավաքները փոխադարձաբար հայհոյում են
գոռգոռացող ծերուկի հետ, որը նրանց մերկացնում է գերա-
գանձման մեջ, այնտեղ վայնասուն է բախճրացնում այրին,
որից ավագը խլում է պղնձի կաթսան՝ վաճառելու համար,
այստեղ ծնծում են գյուղացուն, որը համոզում է թե փող չու-
նի, իսկ կողքին, գոմից դուրս են բերում գրաված կովը: մերթ
լավում է հարկահավաքներին ուղղված անեծքներ, որ նրանք
անարդարացի են բաժանել հարկերը, մերթ նրանց բարձրա-
ձայն մերկացնում են շարաշահումների մեջ, մերթ, վերջա-
պես, աղաչում են նրանց՝ խնայել կամ խնդրում երկարաձեռն
որևէ անդորրագրային գրքի և հաշվեմատյանի բացակայու-
թյունը բնակչության անգրագիտության պայմաններում, ան-
տարակույս, հեշտ առիթ է տալիս շարաշահումներ անելու
այն ընտրյալ ցեղերի ու տնօրենների կողմից, որոնց համար
հարկերի հավաքումը որոշակի տոն էր»¹:

Համայնական կարգի ողբերգությունը, ի միջի այլոց, այն
էր, որ բանի դեռ հողը հողաբաժանման ցուցակով հաշվում
էր գյուղացու վրա, վերջինս պարտավոր էր կրել պարհակ-
ների բոլոր տեսակները: Գյուղացին կարող էր այն գրավ
դնել, վաճառել, գյուղում շունենալով ոչ մի բան, բացի կի-
սախարիսուկ խրճիթից և կիսաքաղց ընտանիքից, իսկ ինքը
գտնվի քաղաքում, բայց միևնույն է, նա պարտավոր էր հար-
կերը վճարել այնքան ժամանակ, քանի դեռ հողի նոր բա-
ժանում չի կատարվել և նա չի հանվել հարկային դասից: Իս-
կապես ասած, հենց դրանումն էր Վ. Ի. Լենինի արտահայ-
տությունը, համայնքի վնասակար լինելը գյուղացիական
չքավորության համար:

Այժմ քննարկենք հարցի երկրորդ կողմը՝ հարկերի և
պարհակների ավելացումը անհամաչափ էր գյուղացու եկա-
մտի աճման հետ (տե՛ս էջ III):

Բերված թվերը ցույց են տալիս, որ հետոեֆոյմյան
ժամանակաշրջանի 44 տարվա ընթացքում բնակչության մեկ

¹ Материалы, том II, часть II, стр. 212—213.

շնչին ընկնող հացահատիկային կուլտուրաների արտա-
դրանքը կրճատվել էր ավելի քան կիսով չափ, ձիերը՝ 3 ան-
գամ, խոշոր եղջերավոր անասունը՝ 42 տոկոսով, մանր եղ-
ջերավոր անասունը՝ 40 տոկոսով, բամբակի և խաղողի ար-
տադրությունը մնացել էր նախկին մակարդակի վրա, իսկ
պետական հարկերը այդ ժամանակամիջոցում ավելացել էր
47 տոկոսով:

Բայց այս դեռ բոլորը չէ: Բանն այն է, որ մենք այստեղ
վերցրել ենք միայն այն հարկերը, որ դանձվում էր պետու-
թյան կողմից, մինչդեռ մուքադարական, թիուլային և մա-
սամբ պետական-մուքադարական գյուղերի գյուղացիները
բնական և դրամական պարհալներ էին կատարում հիմ-
նականում իրենց հողատերերի համար, պետութայնը վճա-
րելով միայն աննշան հողային հարկ և զինվորական հարկ
(մուսուլմանները): Եթե վերանանք տերերի կողմից տիրա-
կան գյուղացիների շահագործման չափից և նրանց հողերը
փոխադրենք բահրա վճարելով, ապա վերևում բերված ընդ-
հանուր հարկերի գումարը կավելանա մոտավորապես մեկ
երրորդով: Այսպես, օրինակ, արխիվային նյութերի տվյալ-
ներով հարկման ենթակա պետական հողերի քանակը 1908
թվականին կազմում էր 1073325 դեսյատին, նրանց ընդ-
հանուր եկամտաբերությունը սահմանվում էր 6052144 ռուբ-
լի գումարով, իսկ պետական բահրային հարկերի չափը՝
598217 ռուբլի գումարով: Նույն թվականին մասնատիրա-
կան հողերի քանակը հավասար էր 340980 դեսյատինի, իսկ
նրա եկամտաբերությունը սահմանվել էր 2814592 ռուբլի:
Բահրան հարկի փոխադրելու ժամանակ հարկերի բաժինը
մասնատիրական հողերի ընդհանուր եկամտի մեջ կազմում
էր 279207 ռուբլի, մինչդեռ պետությունը հողային հարկ էր
հավաքում 17638 ռուբլի գումարով:

Այդ գումարների տարբերությունը կկազմի 261574 ռուբ-
լի և պետական հարկերի ընդհանուր գումարը կավելանա
30,4 տոկոսով:

Այդ, իհարկե, չի փոխի աղյուսակում բերված հարա-
բերակցությունը, բայց զգալի չափով կավելացնի բնակչու-
թյան մեկ շնչին ընկնող հարկերի չափը:

Հարկերի արտակարգ ավելացման մասին բազմաթիվ անգամ իրենց հաշվետվությունների մեջ գրել են տեղամասերի պրիստավները և Երևանի նահանգի գավառապետները: «Ազգաբնակչության աճման հետ համաչափորեն ավելացել էին նաև նրա պահանջմունքները, զգալի չափով ավելացել էին նաև պետական հարկերը և հասարակական ծախսերը, բայց պիտանի հողերը և ոռոգելի ջրերը, որը կազմում է նրա գոյության միակ աղբյուրը, մնացել են նույն քանակով, որ պիսին գոյություն ունեն 50—60 տարի առաջ»¹:

Հարկերի ավելացումը ազգաբնակչության աճման հետ մեկտեղ այն ժամանակի գյուղատնտեսական հետամնաց տեխնիկայի պայմաններում հողի բարբարոսական շահագործման ու ուժասպառման հիմնական պատճառ ծառայեցին: Փաստաթղթերից մեկում կարդում ենք. «Գավառի բնակչությունը Պարսկաստանից և Թուրքիայից 1826—1850 թվականների զաղթելու ժամանակից ավելի քան եռապատկվել է, իսկ հողաբաժինը մնացել է նախկինը, ահա ինչ պատճառով էլ բնակչությունը հարկադրված է համարյա ամեն տարի հացահատիկ ցանել միևնույն հողի վրա, որը, այսպիսով, ուժասպառ է լինում առանց որևէ պարարտացման, լավ բերք չի տալիս»²:

Ցարական կառավարությունը տարեցտարի առանձնապես ավելացնում էր զեմստվային զանձումները, որոնք ծախսվում էին ուղեացած վարչական-ոստիկանական ապարատը պահպանելու համար և ծառայում էին որպես աշխատավոր մասսաների շահագործումն ու ժեղացնելու միջոց: Բնորոշ է, որ 1864 թվականի զեմստվային ռեֆորմը չտարածվեց Անդրկովկասի և Հայաստանի վրա, որտեղ ոչ մի զեմստվային գործունեություն երբեք գոյություն չի ունեցել, մինչդեռ զեմստվային հարկերը և պարհակները տարեցտարի ավելանում էին: Եթե 1866 թվականին գյուղացիներից զանձված զեմստվային հարկերը կազմում էին 257 հազար ռուբլի, ապա 1914 թվականին այդ գումարը հասավ 526815 ռուբ-

¹ Հայկական ՍՍՌ, ՊԿԱ, ֆ. 102, գ. 840, ք. 43:

² Հայկական ՍՍՌ, ՊԿԱ, ֆ. 102, գ. 840, ք. 5:

լու: Իսկ ինչի՞ վրա էին ծախսվում ղեմատվային պարհակները: Էջմիածնի գավառի ղեմատվային ծախսերի 1883—1886 թվականների նախահաշիվը ցույց է տալիս ծախսերի հետեւյալ տեսակները.

1 Փոստային ձիերի, սայլակների և փոստի ուղեկցորդների պահպանում:

2 Ձեմատվային պահակութեան՝ դիստանցիաների պետերի, ուրյադնիկների ու հեծյալների պահպանում:

3 Վերակացումների և նրանց օգնականների պահպանում:

4 Էտապային շենքերի վարձման և բանտարկյալների, ինչպես նաև նրանց շղթայակապելու և շղթաները բաց անելու պահպանման վրա:

5 Տեղական ջոկատների համար շենքերի վարձում, նրանց տաքացում և անցնող ջոկատների համար կերակրի պատրաստում:

6 Ձեմատվային պահակակետերը սարքին պահելու վրա:

7 Գավառային ոստիկանական վարչութեան և հաշտարար բաժնի համար շենքեր վարձելու վրա:

Ահա ղեմատվային գանձումների ծախսերի ոչ լրիվ թվարկումը: Բացի նշված հոդվածներից, ղեմատվային գանձումների մի մասը ծախսվում է պետական ապարատի նահանգային մարմինները պահպանելու վրա:

Պատկերը լրիվ լինելու համար անհրաժեշտ է առանձնապես կանգ առնել այսպես կոչված հասարակական և բնական պարհակների վրա, որոնք պետական ապարատի էթանացման և աշխատավոր մասսաների լրացուցիչ շահագործման միջոց էին:

Հասարակական վճարումները կատարվում էին անկախ պետական հարկերի, ղեմատվային գանձումների, հողային ու զինվորական հարկերի և բնական-դրամական պարհակների չափից, որոնք գյուղացիները կատարում էին հողատիրոջ օգտին: Դրանք, այդ բոլորից դուրս, հատուկ գանձումներ էին, որոնք պետք է ծածկեին մի կողմից՝ գյուղացիական կառավարչութեան ծախսերը և, մյուս կողմից՝ գյուղական կառավարչութեան մեջ մտնող առանձին գյուղերի ծախսերը:

Անհրաժեշտ է նկատել, որ համախառն պարհակները,

հատկապես, ավելացան հետոնֆորմյան ժամանակաշրջանում՝ կապված հողաշինարարական աշխատանքների և տեղական կառավարչության ապարատի ուղեգրման հետ: Այդ պարհակները գնում էին գյուղական կառավարչությունների պահպանման, գյուղական ավագի և առանձին գյուղերում եղած նրա օգնականների աշխատավարձին, գրագիրներին, հատկահավաքներին, միրաբներին, ջուլարներին, քահանաներին վճարելու համար, եկեղեցիների պահպանման, սայլեր և հեծնելու ձիեր մատակարարողներին, հասարակական հովիվներին վճարելու համար և այլն:

Ակնառու լինելու համար բերենք գյուղական մեկ կառավարչության նախահաշիվը.

1. Ալեքսանդրապոլի գավառի, Արթիկի գյուղական հասարակության (1913 թվականի) նախահաշիվը: Ամբողջ հասարակության կարիքներին՝ 457 ռուբլի 65 կոպեկ, հողաշահման փող՝ 197 ռուբլի 12 կոպեկ, պաշտոնական անձների պահպանում՝ 43 ռուբլի 26 կոպեկ, կատարածուններին՝ 40 ռուբլի, հարկահավաքներին՝ 30 ռուբլի, պահակներին՝ 162 ռուբլի, ջուլարներին՝ 15 ռուբլի 62 կոպեկ, հավատարմատարներին՝ 62 ռուբլի 48 կոպեկ, աղքատներ փոքրոգ բանվորների համար՝ 91 ռուբլի, մեկուսացված կետերի պահակներին՝ 30 ռուբլի, անասնաբուժական աստիճանավորի բնակարանի վարձ և տաքացման՝ 26 ռուբլի 75 կոպեկ, ձիատերերին՝ 28 ռուբլի 80 կոպեկ, հիվանդանոցի վարձ՝ 7 ռուբլի, Կիպչախի վանքի օգտին՝ 151 ռուբլի 80 կոպեկ, հող շահող բանվորներին՝ 7 ռուբլի 03 կոպեկ, արոտատեղի համար՝ 171 ռուբլի 82 կոպեկ, այլ ծախսեր՝ 50 ռուբլի: Ընդամենը հասարակական վճարումներ՝ 3402 ռուբլի 34 կոպեկ¹:

Այժմ մեկ գյուղական հասարակության օրինակով ցույց տանք հասարակական վճարումների շահիր, այն պարհակների բոլոր տեսակների և հարկերի շափի ընդհանուր գումարի մեջ, որ ընկնում է բնակչության մեկ ծխին (տե՛ս էջ 115)²:

¹ Տե՛ս Հայկական ՍՍՌ, ՊԿԱ, ֆ. 91, դ. 188, թ. 101—104:

² Գյուղական հասարակությունը մի քանի գյուղերի վարչական միավորումն է (Մ. Սգ.):

Բերված աղյուսակը ցույց է տալիս հասարակական վճարումների գումարի խիստ մեծ չափը: Այդ գանձումները ոչ մի տեղ և երբեք չեն հետազոտվել. հետազոտողները, սովորաբար, ուսումնասիրելով հարկերի հարցը, բավարարվել են պետական և զեմաստվային պարհակներին վերաբերող տվյալներով, մինչդեռ հասարակական գանձումները նկատի ունենալով, հարկային ճնշումը համարյա կրկնապատկվում է:

Թվերը, այնուհետև, ցույց են տալիս, որ հասարակական վճարումները բաշխելու ժամանակ գյուղական կառավարչությունը հաշվի էր առնում յուրաքանչյուր գյուղի տնտեսական վիճակը, այդ պատճառով էլ, ինչպես հասարակական գանձումների տեսակարար կշիռը՝ պարհակների բոլոր տեսակների ընդհանուր գումարի մեջ, այնպես էլ մեկ ծխին ընկնող պարհակների չափը տարբեր գյուղերում տարբեր էին: Իսկ գյուղի ներսում գանձումների բոլոր տեսակների բաշխումը կատարվում էր գյուղական ժողովի քննարկմամբ¹, ըստ որում կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման համեմատ գյուղական ժողովներում ուժեղների ազդեցությունը աստիճանաբար մեծանում էր և հարկային ծանրությունը փոխադրվում էր չբավորության վրա:

Մանր բեռով գյուղացիների վրա էր ընկնում նաև գանձարանի օգտին կատարվող զանազան բնական պարհակները: Այդ պարհակները Հայաստանում գոյություն ունեին ինչպես մինչև նրա միացումը Ռուսաստանին, այնպես էլ մինչև ֆորմյան ժամանակաշրջանում, բայց հետո ֆորմյան ժամանակաշրջանում դրանք չափազանց աճեցին: Մեր ձեռքի տակ շատ նյութեր չկան, որոնք արտացոլեին իրերի իսկական վիճակը այդ ասպարեզում: Սակայն արխիվից մեր հանած թվական տվյալները լրիվ չափով բնութագրում են այդ պարհակների ծանրության աստիճանը էջմիածնի գաղափարում:

¹ «Պետական և հասարակական գանձումների բաշխումը, գրում է էջմիածնի գաղափարեղ, բաժանվում է միատեսակ... ըստ համախառնների, այսինքն ըստ սենեցվածքի կամ ըստ հողաբաժնի քանակի, իսկ գաղափար հարթավայրային տաք գոտում՝ ըստ ջրի քանակի, որ ստանում են ցանքերը ջրելու համար: Իսկ քոչվոր գյուղացիների մոտ՝ ըստ անասունների քանակի...»: Տե՛ս Հայկական ՍՍՌ, ՊԿԱ, ֆ. 102, գ. 712, ք. 7:

էշմիածնի գավառը մտնում է Երևանի նահանգի մեջ և այդ պատճառով, ուսումնասիրելով կոնկրետ այդ հարցը մեկ գավառի մասշտաբով, մենք հեշտ կերպով կարող ենք պատկերացնել իրերի վիճակը ամբողջ նահանգում:

Էշմիածնի գավառապետի 1870 թվականի հաշվետվությունից հետևում է, որ տարվա ընթացքում գյուղացիները, գանձարանի տրամադրության տակ էին դնում 235 սայլ, փոխադրում էին 500 բեռ և զանազան հանձնարարություններ կատարելու համար տալիս էին 2650 մարդ¹: Իսկ ինչպե՞ս էր գրությունը հետագայում, հետոեֆորմյան ժամանակաշրջանում: Ամենից առաջ տվյալները բերենք ամբողջ գավառի մասշտաբով, որոնք ցույց են տալիս բնական պարհակների անկասկածելի աճումը (տե՛ս էջ 118):

Առանձնապես խիստ տուժում էին այն գյուղական հասարակությունները, որոնք տեղավորված էին խճուղային հիմնական ճանապարհների և հանգուցային կետերի վրա: Վերևում ասածը հաստատելու համար բերենք հետևյալ տրվյալները:

Գյուղական 8 հասարակությունների բնական պարհակներ

Գյուղական հասարակություններ	Փուլը գրե- նել և սայ- լեր	Հեծնելու ծիւր	Բանող կենդանի- ներ	Բեռնավող կենդանի- ներ	Ծխեր
Աշտարակի	24	115	393		1646
Նզվարդի	13	131	392		1426
Փարբու	19	36	399		1203
Վաղարշապատի	142	192	—		—
Ղզլ-Քամուրի	147	60	1600		
Հայթաղի	55	121	4596	7	764
Քալէ-Շէ	9	57	1316		1316
Բաշ-Ապարանի	54	41	481		841

¹ Տե՛ս նույն տեղը, դ. 299, ք. 29:

Տարիներ	Սալ	Բնական անտոնի	Ձիւր	Նմուշներ	Աշխատող
1870	285	500	—	—	2650
1880	1605	154	215	—	1266
1890	17428	100	358	266	42763
1900	1274	67	815	—	4374
1913	916	7	880	—	10204

Բացի նշված բնական պարհակներից, բնակչությունը կատարում էր նաև քնակարանային պարհակ, բայց մենք այդ մասին ունենք աղքատիկ տեղեկություններ, ուստի այդ հարցին չենք անդրադառնում:

Ամբողջ ասածից հետևում է, որ Հայաստանում, գաղութային ճնշման պատճառով, հարկերը և պարհակները ծանր բեռ էին գյուղական բնակչության համար, և նրանց աճումը, որ զուգորդվում էր երկրի տնտեսական անկման հետ, հասցրեց շունեոր գյուղացիների քայքայման արագացմանը և նրանց հողերի կենտրոնացմանը ունեորների ձեռքին: Պարհակները սկսեցին առանձնապես ավելանալ 1900 թվականի հունիսի 12-ի որոշման համաձայն, դանձարանի օգտին գյուղացիներից դանձալող ծխային պարհակը փոխարինվեց պիտական բահրային պարհակի: Եվ այդ այն ժամանակ, երբ գյուղացիները իրենց հողի հասարակ օգտագործողներն էին և ոչ թե սեփականատերերը, և երբ նրանց հողարածինները դեռևս հայտնի չէին և չէին ամրացվել իրենց:

Նահանգային գրասենյակի հաշվումներով դա բերում էր գյուղացիական տնտեսությունների հարկերի նորմաների նոր բարձրացում՝ մոտավորապես 38—50 տոկոսով:

¹ Տե՛ս Հայկական ՍՍՌ ՊԿԱ, ֆ. 102, գ. 299, ք. 290, գ. 421, ք. 48, գ. 751, ք. 22—25, գ. 983, հաշվետվություն, գ. 1267:

Այդ նորմաները, ըստ գավառի բաշխման, ցուցակներ կազմելու ժամանակ որոշ փոփոխությունների ենթարկվեցին պակասեցնելու իմաստով, բայց ամբողջապես վերցրած զգալի չափով բարձր էին նախկին ծխային պարհակներից:

Պետական բահրա տուրքի և հողային հարկի ընդհանուր գումարի բաշխումը հարկային տեղամասերի միջև կատարվում էր նահանգի պետական պալատում, ելնելով ընդհանուր եկամտաբերությունից, իսկ տեղերում, նրանց բաշխման ժամանակ, ստացվում էր տարբեր տոկոսային հարաբերություն: Տվյալներից երևում է, որ պետական բահրա հարկը կազմում էր. էջմիածնի գավառում՝ եկամտի 10,39, Ալեքսանդրապոլինը՝ 8,94, Շարուր-Պարավազյազինը՝ 10,39, Սուրմալուինը՝ 9,93, Նոր Բայազետինը՝ 8,96, Զանգեզուրինը՝ 10,88 և Երևանի գավառինը՝ 10,15 տոկոս: Նույնպիսի տարբերություն ստացվում է, երբ մենք բացառում ենք հողային հարկի գումարը տարբեր գավառներում, ելնելով նրանց հողերի եկամտաբերությունից: Քանի որ զեմստովային հարկը դանձվում էր պետական հողի վրա ապրող գյուղացիներից, բահրատուրքի մեկ ուրբուց 57 կոպեկի չափով, իսկ մասնատիրական գյուղերի գյուղացիներից հողային հարկի մեկ ուրբուց՝ 4 ուրբ. 50 կոպեկի չափով, ապա առաջինների տոկոսային տարբերությունը առաջ էր բերում երկրորդների տոկոսային տարբերություն: Արդյունքը լինում էր այն, որ շատ բահրատուրք և շատ հողային հարկ վճարող գավառը նույնպես վճարում է զեմստովային ավելի հարկ: Միայն այդ արդեն ասում էր հարկի անհամաչափ բաշխման մասին:

Եթե բահրատուրքը և հողային հարկը գումարենք, ապա պարզվում է, որ հարկերը կազմում են զուտ եկամտի 15,68 տոկոսը: Իսկ իրականում գյուղացիները վճարում էին զգալի չափով ավելի: Այդ բանը տպացուցելու համար քննարկենք եկամտի բաղկացուցիչ մասերը և նրանց չափի մեթոդը:

Պետական պալատի պաշտոնական տվյալներով Երևանի նահանգի բնակավայրերում կար 1179760 դեսյատին պիտանի հող, այդ թվում՝ արքունի՝ 861131 դեսյատին, մուլքադարական՝ 222206, արքունի-մուլքադարական՝ 56837, թիուլ-մուլքադարական՝ 13945, թիուլ-մուլքադարական՝ 662,

եկեղեցա-վանքապատկան՝ 10692, արքունի-վանքապատկան՝ 10692 և գյուղացիական-սեփականատիրական՝ 5774 դեսյատին հող: Նույն աղյուսակից երևում է, որ 1908 թվականին հարկման ենթակա էր՝ 1483623 դեսյատին, այդ թվում արքունի՝ 891073 և մասնատիրական՝ 410298 դեսյատին հող: 305863 դեսյատին հողի տարբերությունը բացատրվում էր նրանով, որ հարկման ենթակա քանակի մեջ մտցրել էին պիտանի և անպետք, բնակելի և անբնակ հողեր: Հարկման ենթարկվում էին, ինչպես այդ ցույց են տալիս հարկերի բաշխման ցուցակները, ջրովի և անջրդի հողերը, կալվածքային և բանջարանոցային հողերը, խաղողի, պտղատու և թթենի այգիները, ձմեռային-ամառային արոտները, նախրատափի հողերը և այլն:

Սակայն գյուղացիներին բաժանված հողն էլ լրիվ չի կարելի մտցնել հարկման ենթակա հողերի մեջ, քանի որ այդ հողերի մի մասը այս կամ այն պատճառով գտնվում էին տնտեսական շրջանառությունից դուրս: Այդ մասին վկայում է այն փաստը, որ բոլոր կուլտուրաների տարեկան ցանքսերի և այգիների տարածությունը Երևանի նահանգում կազմում էին ոչ ավելի, քան 400 հազար դեսյատին:

Այնուհետև, հարկի չափը որոշելիս ցարական կառավարության աստիճանավորները ամեն կերպ աշխատում էին տարբեր հողերի եկամտաբերությունը ցույց տալ բարձրացված նորմայով: Այսպես, օրինակ, առաջին կատեգորիայի վարելահողի մեկ դեսյատինի միջին զուտ եկամտաբերությունը 1907 թվականին սահմանվել էր. էջմիածնի գավառին՝ 55 ռուբլի, Սուրմալույին՝ 37 և Շարուր-Պարալագյալին՝ 59 ռուբլի, իսկ խաղողի այգիների զուտ եկամուտը համապատասխանորեն՝ 100, 60 և 76 ռուբլի աճի ժամանակ, երբ, փաստացի տվյալների համաձայն, հաճախ, նույնիսկ համախառն եկամուտը չէր հասնում այդ գումարին:

Այնուհետև, պետք է նշել, որ եկամտաբերությունը հաշվելու ժամանակ հողի մշակման ծախսերը բացահայտորեն նվազեցվել էին: Ակնառու դարձնելու համար բերենք տրվյալներ Ալեքսանդրապոլի գավառի վերաբերյալ (տե՛ս էջ 122):

Աղյուսակը ցույց է տալիս, որ ցարական կառավարողները բացահայտորեն ձգտում էին պակասեցնել հողի մշակման ծախսերը: Ամենից առնչ նշենք, որ ծախսերի կազմի մեջ, նախ, շնն մտել աշխատանքի այնպիսի տեսակներ, ինչպես ցանք, քաղհան, ցանքերի խնամք և այլն, երկրորդ, մեկ դեպատին հողը վարելու համար, որը մինչ այդ մի տարի մնացել է խոպան, պահանջվում է երեք օր առաջին անգամ վարելու համար և 2 օր երկրորդ վարի համար, ըստ որում առաջին անգամ գործադրվել է գութան, որը բաշխման ցուցակներ կազմողների տվյալներով լծում էին 8—12 զույգ հզ և ամեն օր նվազագույնը պահանջում էր երեք աշխատող: Իսկ երկրորդ վարի ժամանակ պահանջվում էր 2—4 զույգ հզ և օրական 2 աշխատող:

Եթե մեկ աշխատողի օրական վարձը սահմանենք 70 կոպեկ, ինչպես այդ նույն տարին հաշվել էին Ջանգեզուրի գավառում, ապա այս դեպքում ևս միայն աշխատուժի արժեքը կարտահայտվի $13 \times 70 = 9$ ռուբլի 20 կոպեկ գումարով: Ուրեմն, 13 զույգ հզների մեկ օրվա աշխատանքի վճարը (3×10 և 2×3) և գործիքների մաշվածության համար մնում է 2 ռուբլի 80 կոպեկ, որը, իհարկե, անիմաստ է: Միծաղելի է նաև վարի երկրորդ տարվա համար այդ գումարի կրճատումը կիսով չափ: Նույն բանը վերաբերում է աշխատանքի մյուս տեսակներին: Հնձված հացահատիկը մեկ հեկտար դաշտից 4—5 կմ հեռավորության վրա սայրով փոխադրելու համար պահանջվում է մեկ աշխատողի առնվազն երեք օրվա աշխատանք և օրական երկու զույգ հզ, մինչդեռ դրա համար նախատեսված է ընդամենը 1 ռուբլի 50 կոպեկ: Այսպիսով, տարակույս չկա, որ ցարական կառավարողները հարկերը հաշվելու ժամանակ դիտավորյալ կերպով մշակման ծախսերը նվազեցրել էին, որպեսզի եկամտաբերությունը արհեստականորեն ավելացնեն և դրա հիման վրա բարձրացնեն հարկման նորման:

Եթե բացառենք այն բոլոր հողերը, որոնք չէին մտնում գյուղացիական հողաբաժնի մեջ, գյուղացիական հողերի ընդհանուր քանակից վերցնենք միայն փաստորեն օգտագործվող մասը, ճշգրտենք հողադաշտերի միջին զուտ եկա-

**Մեկ դեպատին հողի մշակման ծախսերը Ալեքսանդրապոլի գավառում
(ոսր. և կոսլ.)**

Աշխատանք- անվանում	1-ին գոտի		2-րդ գոտի		3-րդ գոտի		4-րդ գոտի	
	1-ին ոսրի	2-րդ ոսրի	1-ին ոսրի	2-րդ ոսրի	1-ին ոսրի	2-րդ ոսրի	1-ին ոսրի	2-րդ ոսրի
Վար և տա- փան	12,0	6,0	12,0	6,0	12,0	6,0	12,0	6,0
Հնձել, խուրձ կապել և դի- զել	5,4	4,0	3,80	2,80	3,80	2,80	3,0	2,40
Տեղափոխել	1,50	1,20	1,0	0,80	1,80	1,0	1,80	1,0
Կալսել և մաք- րել	4,0	3,0	3,0	2,0	3,0	2,0	3,0	2,0
Ցորենի և դա- րու երկու տարվա սերմ	9,30	9,30	9,30	9,30	7,60	7,60	5,40	5,40

մտաբերությունը, երկրի փաստացի վիճակի հիման վրա ցույց տանք հողի մշակման իսկական ծախսերը և կենտրոնացված հարկերին ավելացնենք տեղական, այսպես կոչված հասարակական գանձումները, ապա հարկերի ու պարհաների վերոհիշյալ բաժինը գյուղացու զուտ եկամտի մեջ կեղապատվի:

Այժմ քննարկենք գյուղական առանձին համայնքների, իսկ ապա նաև չքավոր, միջակ և ունեւոր գյուղացու բյուջեն:

Քանի որ գյուղացիական բյուջեների վերաբերյալ զեմստ-վային վիճակագրական տվյալները բացակայում են, ապա մենք ի վիճակի չենք տալ այդ հարցի մանրամասն և ավելի էությունը վերլուծումը: Հայաստանում գոյություն ունեւ մի շարք աղքատացած և չունեւոր գյուղեր: Այդ գյուղերից յուրաքանչյուրում, իհարկե, կային թե՛ միջակ, և թե՛ ունեւոր տրնտեսություններ, սակայն այդ հանգամանքը միայն ասում է այն մասին, որ աղքատացած գյուղերում գյուղացիության չքավոր մասի վիճակը ավելի վատ էր, քան մյուս գյուղե-

յում: 3. Մարկովը, որը 80-ական թվականներին ուսումնասիրել է Երևանի գավառի գյուղացիների վիճակը (որպես օրինակ բերում է 9 գյուղ), որտեղ բնակչության մեկ շնչի ծախսերը 13 ուրբով դերադանցում են նրա եկամուտներին: Բերենք նրա հաշվարկումները:

Ընդամենը 9 գյուղ, երկու սեռի շնչերի թիվը 7654 մարդ է, վարելահողի ու խոտհարքի քանակը 9270 դեսյատին, բնակչության մեկ շնչին ընկնում է 1,29 դեսյատին, այդ թվում պիտանի տարածությունը՝ 1,13 դեսյատին: Հողի այդ քանակից ցորեն ցանված էր 0,85 դեսյատին և դարի՝ 0,28:

Բնակչության մեկ շնչի եկամուտ
1 Մեկ դեսյատին հողում ցանվող հացահատիկի քանակը.

ա ցորեն 13 փութ,
բ դարի 13 փութ:

2 Բերքատվությունը
ա ցորեն 4,5 փութ,
բ դարի 5,0 փութ:

3 Շնչապատկան հողից ստացվող բերքը.
ա ցորեն 49,73 փութ,
բ դարի 21 փութ:

4 Մեկ փութի դինը
ա ցորեն 55 կոպեկ,
բ դարի 25 կոպեկ:

5 Բերքի արժեքը
ա ցորեն 27 ուր. 35 կոպ.
բ դարի 5 ուր.

Ընդամենը 32 ուր. 35 կոպ.
Նկատի ունենալով, որ հողը շորթորդ տարին հանգստանում է և կոտ միայն խոտ, որը արժե 5 ուրբի, հողից ստացված տարեկան եկամուտը կլինի 25 ուրբի 70 կոպեկ: Անասուններից ստացած եկամուտը հավասար է 6 ուրբի 09 կոպեկ:

Ընդամենը մեկ շնչին ընկնող եկամուտը հավասար է 31 ուրբի 79 կոպեկի:

Բնակչության մեկ շնչի ծախսը
Նվազագույն սնունդը 27,5 զուլտոնիկ, սպիտակուցային նյութեր 13 զուլտոնիկ ճարպ և 1,25 ածխաջուր: Այս հիման վրա տարվա ընթացքում պահանջվում է 104, 54 գրվանքա սպիտակուցային նյութեր, 49, 43 գրվանքա ճարպ, 456, 25 ածխաջուր: Դրա համար հարկավոր է գործածել 26,14 փութ ցորեն, 33,75 գրվանքա կովի յուղ և վուշի ձեթ:

Մաքուր ցորենի արժեքը 26,14 $\times 60 = 15$ ուրբի 68 կոպեկ:

Կովի 20,07 գրվանքա յուղի արժեքը՝ 4 ուրբի 63 կոպեկ և 13,58 գրվանքա վուշի ձեթը՝ 1 ուրբի 64 կոպեկ:

Աղի փութը արժե 30 կոպեկ: Ցորենի աղալը 26,14 փութը՝ 1 ուր. 01 կոպ.:

Լուսավորությունը՝ 50 կոպեկ
Օճառ 75 կոպեկ:
Հագուստի մաշվելը 7 ուր. 70 կոպ.:

Կեն փութ պղնձե ամանեղեն 10 կոպ.:

Հովիվների պահելը 50 կոպ.:
Աշխատող անասունների պալտոնը 60 կոպ.:

0,85 դեա. ցորենի ցանելը 6 ուռը.
03 կոպ.
0,28 դեա. գարի ցանելը 4,2 փութ
1 ուռը. 05 կոպ..
Հարկ 1 ուռը. 74 կոպ..
Ընդամենը ծախսեր 44 ուռքի
75 կ.

Ծախսի գերազանցումը եկամտից՝ 12 ուռքի 99 կոպեկ:
Այստեղ Մարկովը վերցրել է գյուղացու նվազագույն
ծախսերը, սակայն այդ դեպքում ևս բոլոր 9 գյուղերի ամ-
բողջ միջին ծախսերը զգալի չափով գերազանցում են նրանց
եկամուտներին: Այդ գերազանցումը 9 գյուղերի համար կազ-
մում է 99425 ուռքի 46 կոպեկ: Եթե նկատի ունենանք, որ 5
տոկոս ունեոր գյուղացիների եկամուտները գերազանցում
են ծախսերին միջին հաշվով 15 ուռքով և 35 տոկոս միջակ
գյուղացիության եկամուտը հավասար է նրանց ծախսին,
այս եկամտի նկատմամբ ծախսերի գերազանցումը, որը
ամբողջովին ընկնում է 60 տոկոս մնացած չքավոր բնակ-
չության վրա, կազմում է 105155 ուռքի: Այդ դեպքում
բնակչության մեկ շնչի ծախսը գերազանցում է նրա եկա-
մտին 22 ուռքի 90 կոպեկով: Այսպիսի վիճակը չի կարող
չբերել մասն արտադրողների մասսայական քայքայում: Պա-
տահական չէ, որ տարագնացութունը գլխավորապես հո-
տուկ է տնտեսապես շուկեոր գյուղերին: Եվ այդ հասկանա-
լի է, քանի որ ունեոր գյուղում քայքայվող գյուղացիները
հիմնականում վարձվում են իրենց գյուղի հարստացած գյու-
ղացիների մոտ: Այդ հարցը քննարկենք շերտավորված կեր-
պով, այսինքն՝ վերցնենք ունեոր, միջակ և չքավոր ընտա-
նիքի բյուջեները: Այդ ընտանիքների բյուջեն կազմել է Պար-
վիցկին, որը 80-ական թվականներին ուսումնասիրել է Նոր
Բայազետի գավառի գյուղացիության կենցաղը (տե՛ս
էջ 125):

Բերված տվյալները չի կարելի լրիվ հավաստի համա-
րել, քանի որ չքավոր ընտանիքի պահպանման ծախսերը
բացահայտորեն նվազեցվել են, իսկ ունեոր ընտանիքի
ծախսերը՝ արտասովոր չափազանցվել: «Կապիտալիզմի զար-
գացումը Ռուսաստանում» Վ. Ի. Լենինի գրքում բերված

Նոր Բայազետի գավառի Ղալալի գյուղի գյուղացիական բնագրի բյուլեն

	Զբաղոր	Միջակ	Ունեոր	Ծանոթու- թյուն
Ենչի թիվը	5	6	9	
Հողի քանակը	4 դես., 496 կվ (հանձնում է վարձակալ- ման)	5 դես.	12 դես. 209	
Տնային անասուն		14 խոշ. եղ. 10 մանր եղջ.	24 խոշ. եղ. 240 մանր եղ.	
Արժեքը	—	738 ա.	4742 ա. 90 կ.	
Բնակ. պահ. շենք արժ.	10 ա.	100 ա.	2141 ա. 20 կ.	ունեորն
Գյուղ. գործիք.	—	77 ա. 20 կ.	281 ա. 20 կ.	ունի նախա- դուրան, 3
Տնային կահ.				արոր, 3 սայլ,
կար., ամանեղեն և այլն	10 ա.	179.50	555 ա. 70 կ.	1 հարկանի տուն քարից,
Մեկ աշխատող.				2 հարկանի տուն, 2 դոմ.
ընկնող				հացատուն,
Միջին քանակը	—	1	3	շրագաց,
Հողի եկամուտը	40 ա.	260 ա. 90 կ.	848 ա. 05 կ.	ձիթհանք և այլն
Անասուններից ստ. եկամուտը	—	56 ա. 75 կ.	411 ա.	
Այլ եկամուտներ	—	—	94 ա.	
Ընդամենը	40 ա.	317 ա. 65 կ.	1333 ա. 05 կ.	
Անաս. պահպ. և պայտում	—	71 ա. 36 կ.	375 ա. 90 կ.	
Գյուղ գործիքն.				
նորոգում	—	9 ա.	35 ա.	
Բատրակ և հա- սարակ. հովիվ- ների պահպան.	—	29 ա. 80 կ.	143 ա. 78 կ.	
Հագուստ	ստանում է քանի.	օրավարձու —	194 ա. 20 կ.	
Կերակ. և խմել.	32 ա. 44 կ.	140 ա. 56 կ.	472 ա. 08 կ.	
խուսով. և շե- սուց.	5 ա.	2.	—	
Միային հարկ	7 ա. 50 կ.	9 ա. 80 կ.	36 ա.	
Ընդամենը ծախ- սեր	44 ա. 94 կ.	259 ա. 96 կ.	1256 ա. 06 կ.	

տվյալներով, ամենաաղքատ ընտանիքի մեկ շնչին ընկնող սնունդը և անձնական պահանջմունքները կազմում էր 19 ռուբլի 21 կոպեկ, իսկ ամենահարուստ ընտանիքին՝ 36 ռուբլի 21 կոպեկ, իսկ Մարկովի կազմած բյուջեները ցույց են տալիս աղքատ ընտանիքի մեկ շնչի սնունդը և անձնական պահանջմունքները 7 ռուբլի 49 կոպեկ և ունեւոր ընտանիքին՝ 74 ռուբլի 02 կոպեկ: Այս, իհարկե, նվազեցնում է մի կողմից՝ չքավոր ընտանիքի ծախսերի գերազանցման չափը նրա եկամուտներից և, մյուս կողմից՝ նվազեցնում է ունեւոր ընտանիքի եկամտի չափը:

Սխալ է նաև չքավոր ընտանիքի ծախսերի թվում հազուստ և կոշիկ ցույց տալը: Բայց բերված բյուջեներում կա մի խիստ կարևոր մոմենտ, որի վրա չի կարելի ուշադրութուն չդարձնել: Դա այն է, որ չքավոր գյուղացիական ընտանիքի հարկը կազմում է բոլոր ծախսերի 16,7 տոկոսը և կլանում է նրա եկամուտների 18,7 տոկոսը, իսկ ունեւոր գյուղացու ընտանիքի համար այն կազմում է ծախսային մասի 2,9 տոկոսը: Սա մի ավելորդ անգամ հաստատում է վ. ի. Լենինի այն դրույթը, թե որքան ավելի ունեւոր է գյուղացին, այնքան նրա ամբողջ ծախսի մեջ փոքր բաժին են կազմում հարկերը:

6. Կապիտալիստական վարձակալության զարգացումը

Նախորդ գլուխներից մեզ հայտնի դարձավ, որ հողատերերը իրենց հողերի մի մասը, յուրաքանչյուր ախշայից՝ 2 խալվար, թողնում էին իրենց տրամադրության տակ: Այնուհետև, հետազոտությունը ցույց տվեց, որ, օգտագործելով իրենց իշխող դրությունը, նրանք հնարավոր բոլոր միջոցներով ավելացնում էին այդ հողի չափը: Այդ առանձնապես նկատվում էր Անդրկովկասում գյուղացիների հողաշինարարության դեկրետ հրատարակելուց հետո: Հողատերերը հույս ունեին, որ գյուղացիներից խլած հողերը կճանաչվեն որպես իրենց սեփականութուն:

Սակայն Հայաստանում կալվածատերերը, որպես կանոն, իրենք գյուղատնտեսությամբ չէին զբաղվում: Նրանց անձ-

նական տիրապետման տակ թողնված հողերը մշակում էին կախյալ գյուղերի գյուղացիները, աշխատանքային պարհակի կտրգով:

Ռեֆորմից հետո գյուղացիների անձնական կախումը կալվածատերերից զգալի չափով փոփոխվել էր: Թեպետ բաժանված հողերը առաջիկայում ևս մինչև փրկագնումը չէր համարվում գյուղացիների սեփականությունը, նրանց անձնական ուղղակի կախումը ֆեոդալից դադարել էր: Գյուղացին մինչև իր հողաբաժնի լրիվ փրկագնելը, առաջվա նման պարտավոր էր հողատիրոջ համար բնական ու դրամական պարհակ կատարել, բայց աշխատանքային պարհակը, հիմնականում, վերացվել էր: Հողի կալվածատիրական մասի մշակումը չէր մտնում նրա պարտականության մեջ: Ուստի այն կալվածատերերը, որոնք չէին ցանկանում անձամբ դբադվել տնտեսության կազմակերպումով, իրենց հողերը վարձակալական հիմունքներով զիջում էին մասնավոր անձանց կամ գյուղական համայնքներին: Նույն բանն էլ անում էր կառավարությունը պետական հողերի նկատմամբ: Դրա հետևանքով Հայաստանում առաջ եկավ վարձակալություն կրկնակի տեսակ: Ունեոր գյուղացիները իրենց տնտեսությունը փոխադրելով առևտրա-արդյունաբերական ռելսերի վրա, մի կողմից՝ վարձակալում էին տնտեսապես չունեոր գյուղացիների հողերը, գյուղացիներ, որոնք բավարար միջոցներ և աշխատանքային ուժ չունեին իրենց հողաբաժինները մշակելու համար, և, երկրորդ կողմից, խոշոր հողատերերի և պետական գերատեսչությունների հողերը, որոնք չէին զբաղվում տնտեսությունը վարելու գործով: Հողատերերը իրենց հողերը վարձակալման տալիս, նայած նրանց պտղավետությանը, ստանում էին մաքուր բերքի կեսից մինչև երկու երրորդը:

Մեզ համար այստեղ կարևոր է այն համագամանքը, որ աշխատավճարումները դադարեցնելու շնորհիվ կալվածատիրական հողերը սկսեցին մշակել ունեոր գյուղացիները, որոնք իրենց տնտեսությունը վարում էին կապիտալիստական հիմունքներով: Այս լրացուցիչ գործոն ծառայից կապիտալիզմի

զարգացման ուղիով գյուղական համայնքի դասակարգային շերտավորումն ուժեղացնելու համար:

Հայաստանում բավականին ուժեղ շարժով զարգացած էր նաև ենթավարձակալությունը: Ենթավարձակալման աղբյուրը հիմնականում պետական, տիրական հողերն էին: Իր ձեռքին կենտրոնացնելով մեծ քանակի հողամասեր, ցարական կառավարությունը դրանք տալիս էր վարձակալման մասնավոր անձանց և առանձին գյուղական համայնքներին:

80-ական թվականներին Երևանի գավառում պետական հողերի առավել խոշոր վարձակալներ էին Երևանի բնակիչ Ստեփան Եղիազարյանը, որը վարձակալել էր 533 դեսյատին, գեներալ-լեյտենանտ Կախանովը՝ 10022 դեսյատին, Ղամարյու գյուղի բնակիչ Տեր-Գրիգորյանը՝ 125 դեսյատին, Ախամզալու գյուղի բնակիչ Հովսեփ Քյալբալայ Զիալ օղլին, Հայրապետ Պողոսյանը և Խաչատուր Տեր-Պողոսյանը՝ 504 դեսյատին:

Ալեքսանդրապոլի գավառում կային. Դյուլքյանդի բնակիչ Միքայել Մաթևոսյանը՝ 300 դեսյատին, Ալեքսանդրապոլի բնակիչ Իվան Կապուտտովը՝ 242, Հովհաննես Նալբանդյանը՝ 584 դեսյատին և երկրորդ Գիլդիայի առևտրական Իսայ Խոյցևը՝ 600, Բողաքյանդ գյուղի բնակիչ Ղազար Քաջախյանը՝ 650, Նիկիտին գյուղի բնակիչ Վասիլի Ռուդոմեդովինը՝ 819 դեսյատին¹:

Նոր Բայազետի գավառում կային. Ալուշալու գյուղի բնակիչ 233 դեսյատին, Ղարաղոլա գյուղի բնակիչ Մուլա Հասան Աբդուլլա օղլին՝ 580, Օրդաբլու գյուղի բնակիչ Թադևոս Մուրադյանը՝ 431, Աղբուլաղ գյուղի բնակիչ Իրզա Հասան օղլին՝ 138, Թոխլուջա գյուղի բնակիչ Քյալբալայի Հովսեփ Իբրահիմ օղլին՝ 394, Նորագյուղ գյուղի բնակիչ Հակոբ Ղազարյանը՝ 269, Նոր Բայազետ քաղաքի բնակիչ Մաթևոս Նիկողոսյանը՝ 1117 դեսյատին²: Նույն գավառի Զոտ գյուղի բնակիչ Զավադ Համո Աղա օղլին 1882 թվականին պետական հող էր վարձակալել 1148³:

¹ Հայկական ՍՍՌ, ՊԿԱ, ֆ. 133, գ. 1405 և 1410.

² Տե՛ս Հայկական ՍՍՌ, ՊԿԱ, ֆ. 133, գ. 1405.

³ Նույն տեղում, գ. 1538:

Շարուր-Դարալագյազի գավառում պալատական-խորհրդական Շանգիրեյը պետական հող վարձակալել էր 1950 դեպյատին, ննդիջա գյուղի բնակիչ Խսկանդյար Ռուստամ օղլին՝ 150 խալվար, Թաքիա գյուղի բնակիչ Բաբաբեկ Հաջի Աբաս Ալի բեկ օղլին՝ 1091 դեպյատին:

Այդ հողամասերը, որոնք վարձակալվել էին շատ շահավետ պայմաններում, տրվում էին հիմնականում խոշոր անասնատերերին և ունեւոր գյուղացիներին, որոնք իրենց հերթին շահագործում էին տնտեսական տեսակետից շոնեւոր գյուղացիներին և բատրակներին: Բայց նրանց մեջ կային այնպիսի անձինք, որոնք գանձարանից վարձակալված հողերը դարձնում էին կապիտալիստական շահույթ ստանալու տղրյուր:

Բերենք երկու օրինակ:

Արագդաջանի տափաստանը 70-ական թվականներին տրվել էր գեներալ Ն. Ն. Կախանովին 65 տարվա ժամկետով վարձակալմամբ: Վարձակալման պայմաններն էին. 6 արտոնյալ տարիներից հետո, առաջին 24 տարին դեպյատինը տարեկան 15 կոպեկ, դրանից հետո հաջորդած 10 տարվա ընթացքում վարձակալման վճարը պետք է հասներ մինչև 30 կոպեկի, հետագա 15 տարվա ընթացքում՝ մինչև 50 կոպեկ և մնացած 10 տարիներին՝ մինչև 80 կոպեկ դեպյատինը: Ժամկետը ավարտվելուց հետո հողը բոլոր կառուցումների հետ պետք է դառնար գանձարանի լրիվ սեփականություն:

Գեներալ Կախանովը կառուցեց Արագդաջանի ջրանցքը՝ դրա համար ծախսելով 200 հազար ռուբլի, որից հետո հողի կես մասի օգտագործման իրավունքը 250000 ռուբլով նա վաճառեց հայ կալվածատեր Ամիրխանյանին, ռուս կալվածատերեր Շերեմետևին, Բորբինսկուն և Զուբկովին, իսկ մյուս կեսը թողեց իրեն: Այդ բոլոր հողամասերը այնուհետև տրվում էին գյուղական համայնքներին և առանձին գյուղացիների, որոնք մշակելով այն, կալվածատիրոջը տալիս էին բոլոր կուլտուրաների մաքուր բերքի կեսը և ավելին¹:

¹ См. Сагатов, Экономич. очерки Эрив. губернии и озеро Гогча, Тифлис, 1879 г., стр. 12.

Ոչ պակաս բնորոշ օրինակ է Նախիջևանի նախկին գա-
վառապետ, Ղրիմյան կալվածատեր Շանգիրեյի գործունեու-
թյունը: 1872 թվականին Շանգիրեյը գանձարանից վարձա-
կալից՝ 24 տարվա ժամկետով մոտ 2000 դեսյատին ընդհա-
նուր տարածութուն ունեցող «ղռեր» կոչված հողային մաս-
սիվը և անցկացրից ոռոգման ջրանցք, ծախսելով այդ գործի
վրա բավականին մեծ գումար: Բայց ինքը՝ Շանգիրեյը
անձամբ տնտեսությամբ չէր զբաղվում և երբեք ոչ մի ցանք
չի ունեցել և հողը վարձակալման է տվել Փուսաճի, Թադա-
քյանդ, Խամուխար, Քյարիմբեկլի և Այծորամ գյուղերի
բնակիչներին՝ ստանալով վերջիններից բերքի՝ կեսը, իսկ
որոշ տեղերում բերքի մեկ երրորդը՝ յուրաքանչյուր, կուտու-
րայից: Ընդ որում Շանգիրեյը իր հաշվին պահում էր պա-
հակներ և ջուվարներ ջուրը բաշխելու և գործակատարներ՝
հողը բաշխելու ու բնակիչներից բերքի սահմանված մասը
հավաքելու համար: Իսկ բնակիչները, բացի կալվածատիրոջ
օգտին բերքի սահմանված բաժինը վճարելուց, պարտավոր
էին յուրաքանչյուր տարի մարտ ամսին որոշ քանակի բան-
վորներ առանձնացնել ջրանցքը մաքրելու համար:

Այս օրինակները ակներևորեն ապացուցում են նշված
կալվածատերերի ձեռնարկումների կապիտալիստական բնույ-
թը: Այն կալվածատերերը, որոնք վարձակալում էին պետա-
կան հողը, կառուցում ոռոգման ջրանցքներ և հայտնի վճա-
րով հողը տալիս էին ենթավարձակալներին, դրանով հենց
իրենց փողը դարձնում էին կապիտալ, կապիտալիստական
հիման վրա ուրիշի աշխատանքը շահագործելու աղբյուր:
Ճիշտ է, տվյալ դեպքում կալվածատերերը իրենք չէին զբաղ-
վում գյուղատնտեսական արտադրությամբ և, հետևապես,
շուկայի համար ապրանք չէին արտադրում, բայց այդ դրու-
թյունը չի փոխում: Կարևորն այն է, որ իրենց փողը ներդնե-
լի՝ ջրանցքի կառուցման վրա, նրանք դրանով իսկ գանձարա-
նից վարձակալած հողը դարձնում էին հավելյալ արժեքի
յուրացման աղբյուր: Չի կարելի մոռանալ, որ հիշյալ օրինակ-
ներում բերված կալվածատերերը, նախ, հողի մասնավոր սե-
փականատերեր չէին, հողը պատկանում էր գանձարանին, և,
երկրորդ, նրանց անցկացրած ջրանցքները բացառապես վար-

ձու աշխատանք կիրառելու արդյունք էին և, վերջապես, գյուղացիներից ստացվող իրենց բաժին բերքը վաճառում էին: Չկարելի մոռանալ նաև այն հանգամանքը, որ այդ ջրանցքները պահվում էին պատրաստի վիճակում և նրանց ջրերը բաշխվում էին ենթավարձակալներին վարձու աշխատողների՝ ջուլարձների և զործակատարների միջոցով:

Վիճակը չի փոխում նաև այն հանգամանքը, որ ջրանցքի մաքրումը կատարվում էր ենթավարձակալների միջոցներով, երբեմն էլ նրանց անձնական աշխատանքով: Վ. Ի. Լենինը ասում է, որ ժամանակակից կալվածատիրական տնտեսության տնտեսական կազմակերպումը կարող է լինել աշխատավճարային և կապիտալիստական և որ այդ երկու սխեմները իրականության մեջ հաճախ միահյուսվում են¹:

Վերջապես, վիճակը չի փոխում նաև կալվածատիրոջ յուրացրած հավելյալ արժեքի արտադրության ձևը, կալվածատերը արդյոք իր եկամուտը ստանում է ֆերմեր-կապիտալիստից, որ իր տնտեսության մեջ վարձու աշխատանք է կիրառում, հենց անմիջական արտադրող գյուղացուց կամ թե գյուղական համայնքից, որ միայն միջնորդի դեր է խաղում գյուղացու և կալվածատիրոջ միջև: Մենք կարող ենք միայն ասել, որ եթե կալվածատիրոջ վարձակալած հողը տրվում է ենթավարձակալ՝ մասնատիրոջը և վերջինս այն մշակում է վարձու աշխատանքի միջոցով, ապա արտադրվող հավելյալ արժեքը բաժանվում է վարձակալի և ենթավարձակալի միջև, և նրանք երկուսն էլ կապիտալիստական ձեռնարկատերեր են, իսկ եթե այն տրվում է ենթավարձակալ՝ մասնատիրոջը (որը, ի միջի այլոց, հազվագյուտ երևույթ է) և նա հողը մշակում է իր անձնական աշխատանքով, ապա վերջինս մասամբ դառնում է վարձու բանվոր և արտադրվող հավելյալ արժեքի մի մասը յուրացնում է վարձակալ-կապիտալիստը: Իհարկե, տնտեսության կապիտալիստական սխեմները ենթադրում է բանվորների անմիջական վարձում և հողի մշակումը հողատիրոջ զործիքներով (ինվենտարով),

¹ Տե՛ս Վ. Ի. Լենին, *Կապիտալիզմի զարգացումը Ռուսաստանում*, Երկ., հ. III, էջ 227:

բայց այն ժամանակ, երբ մենք գործ ունենք կապիտալիստական պատրաստի մաքուր հարաբերությունների հետ:

Իսկ տվյալ դեպքում մենք գործ ունենք ֆեոդալիզմից կապիտալիզմին անցնելու հետ, և այդ անցման ժամանակաշրջանը չի կարող իր վրա չկրել անցյալի որոշ դրոշմ:

Հարցը ավելի կոնկրետ քննելով, կարելի է ասել, որ ենթավարձակալները, հազվագյուտ բացառությամբ, մասնավոր հողատերեր՝ ունեոր գյուղացիներն էին, որոնք իրենց տնտեսությունը վարում էին կապիտալիստական հիմքի վրա: Նույնիսկ այն հողը, որը գյուղական հասարակությունը վարձակալում էր անմիջապես գանձարանից, հիմնականում ընկնում էր ուժեղների ձեռքը և դառնում էր աշխատանքի շահագործման օբյեկտ: Այդ շին բացասում նաև ցարական կառավարության առանձին ներկայացուցիչներ: Ահա, օրինակ, ինչ է գրել հողագործության միևնույն Երմոլովը 1896 թվականին իր շրջաբերական նամակում. «Ամբողջ հասարակության կողմից վարձակալած պետական հողամասը դեպքերի մեծամասնությամբ բաշխվում է առավելապես ունեոր տնտեսատերերի միջև, քանի որ սակավաուժ համայնակիցները պետական հողի օգտագործման համարյա թույլ շին տրվում»¹:

Երևանի նահանգի պետական գյուղացիների տնտեսական կենցաղի շատ հետազոտողներ աշխատում էին շնկատել գյուղացիների քայքայումը և կապիտալիստական հարաբերությունների ստեղծումը և այդ պատճառով վարձակալությունը դիտում էին ոչ այլ կերպ, քան երկրամասում գոյություն ունեցող սակավահողության տեսակետից:

«Գյուղացիների կենցաղում, — գրում է Ս. Եղիազարովը, — վարձակալված հողը կիրառվում է բավականին հաճախ... վարձակալների գլխավոր կոնտիգենտը համենայն դեպս բաղկացած է սակավահող գյուղացիներից... Գլխավոր պատճառների շարքում, որոնք հարկադրում են գյուղացիներին դիմել մասնավոր տիրույթների հողերը վարձելուն, առաջին տեղը գրավում է սակավահող և ջրասակավ լինելը»²:

¹ Հայկական ՍՍՌ, ՊԿԱ, ֆ. 133, դ. 2309.

² Свод материалов по изучению экономич. быта госуд. крестьян, т. 1, стр. 53.

«Հողերի վարձակալումը, — գրում է Պարվիցկին, — առաջ է գալիս հետևյալ պայմաններից. ա) վարելահողի անբավարարությունից, վարելահողի քիչ արտադրողական լինելուց և բ) ավելորդ աշխատուժի պայմաններում մեծ եկամտաբերություն ստանալու ցանկությունից»¹:

Նույն կարծիքին են Ֆ. Տ. Մարկովը և ուրիշներ: Մարկովը, օրինակ, գտնում էր, որ գյուղացիները վարձակալում են կալվածատիրոջ հողը այն պատճառով, որ նրանց նյութական միջոցները և աշխատանքային ուժը ավելին է, քան այդ պահանջում է իրենց սեփական հողաբաժինների մշակումը:

Այսպիսով, ստացվում է, որ ոչ թե տնտեսության առևտրա-արդյունաբերական հիմքը և ոչ թե գյուղի տնտեսապես առավել ունևոր տարրերի կուտակման ձգտումն է վարձակալման սխտեմի ծագման ու զարգացման պատճառը, այլ ընդհակառակն, գյուղացիական ընտանիքի նյութական միջոցների և աշխատանքային ուժի ավելցուկը վարձակալության դրդիչ պատճառ է ծառայում:

Կասկած չկա, որ ունևոր գյուղացիները մեծ միջոցներ ունենին, քան այն պահանջում էր իրենց սեփական հողաբաժինների մշակումը, բայց նրանք ի վիճակի էին իրենց արտադրության ընդարձակման համապատասխան քանակապես ավելացնել նաև աշխատանքային ուժը, վարձելով այն դրսից: Հողը վարձակալում էին ոչ թե նրանք, որոնք ունենին քիչ հող, այլ հիմնականում նրանք, ովքեր վարում էին առևտրական հողագործություն, արտադրելով շուկայի համար:

7 Գյուղացիության փայփայումը և պրոլետարիատի առաջացումը

Հողի համակենտրոնացումը կուլակների, վաշխառուների և առևտրականների ձեռքում և վերջիններիս կողմից գանձարանին, հողատիրական դասակարգին և աղքատացած գյուղացիությանը պատկանող հողերի վարձակալումը զուգակցվում էր տնտեսպես չունևոր գյուղացիների քայքայմամբ:

¹ Свод материалов по изучению экономич. быта госуд. крестьян, т. 1, стр. 336.

Առաջինները իրենց տնտեսությունը վարում էին կապիտալիստական հիմունքներով, լրացուցիչ աշխատանքային ուժի պահանջ էին ներկայացնում, իսկ երկրորդները, գտնվելով խիստ ծայրահեղ կարիքի մեջ, աշխատանք էին փնտրում իրենց տնտեսությունից դուրս: Տնտեսական անհաջողությունները, արժեքի օրենքի գործողությունը, առևտրական կապիտալի շահագործումը, վաշխառուական կապիտալի ստորկացուցիչ տոկոսները և ծանր հարկերը ծոում էին շունևոր գյուղացիների թիկունքը և ստիպում էին նրան և նրա ընտանիքի անդամներին վաճառելու իրենց աշխատանքը:

Սովորաբար ավելցուկ բնակչության առաջացումը գյուղում տեղի է ունենում ավելի խտնեսիվ կերպով, քան նրան կլանում է համեմատաբար դանդաղ զարգացող կապիտալիստական արդյունաբերությունը և գյուղատնտեսությունը: Այս առանձնապես շոշափելի է այն երկրներում և երկրամասերում, որտեղ զանազան խոշորդոտների և արտաքին ազդեցությունների առկայության պատճառով արտադրողական ուժերը զարգանում են ծայրահեղ դանդաղ կերպով: Այդ պատճառով աշխատավորների աղքատացումը սարսափելի չափերի է հասնում:

Հայաստանը ցարիզմի տիրապետության ժամանակ սլատկանում էր այդ երկրների թվին: Մասնավոր գյուղացիական հողային սեփականության բացակայության, զանազան հարկերի ու պարհակների հարկման բարձր նորմաների, բանկային վարկի բացակայությունը և, վերջապես, գաղութային քաղաքականության պատճառով արտադրողական ուժերը այստեղ աճում էին խիստ դանդաղ կերպով: Մինչդեռ, թվարկված գործոնների ազդեցության շնորհիվ, հասարակության ցածր խավերի քայքայումը և պրոլետարացումը կատարվում էր արտակարգ արագ կերպով: Վիճակագրական տվյալների բացակայությունը մեզ հնարավորություն չի տալիս այդ դրույթը լուսաբանել զգալի թվական տվյալներով, բայց, այնուամենայնիվ, մեր տրամադրության տակ կան փոքր-ինչ տեղեկություններ, որոնք ցույց են տալիս նրա ճշտությունը: Այդ տեղեկությունները ամենից առաջ վերաբերում են տարազնացությանը: Տարազնացությունը գյուղացիների շերտա-

վորման և գյուղում ավելցուկ բնակչություն ստեղծվելու վաղ ցուցանիշներից մեկն է։ Այն մասին, որ տարազնացությունը Հայաստանում վիթխարի շահերի է հասել, մեզ ցույց կտան հետևյալ աղյուսակները, որոնք կազմվել են փաստացի տրվյալների հիման վրա։ Բերենք, ամենից առաջ, ամփոփիչ թվեր, որոնք վերցված են «Կովկասյան օրացույցից»։

Տարազնացների թիվը Երևանի նահանգում 1914 թվականին¹

Գավառներ	Այն գյուղ. թիվը որտ. վաստակելու են գնում	վաստակի գնացող բնակիչ. թիվը	Նահանգի տաճ. ման.	Նահանգից գուրս	Արտասանման	Միջին հաշվով մեկ գյուղին հասնում է
Երևանի	79	1959	1759	195	6	25
Էջմիածնի	120	4606	3121	1157	329	38
Ն. Բայազետի	132	10451	3049	7361	41	79
Ալեքսանդրապոլի	148	9578	3841	5237	515	65
Շարուր-Պարազյազի	96	2305	554	1750	1	24
Սուրմալուի	126	1321	820	351	150	11
Նախիջևանի	127	6418	1424	3917	1077	51
Ընդամենը	829	36638	14547	19968	2118	44

Թվերը ցույց են տալիս, որ տառացիորեն բոլոր գյուղերը առանձնացնում էին մեծ քանակով տնտեսապես շունկոր մարդկանց, որոնք աշխատանք չէին գտնում գյուղում և այդպիսին որոնում էին դրսում։

Վերևում մենք վերցրել ենք միջին ցուցանիշներ, իսկ այժմ վերցնենք առանձին գյուղերի տվյալները, որոնք ցույց են տալիս տարազնացության տնտեսական հիմքը, նրա անհամաշարժությունը և խիստ բարձր տոկոսը առանձին գյուղերում։

¹ ՏՄ. «Кавказский календарь на 1914 г.», стр. 14.

Էջմբածնի գավառի 20 գյուղերի և ավանների 1908 թվականի տվյալները

Գյուղերը	Հացահատիկի բերքը		Խոշ. եղ. ան.		Նրբորակ անասն		Մեծի և փոքրի խոզեր	Բնակչությունը	Մեծի և փոքրի խոզեր	Բնակչությունը	Մեծի և փոքրի խոզեր
	Գյուղերը	Գյուղերը	Խոշ. եղ. ան.	Խոշ. եղ. ան.	Նրբորակ անասն	Նրբորակ անասն					
Արգիշի	6000	1800	7870	300	400	100	800	9,7	037	050	300
Եղվարդ	15000	1500	16500	500	2000	364	2460	5,7	020	061	400
Դավթի և Կարաբա	1500	90	1590	91	1300	47	360	4,4	025	3,61	60
Ճախդան	4500	900	5400	150	250	100	700	7,7	021	036	200
Համալու	4500	750	5250	160	450	72	570	9,2	028	079	50
Ղաթաբերդ	2250	960	3210	144	435	81	991	3,4	016	044	45
Բլինի	3000	750	3750	224	358	68	902	4,2	025	040	20
Շիրակալ	4500	1080	5580	307	465	93	1198	4,7	025	039	36
Ղաթաբալ	5400	1500	6900	334	710	125	1161	4,3	021	044	50
Բաղաբերդ	2250	750	3000	130	245	50	975	3,1	014	025	25
Ղաթալ	3600	720	4320	103	313	41	661	4,5	015	047	30
Արևիկա	1500	--	1500	104	239	104	1347	0,6	0,08	018	130
Աստվածինգալ	900	225	1125	68	121	25	340	4,4	018	036	16
Ղաթաբերդ	2250	225	2475	109	339	90	960	8,3	011	023	50
Սաղալ	1200	315	1515	103	253	82	840	6,0	012	030	50
Ղաթալ	1260	300	1560	90	150	25	410	5,8	024	036	24
Նորաշեն	900	300	1200	47	105	13	223	3,6	021	047	8
Մուլա Ղաթալ	3300	750	4050	209	372	73	1275	4,7	016	029	60
Թիվիկ	300	1250	1550	263	505	93	1061	3,7	025	048	40
Բաղ-Աստված	11250	1800	13050	390	585	184	1974	5,1	020	029	100

75360	15965	31325	3831	9495	1830	19655	8,8	019	045	1723	09
-------	-------	-------	------	------	------	-------	-----	-----	-----	------	----

Ամենից առաջ նկատենք, որ մեկ ծխին ընկնող արտագր-նացնների թիվը զգալի չափով կբարձրանա, եթե մենք ծխերի ընդհանուր թվից դեն նետենք միջակ և կուլակային ծխերը: Կուլակները և միջակ գյուղացիների մի մասը ոչ միայն տա-րազնացններ չեն տալիս, այլև վարձում են աշխատողներ: Աղ-յուսակը ցույց է տալիս, որ տարազնացության պատճառը գյուղացիների տնտեսապես ապահովված շինելն է: «Կապի-տալիզմի դարգացումը Ռուսաստանում» աշխատության մեջ Վ. Ի. Լենինը, բնութագրելով գյուղացիների կենսամակարդա-կը, ցույց տվեց, որ բնակչության «ա» խմբի, որի մեջ մտցը-ված են մի ձի ունեցող և ձիազուրկ գյուղացիները, և մեկ շըն-չին ընկնում է 17,4 փութ հաճար, իսկ մեր աղյուսակներում բերված թվերը ցույց են տալիս, որ նշված 20 գյուղերի բնակ-չության մեկ շնչին միջին հաշվով արտադրվում էր 8,8 փութ հացահատիկ, ըստ որում 11 գյուղերում բնակչության մեկ շնչին արտադրվում էր 5 փթից պակաս հացահատիկ: Աղյու-սակում մենք վերցրել ենք ամբողջ բերքը, եթե այդ քանակից հանենք սերմֆոնդը և հարկերին ու պարհակներին տրվող բա-ժինը, և, վերջապես, գյուղական վերնախավի բերքը, ապա պարզ կդառնա, թե ինչպիսի սարսափելի չափի էր հասել աշ-խատավոր գյուղացիների աղքատությունը: Գյուղացիություն-նը, չհաշվելով աննշան մաս կազմող կուլակները և ունևոր գյուղացիները, սիստեմատիկ սովահար էին լինում և ճզմվում ուժից վեր հարկերի ու պարհակների ծանրության տակ: Միայն դրանով է բացատրվում արտագնացության մեծ տո-կոսը:

«Այն մասին, որ այս տարվա բերքը կբավարարի միայն կերակրման համար,— գրում է Երևանի գաղառի տեղամասա-յին պրիստավը,— ինձ թույլ կտան վկայակոչել լավ բերք ունեցող գյուղերից մեկը՝ Բաշ-Ապարանը, որտեղ ընթացիկ տարվա գարնանացանից հավաքված է 1800 փութ ցորեն, եր-կու սեռի շնչերի թիվը 4974, հանելով կրծքի երեխաներին, մոտավորապես 250, կմնա 1718 շունչ, տրամադրելով ամեն մի շնչին ամսական առնվազն կես փութ: 1718 շնչի համար անհրաժեշտ է ամսական 859 փութ, իսկ տարեկան՝ 10308 փութ, այնպես որ բերքից ստացած նման հաշվումների դեպ-

Վարձու բանվորների օգտագործումը

Գաղափարներ	Ներդրումներ	Տնտեսական բնույթի	1	2-ից 3			4-ից 5	6-ից 10	10-ից ավելի	Ձեռքբերած արժեքի տոկոսը - բյուջեների միջոց	Տոկոսներով տնտեսական, ընդհանուր և նկատմամբ
Երևանի	Գյուղ	121873	17774	838	83	3	1	1	15	942	5,2
	Քաղաք	29106	4935	714	225	19	2	—	70	1040	21,3
	Ընդամ.	150879	22612	1553	308	22	3	1	85	1972	8,7
Այլ քաղաքացիություն	Գյուղ	134887	16189	211	33	4	1	—	14	263	1,6
	Քաղաք	30816	4271	291	55	5	—	—	30	381	8,9
	Ընդամ.	165503	20460	502	88	9	1	—	44	644	3,3
Նախկին և Օրդու.	Գյուղ	87370	15060	395	45	7	1	—	20	468	3,1
	Քաղաք	13401	2855	180	37	3	—	—	13	213	7,5
	Ընդամ.	100771	17915	555	82	10	1	—	33	681	3,9
Ն. Բայազետի	Գյուղ	114087	13127	203	39	4	—	—	6	252	1,9
	Քաղաք	8486	1328	163	11	—	—	—	2	181	13,6
	Ընդամ.	122573	14455	371	50	4	—	—	8	433	3,0
Էջմիածնի		124437	17464	807	77	5	3	—	14	906	5,2
Սուրմալուի		80055	12521	212	42	5	—	—	10	269	2,1
Շաքուր-Պարսյալուի		124237	11161	319	43	6	1	—	15	384	3,4
Ընդամենը	Գյուղ	787846	103295	2966	362	34	7	1	94	3484	3,4
	Քաղաք	81509	13292	1333	328	27	2	—	115	1805	13,5
	Ընդամ.	869355	116587	4319	690	61	9	1	209	5289	4,5

Մանր. — Բովորը վերցված են 1897 թ. մարտի ամսին տվյալներից

քում կմնա միայն 2619 փութ¹։ Միայն ցարական աստիճանավորը կարող էր մեկ շափահաս մարդու համար ամսական 3 կիլոգրամ հաց առանձնացնել և ուրիշ ոչինչ։ Սակայն այս դեպքում էլ սերմֆոնդը առանձնացնելուց հետո հարկերի և պարհակների վճարման համար ոչինչ չի մնում։

Տարագնացների այդ հսկա բանակը չէր կարող աշխատանքի վարձվել երկրի սահմաններում՝ արդյունաբերությունը ծալրահեղ դանդաղ զարգանալու և գյուղատնտեսությունն րնադավառում արտադրողական ուժերի լճացման բնույթի հետևանքով, ուստի նա աշխատանք էր փնտրում հիմնականում նրա սահմաններից դուրս։

Քննարկենք վարձու աշխատողների օգտագործման աստիճանը տնտեսություններում (տե՛ս էջ 138)։

Դժբախտաբար այդ բնագավառում ևս բացակայում են անհրաժեշտ թվական տվյալներ, ուստի մենք չենք պատրաստվում տալ այդ հարցի մանրամասն վերլուծությունը։

Աղյուսակից երևում է, որ գյուղական տնտեսությունների ընդհանուր թվից միայն 3,4 տոկոսը կիրառում էին վարձու աշխատուժ, ըստ որում վարձու աշխատանք կիրառող տնտեսություններից 2,9 տոկոսը միայն ունեին մեկական բանվոր։ Այդ ցույց է տալիս գյուղատնտեսության կապիտալիստականացման ծալրահեղ դանդաղ պրոցեսը և այն տրնտեսությունների աննշան լինելը, որոնք օգտագործում էին վարձու բանվորներ։ Թվերը այնուհետև ցույց են տալիս, որ դարգացած չէր նաև քաղաքային արդյունաբերական տրնտեսությունը։ Աղյուսակում նշված 180560 բանվորից ավելի քան 50 տոկոսը պետք է վերագրել տնային ծառայողների կարգին և այն անձանց, որոնք աշխատում էին վարձով գյուղատնտեսության ասպարեղում, որովհետև այն ժամանակ քաղաքի բնակիչներից շատերը զբաղվում էին գյուղատնտեսությամբ։

¹ Հայկական ՍՍՌ, ՊԿԱ, ֆ. 102, գ. 1135, թ. 10—15 (այստեղին են վերաբերում նույնպիս հացահատիկի և անասնապահության վերաբերող հետեյալ աղյուսակի տվյալները)։

Այս բոլորը ասում են, որ Հայաստանի գյուղատնտեսութ-
յան մեջ ավելցուկ բնակչության գոյացումը գյուղացիության
աղքատացման ու քայքայման հետևանքով կատարվում էր
ավելի լարված կերպով, քան կապիտալիստական արտադրու-
թյան մեջ ներգրավվելը նրա սահմաններում, այստեղից էլ
մյուս նահանգները գաղթողների մեծ թիվը:

ԱՌՆԱԿՏՐԱԿԱՆ ՀՈՂԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ԱՃԸ

1 Բամբակի արտադրությունը

Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացվելուն զուգընթաց երկրի տնտեսական յուրացումը նրա համար դարձել էր հրատապ հարց։ Ցարական Ռուսաստանը իր առաջ խնդիր էր դրել աչն դարձնել ռուսական զարգացող արդյունաբերության հումքային կցորդ և վաճառահանման շուկա։

Իհարկե, ցարիզմը հետապնդում էր նաև մի այլ, ավելի հեռու գնացող նպատակ։ Նա ձգտում էր Անդրկովկասից դուրս մղել ոչ միայն իր եվրոպական մրցակիցներին, մասնավորապես Անգլիային ու Ֆրանսիային, այլև իր առևտրական քաղաքականությամբ ընդլայնել իր ազդեցության ոլորտը Իրանում, առանձնապես նրա հյուսիսային մասում։ Սակայն այդ հարցը մեր հետազոտության օբյեկտը չի հանդիսանում։

Նրկիրը տնտեսապես յուրացնելու նպատակով ցարական կառավարությունը, առանձնացված հատուկ աստիճանավորների միջոցով, XIX դարի 30-ական թվականների առաջին կեսին սկսեց ուսումնասիրել Անդրկովկասի ժողովրդական տնտեսության վիճակը և միջոցառումներ ընդունեց այն բանի համար, որ ամենից առաջ զարգանային տնտեսության այն ճյուղերը, որոնք կարող էին ռուսական արդյունաբերությանը հումք տալ։ Այդ ճյուղերին վերաբերում էին բամբակագոր-

ծությունը, շերամապահությունը, խաղողագործությունը, տուրոնի մշակումը և յուղատու կուլտուրաները:

Սակայն մինչև ֆորմյան ժամանակաշրջանում ցարական Ռուսաստանը նշված և ոչ մի բնագավառում լուրջ արդյունքի չհասավ: Երկրի տնտեսական յուրացման հարցը դուրս չեկավ իր հանձնաժողովների ուսումնասիրությունների և բյուրոկրատիկ քաշքշուկների շրջանակներից: Միայն հետևեց ֆորմյան ժամանակաշրջանում է, որ այդ հարցի լուծումը ստանում էր հեռավոր հիմք:

Ռուսական արդյունաբերության համար այդ կուլտուրաներից առավել կարևոր նշանակություն ստացավ բամբակի արտադրությունը: Բամբակագործությունը գոյություն ուներ նաև պարսկական տիրապետության ժամանակ, բայց այն արդյունաբերական լայն նշանակություն չուներ, և բամբակը գործածվում էր գլխավորապես տեղական բնակչության տնային տնտեսության պահանջները բավարարելու համար: 1863 թվականին լույս տեսած «Կովկասից այն կողմը գտնվող ռուսական տիրույթի տնտեսության» տվյալներով Երևանի և Նախիջևանի մարզերը միջին հաշվով տարեկան արտադրում էին 65 հազար փութ բամբակ¹:

Այն ժամանակ էլ ձեռնարկվեցին առաջին քայլերը բամբակի արտադրությունը բարձրացնելու համար: Այսպես, օրինակ, դուրս գրվեցին բրազիլական, հյուսիս-ամերիկյան և եգիպտական սերմեր: Իվանովյան ֆարրիկատեր Բաբուրինը, գնելով 400 փութ բամբակ, ձգտում էր ընդարձակել բամբակի պլանտացիաները և բարձրացնել բամբակի որակը: 1840 թվականին հայերեն լեզվով թարգմանվել և հրատարակվել է մի բրոշյուր՝ բամբակը մշակելու մեթոդների մասին և այլն: Սակայն այդ միջոցառումները շոշափելի արդյունքներ չտվեցին: Երկրամասի ընդհանուր հետամնացությունը բնակչության ժայրահեղ ծեծկվածությունը, բամբակի ցածր գները, այդ գործի նկատմամբ ռուսական արդյունաբերողների անբավարար շահագրգռվածությունը բամբակագործության դանդաղ զարգացման պատճառներն էին:

¹ См. «Обозрение Российских владений Закавказья», ч. IV, стр. 340.
142

Անդրկովկասի անտեսական նվաճումը Ռուսաստանի կողմից, Վ. Ի. Լենինի կարծիքով, կատարվել է շատ ավելի ուշ և կապված է ճորտատիրական իրավունքի վերացման ու ռուսական կապիտալիզմի զարգացման հետ: Անցյալ հարյուրամյակի 60-ական թվականներից սկսած բամբակի արտադրությունը աստիճանաբար դառնում է Հայաստանի գյուղատնտեսական արտադրության հիմնական ճյուղերից մեկը: Այդ բանին արտաքին մղում տվեց եվրոպա-ամերիկյան բամբակի ներմուծման դադարեցումը՝ Նմերիկայում բռնկված պատերազմի հետևանքով: Այդ հասցրեց նրան, որ աճեց հայկական բամբակի պահանջը, սկսեցին բարձրանալ գները և տեղական բնակչության շահագրգռվածությունը բամբակի մշակման գործում:

Այսպես, բամբակի փութը Անդրկովկասում, Պ. Պետրովիչի տվյալներով, 1861 թվականին արժեք 3—4 ուբլի, իսկ 1862 թվականին՝ 17—18 ուբլի: Բուխարական բամբակի մեկ փութը ռեֆորմի թվականին նիժնի-Նովգորոդի և Մոսկվայի շուկաներում հավասար էր 4—6 ուբլու, իսկ 1864 թվականին՝ 22—23 ուբլու¹:

Արդյունաբերողների կողմից մեծ քանակի արտասահմանյան սերմերի բաղմիցս ստացումը և դրանց անվճար բաժանումը բամբակագործությամբ զբաղվող գյուղացիներին, նույն արդյունաբերողներին բամբակ հանձնելու պարտավորությունը, զնման գրասենյակների հիմնումը, բամբակի փորձնական պլանտացիաների կազմակերպումը, բաղմաթիվ կետերում բամբակադրիչ տարբեր մեքենաների սարքավորումը և այլն վկայում է հայկական բամբակի նկատմամբ ռուսական արդյունաբերողների արթնացող մեծ շահագրգռվածության մասին:

Ներքոհիշյալ աղյուսակը ցույց է տալիս բամբակի արտադրության աճման դինամիկան հետոեֆորմյան ժամանակաշրջանում:

¹ См. П. Петрович, Хлопководство в Закавказье, Тифлис, 1912 г., стр. 19.

Բամբակի արտադրությունը Երևանի նահանգում (1000 փ.)

Տարիներ	Արտադրության ծավալը	Տարիներ	Արտադրության ծավալը	Տարիներ	Արտադրության ծավալը	Տարիներ	Արտադրության ծավալը	Տարիներ	Արտադրության ծավալը
1861	30,0	1886	157,0	1894	396,0	1902	469,4	1910	361,6
1870	276,9	1887	326,6	1895	364,1	1903	426,2	1911	
1880	81,1	1888	338,4	1896	386,3	1904	413,8	1912	467,7
1881	42,8	1889	508,8	1897	386,3	1905	411,0	1913	
1882	74,2	1890	852,0	1898	383,0	1906	386,8	1914	496,5
1883	73,3	1891	464,4	1899	406,1	1907			
1884	98,9	1892	557,3	1900	375,3	1908	381,0		
1885	147,9	1893	553,0	1901		1909	343,3		

Թվերը ցույց են տալիս 60-ական թվականներից հետո բամբակի մշակման գործում գոյություն ունեցող մեծ թռիչքի մասին:

1884 թվականից սկսած բամբակի արտադրությունը տարեցտարի ավելանում է և 1892—1893 թվականներին արդեն հասնում է իր ամենաբարձր կետին: 1893 թվականից հետո Հայաստանը տարեկան արտադրում էր միջին հաշվով 410 հազար փութ բամբակ: Բամբակի արտադրության հետագա աճի դադարեցումը և նույնիսկ որոշ անկումը բացատրվում է համաշխարհային, մասնավորապես ամերիկյան բամբակի արտադրության արագ աճումով, նրա գների իջեցումով, կայսրության սահմաններում նոր բամբակացան շրջանների երևալան գալով, ռուսական տեքստիլ արդյունաբերության համեմատաբար դանդաղ աճով:

Սակայն մեզ համար այստեղ կարևոր է այն անվիճելի փաստը, որ 60-ական թվականներից հետո բամբակի արտադրությունը աճել է ավելի քան 13 անգամ և դարձել Հայաստանի

տանի ընակշռության տնտեսական գործունեության հիմնական կողմերից մեկը:

Այնուհետև կարևոր է, որ բամբակը արտադրվում էր բացառապես իբրև ապրանք և այդ ուժեղացնում էր գյուղատնտեսական արտադրության ապրանքային ուղղությունը: Բամբակի մշակմամբ զբաղվում էին հետևյալ գավառները. Երեվանի, Նախիջևանի, Էջմիածնի, Սուրմալուի և Շարուր-Պարալազյաղի գավառները: Հետևապես, Երևանի նահանգի գավառներից այդ կուլտուրայի աճեցմամբ շէին զբաղվում միայն Ալեքսանդրապոլի և Նոր Բայազետի գավառները:

Այս էջում բերված աղյուսակը ակնառու կերպով ցույց է տալիս բամբակի արտադրության աճումը գավառային հատվածքով:

Աղյուսակից պարզ երևում է Սուրմալուի գավառի տեսակարար մեծ կշիռը, Շարուր-Պարալազյաղի գավառի տեսակարար կշռի ցածրացումը 1893 թվականից հետո, և Էջմիածնի գավառինը 1893 թվականից հետո: Այն ցույց է տալիս բամբակագործության զարգացման արագ տեմպը Երևանի գավառում:

Բամբակի արտադրությունն ըստ գավառների (1000 փ.)

Գավառներ	Տարիներ	1887	1889	1891	1893	1895	1897	1899
Երևանի		25,4	35,8	63,4	72,9	60,7	57,1	59,6
Նախիջևանի		11,1	39,0	46,8	51,3	30,0	50,0	9,8
Էջմիածնի		40,0	87,0	86,4	87,1	102,0	17,5	38,4
Սուրմալուի		200,1	167,0	170,0	238,3	101,1	197,5	270,8
Շարուր-Պարալազյաղի		50,0	180,0	97,8	103,4	70,4	64,2	27,5
Ընդամենը		326,6	509,8	464,4	553,0	364,2	386,3	406,1

Նշված գավառների բամբակի արտադրության մակարդակի իջեցումը բացատրվում է մի կողմից՝ հողի ուժասպառ լինելու և վնասատուների դեմ թույլ պայքարելու հետևանքով բերքատվության իջեցումով և, մյուս կողմից՝ առանձին տարիներին բամբակի ընդհանուր տարածության կրճատումով:

	1897 թ.		1898 թ.		1899 թ.		1908 թ.		1909 թ.		1910 թ.		Մեկ գնառախնի բնութագրող թվերը փոխելով				
	Պարտքեր հոյն միջնորդ	Պարտքեր հոյն միջնորդ	Պարտքեր հոյն միջնորդ	Պարտքեր հոյն միջնորդ	Պարտքեր հոյն միջնորդ	Պարտքեր հոյն միջնորդ	Պարտքեր հոյն միջնորդ	Պարտքեր հոյն միջնորդ	Պարտքեր հոյն միջնորդ	Պարտքեր հոյն միջնորդ	Պարտքեր հոյն միջնորդ	Պարտքեր հոյն միջնորդ	1897	1898	1899	1908	1910
Գնառախներ	4389	197,5	7250	145,0	6324	270,0	4990	107,4	6990	99,4	6990	93,4	45,0	20,0	42,8	21,5	14,2
	3091	64,2	5500	110,0	6524	27,5	2300	55,2	2370	47,4	4280	51,4	20,7	20,0	4,2	24,0	20,0
Մարտի-հունիս	3728	57,1	3780	59,0	3740	59,6	4577	128,3	5080	131,7	5631	136,7	15,3	15,3	15,3	26,3	26,0
	2790	17,5	4500	45,0	3489	38,4	3950	55,3	3096	34,4	3334	42,7	4,2	10,0	11,0	14,0	14,0
Նախընթացներ	650	50,0	1250	25,0	977	9,8	1933	34,8	1934	30,4	2383	37,5	76,9	20,0	10,3	18,0	15,7
	14646	336,3	22280	393,0	21054	406,1	15050	361,0	19470	343,3	22620	361,7	26,4	17,1	19,3	21,0	17,0
Ընդամենը																	

Մարտի-հունիս
Նախընթացներ

Վերջինս իր հերթին բացատրվում է ինչպես բամբակի գն-
քի տատանումներով, այնպես էլ նախորդ տարիների խիստ
ցածր բերքով:

Բերքի տատանումները կարելի է տեսնել 145-րդ էջի
աղյուսակում: Բերված թվերը լրիվ բնութագրում են այդ տա-
տանումները: Մենք այստեղ վերցրել ենք ոչ բոլոր տարիները,
որովհետև, նախ, ոչ բոլոր հաշվետվութայինների մեջ է նշված
բամբակի ցանքատարածությունը, առանձնապես շրջանային
հատվածքով, երկրորդ, եթե նույնիսկ հաջողվեք բերել այդ
տվյալները, դրանք ոչ մի կերպ չեն փոխի դրությունը: Բե-
րենք նաև բերքի տատանումը մեկ դեպքատիմի հատվածով
(տե՛ս էջ 146):

Աղյուսակը ցույց է տալիս բերքի խիստ տատանումնե-
րվոր գավառներում: Այդ հանգամանքը շէր կարող շանդրա-
դառնալ այդ գավառների բնակչության տնտեսական վիճակի
և բամբակագործության զարգացման վրա:

Բամբակագործության աճմանը զուգընթաց լավանում էր
նաև բամբակի որակը, տեղական կոպիտ կարճաթել տեսակը
աստիճանաբար դուրս էր մղվում ամերիկյան տեսակի կող-
մից: Այդ մասին խոսում են հետևյալ տվյալները:

Բամբակի ամերիկյան տեսակի տեսակաբար կշռի աճը
(հազար փթերով)

Դավառներ	1889 տարի			1914 տարի		
	Ընդամենը բամբակ	Այդ թվում		Ընդամենը բամբակ	Այդ թվում	
		Ամերիկ- յան տե- սակ	Տեղա- կան տե- սակ		Ամերիկ- յան տե- սակ	Տեղա- կան տե- սակ
Երևանի	35,8	11,3	24,5	61,5	150,8	10,7
Պուրմալուի	167,0	38,0	129,0	133,8	129,3	4,5
Նախիջևանի	39,0	17,0	21,3	55,4	49,5	5,8
Շարուր-Գարա- լազյազի	180,0	165,0	15,0	68,9	68,7	0,2
Էջմիածնի	87,0	—	—	70,8	68,5	2,3
Ընդամենը	509,8			490,4	466,8	23,5

Բամբակագործության զարգացումը ոչ միայն խոսում է այդ գավառների հողագործության առևտրա-արդյունաբերական բնույթի, այլև այդ հիման վրա գյուղացիության անխուսափելի շերտավորման և կապիտալիստական շահագործման օգտին: Այդ կոլտուրայի աճեցմամբ, հիմնականում, զբաղվում էին վարձակալները և ունեւոր գյուղացիները: Այսպես, օրինակ, հղբայրներ Շերեմետևները, Երևանի գավառի «Արագդայան» կալվածքում վարձակալական հիմունքներով 19 գյուղեր մշակում էին 836 դեսյատին բամբակ: Ընդ որում Շերեմետևները ստանում էին բամբակի ամբողջ բերքի մեկ երրորդը¹:

Դժբախտաբար, որևէ թվական տվյալ չի պահպանվել պլանտացիաներում շահագործվող բանվորների քանակի մասին, սակայն մենք ունենք նահանգային հաշվետվություններ կազմողների հայտարարությունները այն մասին, որ ամբողջ բամբակի մեկ երրորդը մշակվում էր վարձու աշխատանքով (տե՛ս 1899 թվականի հաշվետվությունը):

Բամբակագործության զարգացումը հասցրեց բամբակի նախնական վերամշակման կազմակերպմանը, որը հիմնված էր վարձու աշխատանք կիրառելու վրա: Այսպես, օրինակ, 1912 թվականին Հայաստանում կար 328 բամբակագտիչ մեքենա, այդ թվում 108 նավթով աշխատող, 43՝ գոլորշու, 153 ջրի և 24՝ ձիու: Այդ բոլոր մեքենաները պատկանում էին ունեվոր գյուղացիներին, որոնք հատուկ վճարով կատարում էին համագյուղացիների բամբակի բերքի զտում: Էջմիածնի գավառապետի հաշվետվության տվյալներով 100 փութ բամբակ զտելու համար գանձվում էր. 60 փորոտ ջիլով 1 փութ, 30 փորոտից՝ 1 փութ 26 գրվանքա և 25 փորոտից 2,5 փութ բամբակ:

Պ. Պետրովիչը գրում է, որ երբեմն բամբակագտիչ մեքենատերերը և այլ ունեւոր գյուղացիներ գնում էին գյուղացիների ամբողջ բամբակը և տանում Երևան վաճառելու: Սակավազոր բամբակագործների վրա քայքայիչ ազդեցություն էր թողնում նաև ավանսավորման սխտեմը, որի ժամանակ

¹ См. там же, стр. 53.

արտագրողը, սուր կարիքի մեջ գտնվելով, դեռ մինչև բամբակի հասունանալը և հավաքելը ավանս կամ կանխավճար է վերցնում բամբակի համար և պարտավորվում է բամբակի բերքը հավաքելուց հետո այն վաճառել իջեցրած գներով: «... էջմիածնի գավառի Ղզըլ-Թեմուրի գյուղական հասարակությունում, — գրում է Պետրովիչը, — բամբակի համար կանխավճար տրվում էր բամբակի հավաքման ժամանակ գոյություն ունեցող գներից, փթին 2 ուրլի զիշելու պայմանով, ընդ որում ամեն մի առանձին տնտեսությունը տրվում է մինչև 150 ուրլի: Նույն գավառի Շահրիար գյուղի թղթակիցը ասում է, որ իրենց մոտ մեկ դեսյատին բամբակի ցանքի համար կանխավճար տալիս են 80—100 ուրլի, իսկ բամբակը գնվում է շուկայի գնից 2 ուրլով պակաս, որի հետևանքով «տնտեսատերը պարտք է մնում երբեմն խոշոր գումար, որը վճարում է մի քանի տարի անընդհատ»¹:

Այսպիսով, բամբակագործությունը ձեռք է բերում արդյունաբերական նշանակություն, դառնում է առևտրական հողագործության ճյուղերից մեկը և այդ արագացնում է գյուղացիների քայքայման և գյուղում կապիտալիստական հարաբերությունների կազմավորման պրոցեսը:

2. Խաղողագործություն

Հետևեֆորմյան ժամանակաշրջանում փոխվում է նաև այդ գործության, առավելապես խաղողագործության բնույթը: Այն աստիճանաբար ստանում է արդյունաբերական նշանակություն: Եթե առաջներում խաղողի աճեցումը հիմնականում սպառողական բնույթ ուներ և միայն մի աննշան քանակ վաճառվում էր շուկայում, ապա այժմ այն մշակվում է գլխավորապես վաճառելու նպատակով:

1870 թվականի համեմատությամբ, 1903 թվականին խաղողի տարեկան միջին բերքը ավելացավ ավելի քան 3 անգամ: Համոզվելու համար բերենք հետևյալ տվյալները:

¹ См. там же, стр. 128.

**Խաղողի արտադրության անք
(Հազ. ֆթերով)**

	1870 թ.	1880 թ.	Միջին տարեկան			
			1881-ից մինչև 1885 թ.	1891-ից մինչև 1895 թ.	1901-ից մինչև 1905 թ.	1908-ից մինչև 1913 թ.
Խաղողի բերքը	984,2	1584,2	1360,0	1400,0	2510,0	3395,0

Բնորոշ է, որ խաղողի բերքը ավելացավ ոչ այնքան այգիների ընդհանուր տարածության ավելացման հաշվին, այլ բերքատվության բարձրացման շնորհիվ: Դա ցույց են տալիս հետևյալ թվերը (տե՛ս էջ 151):

Մենք այստեղ վերցրել ենք միայն այն տարիները, որոնց վերաբերյալ նահանգային հաշվետվությունների մեջ տվյալներ կան ինչպես խաղողի բերքի, այնպես էլ այն տարածության մասին, որը զբաղեցնում էին խաղողի այգիները առանց պտղատու այգիների:

Եթե նույնիսկ վերանանք 1910 թվականից, որը տվել է արտասովոր բարձր բերք, թվերը ցույց են տալիս խաղողի բերքատվության անընդհատ բարձրացում:

Խաղողագործությանը հիմնականում զբաղվում էին այն նույն շրջանները, որոնք զբաղվում էին բամբակագործությամբ: Այդ շրջանների տեսակարար կշիռը ընդհանուր արտադրության մեջ ցույց է տրված հետևյալ աղյուսակում (տե՛ս էջ 153):

Բերված տվյալները ցույց են տալիս, որ խաղողի ընդհանուր արտադրության մեջ տեսակարար մեծ կշիռ ունի Երևանի գավառը: 1913 թվականին նրա տեսակարար կշիռը բարձրանում է մինչև 71 տոկոսի: Երևանի գավառից հետո գալիս է էջմիածնի գավառը: Խաղողագործության արագ զարգացումն այդ երկու գավառներում բացատրվում է գլխավորապես ըսպառման շուկաներին նրանց մոտ գտնվելով: Պետք է հաշվի առնել, որ 90-ական թվականներին Երևանում կազմակերպվե-

Խաղողի բերեալութեան տնիք

	1870 թ.	1889 թ.	1891 թ.	1892 թ.	1898 թ.	1908 թ.	1909 թ.	1910 թ.
Արգինների տարածումը (դեռյալ տնիքներով)	8458	7697	6206	6203	8431	9765	9892	9742
Խաղողի բերքը (փութերով)	984172	117173	1329846	1119339	2013227	3175570	2904720	4759971
Մեկ դեռյալ տնիքի բերքը	115	152	214	180	239	325	294	488

ցին կոնյակի մի շարք բաժնականին խոշոր գործարաններ, որոնք տարեցտարի ավելացնում էին խաղողի իրենց պահանջը:

Խաղողագործության զարգացման հիման վրա առաջ եկավ գինեգործական արդյունաբերությունը:

Դժբախտաբար, թվական տվյալներ չլինելու պատճառով, մենք ի վիճակի չենք վերականգնել արդյունաբերության այդ նոր ճյուղի զարգացման լրիվ պատկերը և տալ զարգացման դինամիկան XIX հարյուրամյակի վերջին քառորդում, ուստի այստեղ բերում ենք այն տվյալները, որոնք վերաբերում են գինեգործության զարգացմանը սկսած 1895 թվականից հետո:

«Երևանի նահանգի 1902 թվականի հուլագրքում» բերված տվյալների համաձայն խաղողի վերամշակումը հետևյալ պատկերն ուներ:

Խաղողի վերամշակումը Երևանի նահանգում

	1895 թ.	1896 թ.	1897 թ.	1898 թ.	1899 թ.	1900 թ.	1905 թ. ¹
Խաղողի բերքը փթերով	1771430	1374923	1823304	1778102	1944598	2664587	2541000
Քամված (գուլյերով)	589200	217000	865000	745000	902970	1180114	1310000
Ծխված և սառնան.	5639544	4807833	5493112	5428717	7872085	8537644	13543000

«Նույն հուլագրքի» տվյալներով 1899 թվականին կոնյակի խոշոր գործարաններում ծխել են 666215 սառնան կոնյակ, որը կազմում է ծխված ամբողջ սպիրտի 8,5 տոկոսը:

Այդ քանակից ծխված է. Աֆրիկովի գործարանում՝ 69518 սառնան, Տեր-Մկրտչյանի գործարանում՝ 25449, Թայիրովի

¹ 1905 թվականին վերաբերող թվերը վերցված են հաշվետվությունից տե՛ս Հայկական ՍՍՌ, ՊԿԱ, ֆ. 124, գ. 26, թ. 54.

		Հազար ֆլերով							
		1897 թ.		1898 թ.		1899 թ.		1900 թ.	
		մեծ մասնակցություն	մեծ մասնակցություն	մեծ մասնակցություն	մեծ մասնակցություն	մեծ մասնակցություն	մեծ մասնակցություն	մեծ մասնակցություն	մեծ մասնակցություն
Գավառները	Երևանի	677,9	53,7	1041,4	51,8	1011,0	57,2	2138,2	67,3
	Նախիջևանի	60,0	4,7	81,0	4,0	143,0	8,1	198,3	6,2
	Սուրբ Երևանի	222,1	17,6	224,4	11,1	210,0	11,9	155,5	4,9
	Էջմիածնի	247,2	19,6	639,2	31,7	384,8	21,8	519,7	16,4
	Շարուր-Գարաշաղաղի	53,3	4,4	29,2	1,4	17,0	1,0	163,9	5,2
		1260,5	100	2015,2	100	1765,8	100	3175,6	100
Ընդամենը		1260,5	100	2015,2	100	1765,8	100	3175,6	100
		1260,5	100	2015,2	100	1765,8	100	3175,6	100

գործարանում՝ 173882, հուլիսարժի գործարանում՝ 133061, Սողոմոնյանի գործարանում՝ 214235 և Սարաջևի գործարանում՝ 50052 աստիճան: Գինու սպիրտի մնացած մասը ծրխված էր ավելի քան 400 մանր պրիմիտիվ գործարաններում:

1900 թվականից սկսած խաղողի վերամշակման գործուտեղի են ունենում մեծ փոփոխություններ, մանր գործարանները համարյա լիովին վերանում են, և կոնյակի ու գինու արտադրությունը ամբողջովին կենտրոնացվում է առավել խոշոր կապիտալիստների ձեռքին:

Տարեկան հաշվետվությունների հիման վրա մեզ հաջողվեց պարզել խաղողը սպիրտի վերամշակելու 1911 թվականի իսկական սկսվածքը:

Սպիրտի արտադրությունը Եռանդի ճանաչի գործարաններում

Ձևադրվածությունների անվանումը	Սպիրտի մնացորդը առ 1911/11 աստիճաններով	1911 թ. արտադրվել է սպիրտ	Ընդամենը 1911 թ.	Ավելի քան մարր	Մանր թուրքյուն
1	2	3	4	5	6
Կոնյակի գործարաններ Ն. Լ. Շուստովի ընկ.	1728686	2094695	3823391	267638	
Դ. Զ. Սարաջևի ընկ.	190411	1057349	1247660	77343	
Հովհաննիսյանի և Եգիգարով «Արարատ» ընկ.	480308	41108	521416	36504	
Կ. Աֆրիկովի ընկ.	3574	151082	154656	10928	
Տեր-Մկրտչյանի ընկ.	19372	—	19372	1456	
Դյուզալովի ընկ.	14665	—	14665	1027	
Եղբայրներ Հախնազարովների ընկ.	170150	—	170150	11910	

1	2	3	4	5	6
Բ. Բարախանյանի ընկ.	63613	343477	407096	25940	
Եղբայր. Չալարյան- նեբի ընկ.	30286	166572	197158	13501	
Պ. Արրամովի ընկ.	55860	1069185	1224045	78683	
Ա. Բարախանովի ընկ.	29076	204092	239159	16301	
Գ. Խաչատրյանի ընկ.	24559	53951	63509	5846	
Եղբ. Ամիրխանյան- նեբի ընկ.	50755	364755	415540	29088	
Ա. Արրամովի ընկ.	6703	345702	355405	24578	
Օ. Վարտանովի ընկ.	—	98221	98221	6975	
Ս. Կարիրովի ընկ.	46233	209418	255651	17596	
«Արաքս» ընկ.	—	421615	421615	29513	
Մնացած բոլոր գի- նու-կոնյակ գործ.	—	375552	375552	26299	

Ընդամենը

2914296

6999064

9913354

684266

Բերած աղյուսակից երևում է, որ կոնյակի արտադրությունը 1899 թվականի համեմատությամբ 1911 թվականին ավելացել է ավելի քան 14 անգամ: Այնուհետև, թվերը ցույց են տալիս, որ կոնյակի երեք գործարանները, այն է՝ Շուստովի, Սարաջևի և Արրամովի գործարանները միասին վերցրած արտադրում էին ամբողջ պատրաստի կոնյակի 64,9 տոկոսը, ըստ որում Շուստովի գործարանին բաժին էր ընկնում 40,1 տոկոս: Եվ, վերջապես, այդ թվերը համադրելով 1899 թվականի թվերի հետ, պարզ է դառնում, թե ինչու ասպարեզից վերացան մանր ձեռնարկությունները: Այսպես, օրինակ, եթե մանր ձեռնարկությունների բաժինը սպիրտի ընդհանուր արտադրության մեջ, 1899 թվականին կազմում էր 91,5 տոկոս, ապա 11 տարի հետո նրանց բաժինը հավասարվեց ընդամենը միայն 3,8 տոկոսի:

153 էջի աղյուսակից մենք տեսանք խաղողի ընդհանուր արտադրության մեջ Երևանի գավառի տեսակարար մեծ կշի-

որ: Իսկ այս աղյուսակից մենք տեսնում ենք խաղողի վերամշակման մեջ նրա տեսակարար մեծ կշիռը:

Խաղողագործությունը Երևանի նահանգում 1909 թվականին:

Գավառներ	Աղյուսակի նախը	Խաղողի աղյուսակի թիվ տարածումը. զեմյառ.	Խաղողի բերքը փմլրով	Շերալի բանակը զուլլերով	Միավոր սպիրտի առարկանը	Սպիրտի արտադ. տեսակ. կգ. տոկոսը
Երևանի	6973	5111	1738000	923000	1098300	87,7
Էջմիածնի	4205	2693	326000	147000	1191000	9,5
Սուրմալուի	2194	654	131000	95000	94000	0,7
Նախիջևանի	2875	993	199000	66000	225000	1,8
Շարուր-Դարալու- գյաղի	1700	441	110000	66000	32000	0,3
Ընդամենը	17947	9892	2504000	1297000	12525000	100

Սույն աղյուսակում բերված թվերը մի քիչ տարբերվում են 153-րդ էջի աղյուսակի թվերից: Այդ բացատրվում է նրանով, որ առաջին աղյուսակը կազմել ենք նահանգի տարեկան հաշվետվությունների հիման վրա, իսկ այս աղյուսակի թվերը վերցված են անմիջականորեն նահանգի համար կազմված ցուցակներից²:

Ինչ են ասում այդ թվերը: Նրանք ասում են, որ նահանգում սպիրտի ընդհանուր արտադրության մեջ Երևանի գավառը տեսակարար մեծ կշիռ ունի, Երևան քաղաքը դարձել է խաղողի վերամշակման կենտրոն:

Այնուհետև, տվյալները ցույց են տալիս, որ խաղողագործությունը բացարձակորեն տարվում է առևտրա-ապրանքային հիման վրա:

¹ Տե՛ս Հայկական ՍՍՌ, ՊԿԱ, ֆ. 124, գ. 26, ք. 54.

² Տե՛ս նույն տեղը:

Դժբախտաբար մեզ չհաջողվեց գտնել համապատասխան թվական տվյալներ, որոնք լուսաբանեին խաղողագործների շերտավորումը և վարձու աշխատանքի կիրառման շափը։ Բայց անտարակույս է, որ նահանգի 1712 այգետերերի մեջ կային նաև խոշոր այգետերեր, որոնք վարձու աշխատանքային ուժ էին կիրառում, առանձնապես խաղողի վազերը թաղելու և այգիները փորելու ժամանակամիջոցում։

3. Մխախտտի արտադրությունը

Մխախտագործությունը Հայաստանում մինչև ֆորմյան ժամանակամիջոցում հատուկ զարգացում չի ունեցել։ Այդ, ըստ երևույթին, բացատրվում է, որ նրա զարգացումը շահավետ չէր և արդյունաբերական անբավարար պահանջ ուներ։ Սակայն XIX դարի 80-ական թվականներին սկսած այդ բրնձավառում նկատվում է զգալի աշխուժացում և ընդհուպ մինչև 1906 թվականը ծխախոտի արտադրությունը վերելքի շրջան է ապրում։ Այդ բնորոշվում է հետևյալ աղյուսակով (տե՛ս 158 էջը)։

Ինչպես ցույց է տալիս աղյուսակը, 1887 թվականի համեմատ 1906 թվականին ծխախոտի ընդհանուր տարածությունը ավելացել է ավելի քան 6 անգամ, իսկ ծխախոտի արտադրությունը՝ ավելի քան 7 անգամ։ Այդ նույն ժամանակաշրջանում երկու (առանձին տարիներին երկուսուկես) անգամ աճել է ինչպես ծխախոտ մշակող գյուղերի քանակը, այնպես էլ տարածությունների քանակը։ Թվերը, այնուհետև, վկայում են մեկ դեպյատինի և մեկ պլանտացիայի բերքատվության բարձրացման մասին։

Անհրաժեշտ է նաև նշել, որ եթե առաջ ծխախոտ արտադրում էին հիմնականում սեփական կարիքները բավարարելու և նրա աննշան մասը գնում էր վաճառելու համար, ապա նոր պայմաններում ծխախոտի մշակումը հիմնականում ապրանքային նշանակություն ուներ և տրվում էր արդյունաբերական վերամշակման։ 1900-ական թվականներին Երևանում ըսկեսեց գործել Գևորգյանի ծխախոտի ֆաբրիկան և գոյություն ունեին ծխախոտ լցնող արհեստանոցներ, որոնք զբաղված

Միախոտագործությունը Երևանի համանգում

Տարիներ	Միախոտագործ դու.դ. բանակը	Պանտագրանների բանակը	Փետյատիների բանակը	Միախոտի ար- տադր. փքիլըով	Մեկ պլանտա- ցիային	Մեկ դեպյատի- նին
1	2	3	4	5	6	7
1887	77	593	37	1600	1,8	43,2
1889	80	1137	103	4031	3,5	39,7
1891	—	1597	81	2517	1,6	31,0
1892	—	1261	103	3935	3,2	38,2
1893	—	1783	130	6244	3,5	48,0
1894	137	1521	114	6916	4,5	60,6
1895	144	1582	157	8580	5,6	56,6
1897	164	2435	196	5743	2,3	29,3
1898	—	2168	186	6116	2,8	32,8
1899	—	—	176	6054	—	34,3
1900	—	—	192	6585	—	34,2
1901	—	—	173	6233	—	36,0
1902	—	2308	200	10575	4,6	52,8
1903	178	2794	218	9649	3,5	44,2
1904	197	1968	198	9635	4,9	54,2
1905	114	1181	203	10134	8,5	49,9
1906	166	1696	240	11660	6,9	46,5
1907	—	2029	193	9717	4,8	50,0
1908	140	1350	—	7696	5,7	—
1909	121	1203	167	8241	6,8	49,3
1910	111	1260	174	9116	7,2	52,3
1911	114	958	156	3673	4,9	23,5
1912	137	958	99	4886	4,6	33,8
1913	—	994	163	5505	5,5	33,8
1914	117	1147	170	6172	5,4	36,3

էին տեղական ծխախոտի արդյունաբերական վերամշակումով:

Չնայած այդ բանին, ծխախոտագործությունը Հայաստանում զարգանում էր խիստ դանդաղ տեմպերով, և կապիտալիստական խոշոր պլանտացիաներ առաջ չեկան: Այդ, հիմնականում, բացատրվում է հողի մասնավոր սեփականությունը բացակայությամբ, գյուղացիների խիստ դանդաղ շերտավորման պրոցեսով և բախվելով քաղաքային արդյունաբերության սպառման նեղ սահմաններին, ծխախոտի արտադրությունը. սկսած 1906 թվականից, աստիճանաբար նվազում է:

Ծխախոտագործությամբ զբաղվում էին Երևանի, Սուրմալուի, Նոր Բալաղետի և Շարուր-Դարալագյաղի գավառները:

Դավառային հատվածով ծխախոտի մշակման պատկերը հետևյալն է.

Դավառներ	Գլանա- ցիաների թիվը	Ծխախոտի տարածու- թյան չափը	Բերքը գինգով	Մեկ գն.	Մեկ պլան- տացիային	Տեսակարար կշիռը ծխա- խոտի ար- տադրու- թյան մեջ
Երևանի	442	60	3351	55,8	7,6	76,3
Սուրմալուի	148	35	633	18,1	7,8	14,4
Շարուր-Դարալա- գյաղի	259	2	273	133,8	1,1	6,2
Նախիջևանի	109	2	130	65,0	1,2	3,1
Ընդամենը	958	99	4357	44,3	4,6	100

Աղյուսակի տվյալները ցույց են տալիս, որ ծխախոտի արտադրությունը արդյունաբերական նշանակություն ունեւր միայն Երևանի և Սուրմալուի գավառներում:

Այդ գավառներում ոչ միայն արտադրվում էր նահանգի ամբողջ ծխախոտի ավելի քան 90 տոկոսը, այլև կային համեմատաբար խոշոր պլանտացիաներ:

1913 թվականին Սուրմալուի գավառը Երևանի գավառից առաջ անցավ ինչպես ցանվող ծխախոտի տարածությամբ, այնպես էլ նրա արտադրության մակարդակով, ծխախոտի

տարածությունները հասցնելով մինչև 98,5 դեսյատինի և արտադրելով երեք հազար փութ ծխախոտ:

Բերված աղյուսակի թերությունն այն է, որ ծխախոտագործությունը չի քննարկում պլանտացիաների չափի և ծխախոտի արտադրության տեսակետից: Մեզ հաջողվեց արխիվային տվյալների հիման վրա որոշ չափով վերացնել այդ թերությունը: Այդ տվյալները բերված են 161 էջի աղյուսակում:

Աղյուսակը ակնառու կերպով ցույց է տալիս, որ մեր հաշվի առած 523 ծխախոտագործներից 250 ծխախոտագործ, միջին հաշվով ունենալով 24,6 սաժենից մինչև 110,1 սաժեն և հավաքելով 26,5 գրովանքայից մինչև 1 փութ 22 գրովանքա, ծխախոտը հիմնականում արտադրում էին սեփական կարիքները հոգալու և ոչ թե վաճառելու համար: Իսկ մնացած ծխախոտագործները ծխախոտը արտադրում էին շուկայի համար, ըստ որում նրանց մեջ կային համեմատաբար խոշոր ծխախոտագործներ, որոնք տարեկան արտադրում էին 10, 20, 43 փութ: Այդ ծխախոտագործները չէին կարող կառավարվել առանց վարձու աշխատանք կիրառելու:

4. Շեքամապահություն

Մինչև 60-ական թվականները շեքամապահությամբ ըզբաղվում էին Օրդուբադի, Նախիջևանի, Շարուրի, էջմիածնի շրջանները և բուն Երևան քաղաքը, սակայն, շնայած ցարական աստիճանավորների և ռուսական արդյունաբերողների ջանքերին, հողագործության այդ ճյուղը բավարար զարգացում չստացավ: 1860-ական թվականներին դուրս գրվեցին բուխարական, խորասանի, ճապոնական որդի սերմեր: Դուրս գրվեցին նաև սնկասերմեր Ֆրանսիայից: Այդ միջոցառումները և մետաքսագործական ֆաբրիկաների շինարարութունը Անդրկովկասում որոշ մղում տվեցին մետաքսի արտադրմանը: Սակայն մետաքսագործությունը Հայաստանում, հասնելով որոշ մակարդակի, ավելի առաջ չգնաց:

Մեր տրամադրության տակ եղած որոշ թվական տվյալները վկայում են մետաքսի արտադրության լճացման վիճակ: Այդ տվյալները հետևյալներն են. 1868 թվականին հումքա-

ցին բոժոժի արտադրութիւնը հավասար էր 1250 փթի, 1883 թվականին՝ 6000, 1887 թվականին՝ 1200, 1889 թվականին՝ 1400, 1891 թվականին՝ 1500, 1898 թվականին՝ 9000, 1899 թվականին՝ 3600, 1900 թվականին՝ 5400, 1901 թվականին՝ 5500, 1904 թվականին՝ 6500, 1905 թվականին՝ 4336, 1906 թվականին՝ 5092, 1912 թվականին՝ 4713, 1914 թվականին՝ 5945 փթի:

5. Հացահատիկային կուլտուրաների և անասնապահության վիճակը Հայաստանում

Գյուղատնտեսութեան պատկերը լրիվ լինելու համար համառոտակի կանգ առնենք նաև հատիկային կուլտուրաների արտադրութեան և անասնապահութեան զարգացման հարցերի վրա:

Դժբախտաբար գյուղատնտեսութեան այդ երկու ճյուղերի վերաբերյալ վիճակագրական տվյալները վերին աստիճանի խղճուկ, ցրված և ոչ լիարժեք են: Ուստի դժվար է տալ նրանց բազմակողմանի բնութագիրը: Մենք կաշխատենք միայն նրկարագրել այդ ճյուղերի ընդհանուր վիճակը և դրանից որոշ հետևություններ անել:

Վերջենք ցորենի և գարու արտադրութեան բացարձակ քանակը և համեմատենք բնակչութեան աճի հետ (էջ 163):

Բովական տվյալները ցույց են տալիս, որ 44 տարվա ընթացքում ցորենի և գարու արտադրութեան աճել է ավելի քան երկու անգամ: Բայց այդ կատարվել է բացառապես ցանքսի էքստենսիվ աճի միջոցով: Այդ նույն ժամանակաշրջանում բերքատվութիւնը ոչ միայն չի աճել, այլ անգամ միջին տարեկանի առումով զգալիորեն իջել է: Դա բացատրվում է միշտ հանգամանքներով: Այդ հանգամանքները հիմնականում շարադրել ենք գյուղացիական ռեֆորմի կապակցութեամբ: Երկրորդ հետևությունը, որը կարելի է անել աղյուսակում բերած տվյալներից, դա այն է, որ հացահատիկի արտադրութեան քանակը հարաբերականորեն հետզհետե ետ է մնում բնակչութեան աճից և այդ պատճառով էլ մեկ շնչին ընկնող արտադրանքը

Տարեկան	Ցանկան և փթերով				Մասնավոր և քանակ			
	Նյութ	Պատրաստված	Պատրաստված	Պատրաստված	Նյութ	Պատրաստված	Պատրաստված	Պատրաստված
	Նյութ	Պատրաստված	Պատրաստված	Պատրաստված	Նյութ	Պատրաստված	Պատրաստված	Պատրաստված
1870	1184,4	3221	3,4	1508,5	85530,0	3536,6	8,0	12089,6
1882	1928,1	496,1	4,0	2424,2	9622,7	2397,1	5,0	12019,8
1883	2157,9	512,2	4,3	2669,9	11543,6	2619,3	5,3	14162,3
1884	2306,5	576,1	4,6	2882,6	12962,2	3244,5	5,5	16206,7
1885	2270,5	554,1	4,4	2824,6	13083,9	2899,7	5,6	15983,6
1886	2113,0	599,6	4,2	2712,6	9029,7	2318,4	4,2	11348,1
1892	2776,7	879,9	5,2	3656,6	9492,2	2503,6	3,4	12295,8
1893	2231,1	635,5	4,1	2866,6	6839,9	2138,6	3,1	8978,5
1894	1892,6	753,0	3,7	2645,6	8269,3	3563,1	4,5	11832,4
1895	1733,5	769,1	3,4	2502,6	9652,8	4502,5	5,7	14185,3
1896	2175,3	983,4	4,2	3158,7	9941,5	5700,0	5,0	15641,5
1902			3,6	3131,7			5,6	15980,0
1903			3,6	3184,9			5,1	16047,4
1904	2317,6	814,6	3,5	3132,2	9402,3	3688,2	4,2	13090,5
1905	2105,3	886,9	3,3	2942,3	9169,1	3970,5	4,5	13139,6
1906	2371,8	885,3	3,5	3207,1	8001,7	2773,2	3,4	10774,9
1912	2193,3	899,9	3,1	3093,2	12929,4	5513,2	6,0	18442,6
1914	2306,1	918,1	3,1	3224,2	12017,8	4417,4	5,1	16435,2

պակասում է: Մեկ շնչին ընկնող արտադրանքը 44 տարվա ընթացքում 27,3 փթից իջել է 16 փթի: Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ այդ քանակը կփոքրանա, եթե մենք սերմացուն հանենք:

Նյունպիսի վիճակ էր տիրում անասնապահության ասպարեզում: Հայաստանի բնակլիմայական պայմանները բարենպաստ են անասնապահության զարգացման համար, հատկապես եթե նկատի ունենանք նրա հարուստ ամառային արոտավայրերը: Սակայն անասնապահությունը զարգանում էր ավելի դանդաղ և ավելի զգալի նահանջներ կատարելով, քան հյուսիսային կուլտուրաները:

Այդ մասին է խոսում հետևյալ աղյուսակը.

Անասնապահությունը Հայաստանում

Տարիներ	Ընդամենը անասուն	Այդ թվում					Բնակչ. ընդ. թվը	Բնակչ. 100 հոգւ ընկն. է		
		ձիեր	խոզեր եղջ. անասուն	մանր եղջ. անաս.	ցուլեր, էջեր, ուղտեր	խոզ		ձի	խոզեր եղջ. անասուն	մանր եղջ. անասուն
1870	1038,7	39,6	274,7	699,3	32,9	3,2	445,7	8,9	61,6	154,7
1886	1047,0	40,0	270,0	700,0	34,0	3,0	652,1	6,1	41,4	107,3
1887	1188,0	45,0	278,0	820,0	41,0	4,0	662,2	6,8	42,0	123,8
1889	1065,0	43,4	318,1	667,6	35,3	06	679,7	6,4	46,8	98,2
1891	1074,6	35,6	336,1	664,0	32,2	2,7	690,5	5,2	48,7	96,7
1899	1488,3	39,0	448,0	966,9	32,7	2,7	818,3	4,5	54,7	118,1
1901	1165,9	39,0	441,0	650,0	33,2	2,7	628,7	4,7	55,2	78,5
1902	1256,3	33,4	4,4	755,2	35,6	2,7	853,4	4,5	49,7	88,4
1903	1375,7	39,1	516,1	782,3	35,5	2,7	866,3	4,5	59,5	90,0
1904	1770,4	49,7	521,9	1163,5	32,6	2,7	875,3	5,7	59,6	133,0
1904	2007,3	48,9	633,8	1284,6	34,3	2,7	996,8	5,6	71,5	145,3
1905	1975,3	45,9	613,8	1290,8	32,1	2,7	895,8	5,1	68,5	143,0
1906	1731,6	36,7	606,7	1054,3	31,2	2,7	913,6	4,0	66,4	115,4
1906	1354,2	39,9	442,3	835,0	33,8	2,7	942,6	4,2	47,0	89,6
1909	420,8	41,1	486,2	854,7	36,1	2,7	955,2	4,3	50,9	89,5
1910	1367,0	42,7	464,0	821,4	36,2	2,7	966,9	4,4	48,0	85,0
1911	1380,2	44,0	479,9	817,5	36,1	2,7	978,1	4,5	49,0	85,6
1912	143,2	36,1	437,1	921,7	32,6	2,7	991,5	3,6	44,5	93,0
1914	1516,2	29,0	444,6	1009,6	30,3	2,7	1025,4	2,8	43,5	98,4

Աղյուսակից երևում է, որ ձիերի, շորիների, էշերի և ուղտերի քանակը 1870 թվականից մինչև 1914 թվականը համարյա մնացել է անփոփոխ, իսկ խոշոր և մանր եղջերավոր անասունների զխաքանակը, զգալի վերելք ապրելով մինչև 1904 թվականը, նորից ապրում է վայրէջք: 1914 թվականի վիճակը համեմատելով 1870 թվականի հետ, կստանանք հետևյալ պատկերը՝ խոշոր եղջերավոր անասունների զխաքանակի աճը հավասար է մոտ 162 տոկոսի, իսկ մանր եղջերավորներինը՝ 147 տոկոս:

Ինչպես տեսնում ենք, անասնապահության զարգացումը ավելի դանդաղ է ընթացել, քան հացահատիկի արտադրությունը: Բնական է, որ մեկ շնչին ընկնող անասունների զըխաքանակը ավելի մեծ չափով պետք է նվազեր:

Թվերը ցույց են տալիս, որ բնակչության յուրաքանչյուր հարյուր շնչին ընկնող զըխաքանակը իջել է ձիերի գծով 8,9-ից 2,8-ի, խոշոր եղջերավոր անասուններինը՝ 61,6-ից 43,8-ի և մանր եղջերավորներինը՝ 154,7-ից 98,4-ի:

Այսպիսով, ակներև է դյուղատնտեսության այդ երկու հիմնական ճյուղերի դանդաղ զարգացումը և համեմատաբար հոտ մնալը բնակչության աճից: Անկասկած է, որ հետոեֆորմյան ժամանակաշրջանում այդ ճյուղերում նույնպես կատարվել են բեկառացում, կապիտալիստական հարաբերությունների առաջացման իմաստով: Մի կողմից, առաջ են եկել ապրանքային հաց արտադրող կուլակային տնտեսություններ և խոշոր անասնապահներ ու անասնավաճառներ (չովդարներ) և, մյուս կողմից, հողագործի և անասնագործի գյուղացիներ, որոնք վաճառել են իրենց աշխատուժը: Վերստիաձեն, որը հետադոտել է Ալեքսանդրապոլի գավառը, իր 1910 թվականի լույս ընծայած աշխատության մեջ գրում է. «Գավառում ապրող 19793 ծխերից 2839-ը կամ 14,34 տոկոսը աշխատող անասուն բոլորովին չունի»¹: Սույնատիներ, որը հետադոտել է նոր Բայազետի գավառը իր 1908 թ. լույս ընծայած հողվածում գրում է. «7073 ծխերից 856-ը բոլորովին անասուններ

¹ Версолодзе, Обзор Александропольского податного участка, 1910 г., էջ 58:

շունեն¹։ Այդ կազմում է ընդհանուր ժխերի ավելի քան 12 տոկոսը։ Նույնպիսի տեղեկություններ են տալիս նաև մյուս գավառների հետազոտողները։

Դժվար է այդ փաստերից եղրակացնել, որ աշխատող անասուններ շունեցող գյուղացիները չեն կարող իրենց ձեռքում պահել օգտագործվող հողաբաժինները։ Նրանք այդ հողերը որպես կանոն վաճառում են, գրավ դնում պարտքերի դիմաց, կամ կիսրար տրամադրում են ունեւոր գյուղացիներին, իսկ իրենք դառնում վարձու բանվորներ։

Անասնապահությունը համեմատաբար ավելի զարգացած էր Կարսի մարզում։ Այստեղ յուրաքանչյուր 100 շնչին 1891 թվականին ընկնում էր խոշոր եղջերավոր անասուններ՝ 118 գլուխ, մանր եղջերավոր անասուններ՝ 205 գլուխ։ Եղած տվյալները թույլ են տալիս ասելու, որ հետագա տարիներին այդտեղ էլ աստիճանաբար նվազում է անասունների գլխաքանակը։ Այսպես, օրինակ, 1891 թվականին ձիերի, խոշոր ու մանր եղջերավոր անասունների քանակը կազմում էր 685074, 1892 թվականին՝ 627256 և 1893 թվականին՝ 602749 գլուխ։

Անասնապահության դանդաղ աճը և անկումը պետք է բացատրել գյուղատնտեսության ընդհանուր վիճակով։

6 Հայաստանի տնտեսական հետամնացությունը

Ցարական Ռուսաստանը իրավացիորեն համարվում էր ագրարային ինդուստրիալ երկիր։ Նրա համախառն արտադրանքի ավելի քան 52 տոկոսը ստացվում էր գյուղատնտեսությունից։

Հայաստանը Ռուսաստանի ամենահետամնաց ծայրամասերից մեկն էր։ Գոյություն ունեցող տվյալների համաձայն սրդյունաբերական արտադրանքի տեսակարար կշիռը արտահայտված փողով (այդ թվում նաև արհեստավորական և արհեստագործական) 1900 թվականին կազմում էր ընդհանուր

¹ Соломатин, Опыт исслед. сельской поземельной общины в Ново-Баязетском уезде *и* т. П. К. на 1908 г.

արտադրանքի միայն 5,9 տոկոսը: Մնացած արտադրանքը ստացվում էր գյուղատնտեսությունից: Այդ թվում՝ հատիկա-
յին կուլտուրաներ 55,2 տոկոս, բամբակագործությունը 13,2, անասնապահությունը 11,6, խոտաբույսերը 9,3, խաղողագործությունը 3,3, բանջարաբուծությունը 0,8, պտղագործությունը 0,7, մետաքսագործությունը 0,3 տոկոս, այլ աղ-
բյուրներից ստացվող հասույթները 1,5 տոկոս¹: Եկամտա-
բեր աղբյուրների այդ հարաբերակցությունը շնչին փոփոխու-
թյամբ պահպանվել է նաև հետագայում:

Արդյունաբերության այդ աննշան տեսակարար կշիռը ա-
սում է այն մասին, որ Հայաստանը առանձին վերցրած չէր
կարելի համարել ինդուստրիալ ագրարային երկիր, նա հե-
տամնաց ֆեոդալական հարաբերություններով պարուրված
ագրարային երկիր էր:

Հայաստանը տնտեսական դարգացման առումով ետ էր ոչ
միայն Ռուսաստանից, ամբողջությամբ վերցրած, այլև հա-
մեմատած Թրիլիսիի և Բաքվի նահանգների հետ: Այդ մասին
են վկայում 1913 թվականին Կիևում հրատարակված
«Статистика—экономический очерк областей, губерний,
городов России» տվյալները: Այդ տվյալների համաձայն
մենք կազմել ենք հետևյալ աղյուսակը (էջ 168): Թվերը ցույց
են տալիս, որ Երևանի նահանգը և Կարսի մարզը տնտեսական
դարգացման տեսակետից ետ էին մնում Թրիլիսիի և Բաքվի
նահանգներից: Հայաստանը ետ էր մնում արդյունագործու-
թյան, առևտրի, տրանսպորտի և քաղաքային բնակչության
աճի տեսակետից: Հայաստանի բնակչության մոտ 85 տոկոսը
դրադվում էր գյուղատնտեսությամբ:

Իսկ ի՞նչ էր ներկայացնում գյուղատնտեսությունը: Անաս-
նապահության հատիկային կուլտուրաների արտադրության
վիճակը արդեն ցույց տվեց, որ տնտեսության այդ ճյուղերը
դարգանում էին վերին աստիճանի դանդաղ, և այդ պատճա-
ռով բնակչության մեկ շնչին ընկնող արտադանքը տարեցտա-
րի նվազում էր:

¹ 1902 թ. Հուլիսի 1-ին ընդունված օրենքով սահմանվում էր, որ հատկապես հատիկային կուլտուրաների գծով, միաժամանակ բաց է թողնված անասնապահությունը:

**Բնակչության զբաղվածությունը և արդյունաբերությունը Թբիլիսիի, Բաքվի,
Երևանի նահանգներում և Կարսի մարզում**

	Խիֆլիսիի նահանգ	Բաքվի նահանգ	Երևանի նահանգ	Կարսի մարզ
Բնակչության թիվը	1145400	995600	943700	364700
Այդ թվում քաղաքում	250900	263800	93,900	41400
յուրաքանչյուր 1000 հոգուց զբաղված են՝				
գյուղատնտեսությամբ	657	680	865	823
արդյունաբերության մեջ և արհեստագործությամբ	85	93	33	27
Առևտրով	46	54	23	22
մասն. ծառայությամբ տնային ծառայությամբ և օրավարձով	53	72	22	27
Տրանսպորտում	22	37	9	5
Ֆաբրիկա-գործարանային արտադրությունը				
Ֆաբրիկա-գործարանային ընդ. արտադր. ուժը.	7694000	28400000	2093000	741000
բանվորների թիվը	11755	28000	10148 ¹	1345

Գյուղատնտեսության, ինչպես նաև անասնապահության զարգացումն արգելակող պատճառները երկուսն էին՝ նյութա-տեխնիկական պայմանները և սոցիալական հարաբերոթյունները: Առաջինը պայմանավորված էր երկրորդով: Չնայած դրան, ճիշտ կլինի սկզբում վերլուծել նյութա-տեխնիկական պայմանները և հետո պարզարանել նրանց նպաստող կամ կաշկանդող հարաբերությունները:

Նյութա-տեխնիկական պայմանների մեջ մենք վերցնում ենք երեք հիմնական գործոններ՝ գյուղատնտեսական գործիքները, ոռոգման սիստեմը և արտադրության կազմակերպումը:

Վերցնենք գյուղատնտեսության տեխնիկական զինվածությունը: 1914 թվականի հուլիսից մինչև 1917 թվականի հունիսը Երևանի նահանգներում կար՝ 62800 արոտ, 5672 փայտե գուլթան, 6552 երկաթե գուլթան, 22487 փայտյա փոցյա 3100 փայտյա փոցյա

¹ Երևանի նահանգի բանվորների բանակից 3172 հոգին ջրաղացներում աշխատողներն էին:

երկաթե ատամներով, 5852 քամհար, 245 ձիափոցիս, 68 խոտհնձիշ, 6 հնձող մեքենա, 5 ցանող մեքենա, 6 հատ քաղհանելու գործիք: Այս էր գյուղատնտեսության տեխնիկական հիմքը: Միանգամայն պարզ է, որ այդ պայմաններում անհնարին էր ռացիոնալ հողագործություն վնասել:

Նշված տվյալների համաձայն Երևանի նահանգում գյուղատնտեսության բնագավառում դրադված ծխերի քանակը հասնում էր մոտ 80 հազարի: Այդ 80 հազար տնտեսություններից միայն 6535 տնտեսություն կամ 8,1 տոկոսը երկաթե գութան ունեին: Մնացած տնտեսությունները գործադրում էին ամենապրիմիտիվ գյուղատնտեսական գործիքները: Ահա թե ինչ է արձանագրել Երևանի նահանգային ատյանը 1902 թվականին: «Գյուղի բնակչության մեծամասնության կողմից հողը մշակվում է ամենապրիմիտիվ եղանակներով, ցավոք սրտի ռացիոնալ տնտեսություն վարելու փորձեր չեն նկատվում»:

Ինչպես արձանագրված է գյուղատնտեսական արդյունաբերության կարիքների նահանգային կոմիտեի ամփոփագրում, գյուղացիները լավ են հասկանում գյուղատնտեսական նոր գործիքների օգտագործման նշանակությունը, բայց նրանք ի վիճակի չեն ձեռք բերելու այդ գործիքները:

Գյուղատնտեսության բարձրացման երկրորդ կարևոր գործոնը ոռոգումն է: Չնայած 1870 թվականից հետո ցանքսի տարածությունը ավելի քան կրկնապատկվել է և շրջանառության մեջ են առնվել համեմատաբար ավելի ցածրորակ հողամասեր, ոռոգման միջոցները ավելացել են շնչին չափով: Միակ խոշոր կառուցումը, որը հետոհֆորմյան շրջանում կատարվել է այդ ասպարեզում, Արաղդայանի ջրանցքն էր: Այն ինչ ջուրը վճռական նշանակություն ունի ռացիոնալ գյուղատնտեսության կազմակերպելու տեսակետից: Ոռոգման միջոցների այդ անբավարար վիճակը, — ասում է այդ հարցը հետազոտող Չերնոմորսկին, — դիսավոր և ամենակարևոր պատճառն այն բանի, որ մի կողմից, անընդհատ աճում են բոլոր կենսամիջոցների գները, իսկ մյուս կողմից, ուժեղանում է մի շարք շրջանների աղքատացումը»:

Երևանի նահանգում հանդիպում են հողային մեծ տարածություններ, որոնք անշուր և անմարդաբնակ են, ոռոգման շուր չլինելու հետևանքով, այդ նույն բանը ասվում է բազմաթիվ փաստաթղթերում:

Վերջապես գյուղատնտեսության բարձրացման երրորդ հիմնական պայմանը, ինչպես նշել ենք, արտադրության կազմակերպումն է. այն պահին, երբ արտադրությունը ապրանքային ուղղություն է ստանում և զարգացումը կապիտալիստական տեղեկնեց ունի, գյուղատնտեսությունը զարգանալ կարող է միայն տնտեսությունների խոշորացման ճանապարհով: Մանր, գաճաճ, ցածր արտադրողականություն ունեցող գյուղական տնտեսություններն անկարող են կիրառել զարգացած գյուղատնտեսական գործիքներ, կառուցել ջրանցքներ, վարել ոռոգիչներ, հողագործություն և այլն: Միայն սեփականության կապիտալիստական ձևի գոյացման և տնտեսությունների խոշորացման վրա է հնարավոր մեծացնել կուտակումները, կիրառել նորագույն տեխնիկա, արտադրությունը փոխադրել վարձու աշխատանքի, կատարել աշխատանքի բաժանում և այլն. հենց այստեղ էլ հանդես են գալիս գյուղատնտեսության զարգացման համար պահանջվող սոցիալական հարաբերություններ:

Ամբողջ խնդիրն այն է, որ ցարիզմի գաղութարարական քաղաքականության հետևանքով Հայաստանում գյուղացիական ռեֆորմը չկենսագործվեց: Հենց այդ էլ Հայաստանում անհնար դարձրեց կապիտալիստական հունով գյուղատնտեսության արագ զարգացումը: Այդ հավասարապես վերաբերում է թե՛ կալվածատիրական, և թե՛ արքունապատկան հողատիրությունը: Երկու տեղերում էլ գյուղացին չդարձավ սեփականատեր և չազատագրվեց ֆեոդալական շահագործումից: Միանգամայն սխալ պետք է համարել այն տեսակետը, որ իբր թե արքունապատկան հողերի վրա ապրող գյուղացիները ֆեոդալական կախման մեջ չէին գտնվում, և այդ պատճառով էլ գյուղատնտեսությունը այստեղ զարգանում էր անկաշկանդ: Այդ տեսակետը հատկապես զարգացրել է Խ. Ավ-

¹ Черноморский—О водопроводах в Эриванской губ. стр. 3.

դալրեկյանը: «Մինչդեռ XIX դարի երկրորդ կեսից ի վեր Հայաստանի նստակյաց ու կիսաքոչվորական շրջաններում, ու գյուղերում, — գրում է նա, — ծավալվում էր դաշտավարությունը... հացահատիկային դաշտերում տարեցտարի ընդարձակվում էին թանկարժեք մշակույթները, երկդաշտյան (տարեմեջ խամ թողնելու) սխտեմին փոխարինում էին ցանքափոխության, սպարաբացման և ուրիշ միջոցառումները, մեծանում էր բանուժ կլանող ոռոգման աշխատանքների սպահանջը, զգալի հեղաշրջում էր կատարվում ժողովրդական տնտեսության բնագավառում և հասարակական փոխհարաբերությունների մեջ, իսկ մուլքադարական գյուղերը բռնի կերպով պահվում էին խանական կառավարման ժամանակ դոյաքած և այն ժամանակվա հարաբերություններին համապատասխանող հողային, տուրքային ու աշխատանքային պայմաններում»¹։ Խ. Ավդալբեկյանը կատարյալ թյուրիմացության մեջ է։ Արքունատիրական հողատիրության բնագավառում ոչ մի առանձին հեղաշրջում չի կատարվել ո՛չ գյուղատնտեսության մեջ, ո՛չ էլ հասարակական հարաբերությունների ստպարեզում։ Արքունապատկան հողերի վրա ապրող գյուղացիները, որոնք կազմում էին գյուղացիության բացարձակ մեծամասնությունը, գտնվում էին միևնույն ֆեոդալական հարաբերությունների պայմաններում և նրանց վիճակը էսպես ոչնչով չէր տարբերվում մասնակալածատիրական հողերի վրա ապրող գյուղացիների վիճակից։

Երկու դեպքում էլ գյուղացիները իրենց հողերի սեփականատերերը չէին, նրանք կախման մեջ էին հողատերերից և այդ պատճառով պարտավոր էին իրենց աշխատանքի արդյունքի մի մասը տալ նրանց ու նրանց համար կատարել զանազան այլ կարգի աշխատանքներ։

Նրանց միջև գոյություն ունեցող տարբերությունն այն էր, որ արքունապատկան հողերի վրա ապրող գյուղացիները տուրքը վճարում էին փողային ձևով, իսկ մասնատիրական հողերի վրա ապրող գյուղացիները՝ բամբեքերով։ Բայց

¹ Խ. Ավդալբեկյան, Հողային հարցը Արևելյան Հայաստանում, Հայպետհրատ, 1959, էջ 115։

ռենտայնի ձևերի փոփոխումից ֆեոդալիզմը չի դադարում ֆեոդալիզմ լինելուց։ Եթե խ. Ավդալբեկյանը խոր ուսումնասիրեք թեկուզ մեկ գյուղական հասարակություն, որ միավորում էր մի քանի գյուղեր, սլարդ՝ կղառնար, որ արքունապատկան հողերի վրա ապրող գյուղացիներից դանձվող դանազան հարկերը կլանում էին նրա եկամուտների 20—35 տոկոսը և իրենց ծանրությամբ ոչնչով չէին տարբերվում մասնատիրական գյուղացիներից պանձվող պարհակներից։ Եթե իրօք արքունապատկան հողատիրությունը այդպիսին լիներ, ինչպես նկարագրում է նա, այն ժամանակ Կարսի մարզը, որտեղ բացակայում էին մուլքադարական հարաբերությունները, կլիներ ավելի զարգացած մարզ, այնինչ նա Ռուսաստանի ամենահետամնաց մարզերից մեկն էր և տնտեսական զարգացման տեսակետից ետ էր մնում անգամ Երևանի նահանգից։

Այսպիսով, Հայաստանում տիրող սոցիալական հարաբերությունները, կաշկանդելով երկրի արտադրողական ուժերի զարգացումը, խափանում էին նաև տնտեսական զարգացումը։

Միայն սոցիալիստական կարգերի հաստատումը վերացրեց այդ կապանքները, լայն ասպարեզ տվեց արտադրողական ուժերի զարգացմանը, և աշխատավորներին ազատագրեց շահագործումից։

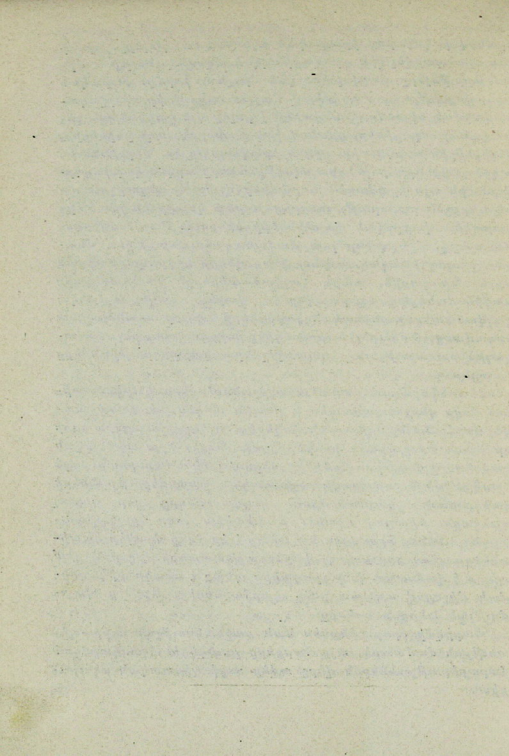
Սակայն, ինչքան էլ այդ հարաբերությունները կաշկանդեին երկրի արտադրողական ուժերի զարգացումը, նրանք չէին կարող կասեցնել այն նորի ձևավորումը և զարգացումը, որը սաղմնավորվել էր նրա ընդդերքում և, օրըստօրե ուժ առնելով, ձգտում էր ազատագրվել իրեն կաշկանդող կապանքներից։

Հայաստանը Ռուսաստանին միավորվելուց հետո, ցարական կառավարությունը բոլոր միջոցները ձեռնարկեց, որ Հայաստանում ամրապնդի ազնվականության տնտեսական դիրքերը և ուժեղացնի նրա ազդեցությունը գյուղացիության վրա։ Ցարիզմի այդ ջանքերի գագաթնակետը հանդիսացավ այն, որ նա հողերի սահմանագծման ժամանակաշրջանում համայնքապատկան լավագույն հողերը կտրեց և սեփականության իրավունքով տրամադրեց կալվածատերերին։ Բայց նա

դրանով իսկ կտրեց իրավական այն հնամաշ թելերը, որոնք դեռ պահպանվել էին գյուղացիների և ազնվականության միջև: Այդ թելերը մաշվել էին դեռ մինչև ռեֆորմը: Յարական կառավարությունը, ստեղծելով Հայաստանում իր վարչակառավարման սխեմը և անվանելով բոլոր գյուղացիներին պետական գյուղացիներ, դրանով իսկ խաներին, աղալարներին, մելիքներին ու բեգերին արդեն իրավագրկել էր: Վերջիններիս և գյուղացիների փոխհարաբերությունները արդեն կարգավորվում էին այն իրավական նորմաներով, որոնք գոյություն ունեին այդ հարաբերություններից դուրս և կենտրոնացված էին ցարական վարչական մարմինների ձեռքում: Բայց, այնուամենայնիվ, մինչև ռեֆորմյան ժամանակաշրջանում դեռ մնացել էր որոշ իրավական կապ ֆեոդալների և գյուղացիության միջև: Գյուղացին, բացի կալվածատերերին իր եկամուտից բաժին հանելուց, պարտավոր էր վարել, ցանել և մշակել կալվածատիրոջ անձնական կարիքների համար առանձնացած հողամասը, հավաքել և փոխադրել բերքը, կատարել պահակային ծառայություն, կատարել նրա կարգադրությունները և այլն:

Հետո ռեֆորմյան ժամանակաշրջանում, երբ կալվածատիրոջ հողը վերջնականապես և լիովին արդեն սահմանազատվել էր համայնքապետական հողերից, գյուղացին պարտավոր էր նրան տալ միայն իր բերքի մի մասը, նրա անձնական կախման իրավական հիմքերը վերացել էին: Խնքնըստինքյան հասկանալի է, որ կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման պայմաններում կալվածատերը չէր կարող գյուղացու միջոցով մշակել իր սեփական հողը, իր ազդեցությունը ունենալ նրա վրա: Նա պետք է իր հողը մշակեր կապիտալիստական եղանակով, վարձու աշխատանքի միջոցով, կամ պետք է վաճառեր, իսկ գյուղացին պետք է ձգտեր փրկագրման միջոցով ազատագրվել պարհակներից: Այդ էր պատմության անողոք օրենքը:

Ցարիզմի օրոք, ինչպես նաև դաշնակցության տիրապետության ժամանակ, այդ հարցերը չլուծվեցին, ֆեոդալական հարաբերություններին վերջ տվեց սոցիալիստական ռեյուլացիան:



Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Գ Լ Ո Ւ Խ I

Գյուղացիական ռեֆորմը և ցարիզմի ագրարային
ֆալաֆականությունը Հայաստանում

1. Հարցադրում	9
2. Հողային ռեֆորմը և պետական գյուղացիները	15
3. Հողային ռեֆորմը մասնավոր հողատերերի կալվածքներում	29
4. Փրկագնման գործառնություններ	45
5. Հողային ռեֆորմի տնտեսական հետևանքները	57
6. Մի քանի հետևություններ	65

Գ Լ Ո Ւ Խ II

Գյուղացիության ֆայֆայումը և կապիտալիստական
հաշարներությունների ձևավորումը

1. Նախնական դիտողություններ	66
2. Հողի, ջրի և արտադրանքների համայնական օգտագործման ձևերի քայքայում	74
3. Ապրանքափողային հարաբերությունների աճումը	88
4. Վաշխառուական կապիտալի ազդեցությունը գյուղացիների քայ- քայման վրա	100
5. Հարկերը և նրանց ազդեցությունը գյուղացիների քայքայման վրա	105
6. Կապիտալիստական վարձակալության զարգացումը	126
7. Գյուղացիության քայքայումը և պրոլետարիատի առաջացումը	133

Գ Լ Ո Ւ Խ III

Առևտրական հողագործության աճը

1. Թամրակի արտադրությունը	141
2. Խաղողագործություն	149
3. Միսխոտի արտադրությունը	157
4. Շերամապահություն	160
5. Հացահատիկային կուլտուրաների և անասնապահության վիճակը Հայաստանում	162
6. Հայաստանի տնտեսական հետամնացությունը	166

ՄԻՔԱՑԵԼ ՆԻԿՈՒԱՑԻ ԵԳԱՆՑԱՆ

Հայաստանի հեռաձևային ազդարային
հարաբերությունները

Խմբագիր՝ Ս. Ս. Հակոբյան
Նկարիչ՝ Հ. Հովհաննիսյան
Գեղ. խմբագիր՝ Գ. Ա. Խաղիկյան
Տեխ. խմբագիր՝ Ն. Ախիրյան
Վերստ. սրբագրիչ՝ Է. Պողոսյան

ՎՅ 09110

Պատվիր 1041

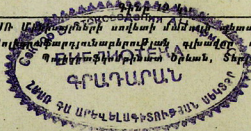
Տիրաժ 2000

Հանձնված է արտադրության 22/V 1964 թ.,

Ստորագրված է տպագրության 5/IX 1964 թ.,

Թուղթ՝ 84X1081/32, Տպագր. 11,0 մամ., = 9,02 պայմ. մամ.
Հրատ. 8,2 մամ.,

ՀՍՍՌ Արվեստների և գրականության կոմիտեի
Պոլիգրաֆարդյունաբերության գլխավոր վարչության
Պոլիգրաֆիկական օրենս, Տեղան 51.





9600 19 4.

h₂